

A. Gurbanow, L. N. Gurbanowa

DAŞARY ÝURT DILLERINI OKATMAGYŇ USULYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Türkmen döwlet neşirýat gullugy
Aşgabat – 2011

UOK 378:80

G 80

Gurbanow A., Gurbanowa L.

G 80 Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýeti. Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby — A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy. 2011.

TDKP № 325, 2010

KBK 81 ýa 73

©A. Gurbanow, L. Gurbanowa, 2011

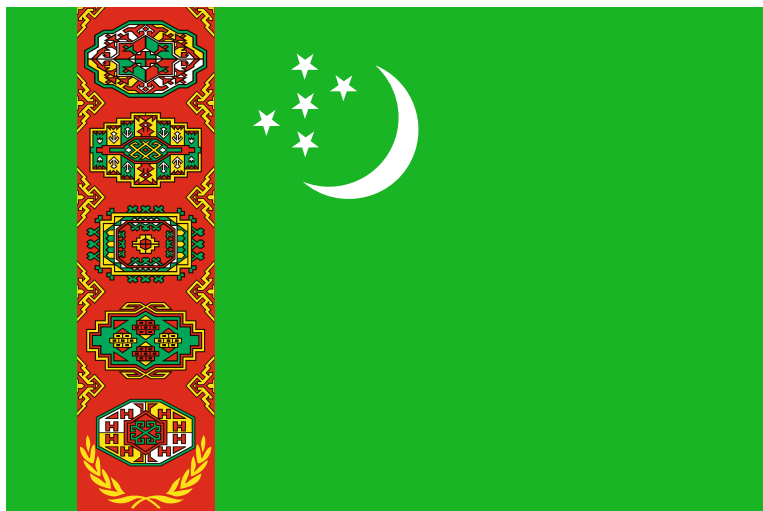

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur.
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalama

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip, gorar şanymyz.

Gaytalama

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Giriş

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow ýurdumyzyň orta, orta hünär we ýokary okuw mekdeplerinde berilýän bilimiň hilini ýokarlandyrmak barada öňde goýan wezipeleri geljekki daşary ýurt dili mugallymlarynyň hünär taýdan kämil taýýarlanylmagynda we mugallymçylyk hünärini öwredýän bilim ojaklarynda daşary ýurt diliniň okadylyşynyň usuly nukdaýnazardan kämilleşdirilmeginde aýratyn ähmiýete eýedir. Şu okuw kitaby baş bölümden, goşundylardan we peýdalanylan edebiýatlardan ybaratdyr. Hödürlenýän okuw kitaby Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň daşary ýurt dilleri mugallymlary we talyplary üçin niýetlenendir.

Bu kitapda okatmagyň usulyýetiniň ösüş taryhy baradaky maglumatlar berilýär, daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýet esaslarynyň maksatnamasynyň ahli bölümleri ulgamlaýyn häsiýetde beýan edilýär. Şonuň ýaly-da dil öwrenýänleriň sözleýiş nusgalarynyň ähli görnüşlerini beýan etmek, okamak ýaly sözleýiş aýry-aýry görnüşleri boýunça endikleri kemala getirmegiň meseleleri, şeýle hem okuw usulyýet işlerini guramak, okuwçylaryň bilimlerini barlamak we baha bermek, daşary ýurt dili boýunça sapakdan daşary işleri geçirmek barada gürrüň edilýär.

Okuw kitabynda tema beýan edilende usulyýet kategoriýalary baradaky düşüňjeler we kesgitlemeler gysgaça seljerilýär, okuw materiallaryny saýlap almagyň, taýýarlamagyň we guramagyň esasy talaplary açylyp görkezilýär, şonuň ýaly-da okuwy (sapagy) talaba laýyk guramagyň usullary barada degişli maslahatlar berilýär.

DAŞARY ÝURT DILLERINIŇ ÖWREDILIŞINIŇ TARYHY HAKYNDÄ MAGLUMAT

I BAP

XVI ASYRA ÇENLI DAŞARY ÝURT DILLERINIŇ ÖWREDILIŞI

§ 1. Gadymy Rim döwletinde daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň usullary

Başga halklaryň dillerini öwrenmek gadym zamandan bäri mälimdir. Uzak wagtlaryň dowamynda bu dersi öwretmegiň ýörelgeleri we usullary emele gelipdir. Şonuň ýaly-da ony öwretmegiň usulyýeti döräpdir.

Beýleki halklaryň dillerini öwrenmek baradaky ilkinji maglumatlar gadymy Müsüre degişlidir. Şol wagtda bu döwletiň Gresiýa bilen söwda we medeni aragatnaşyklary bolupdyr. Kramer özüniň «Terbiýäniň taryhy» diýen işinde Müsür patyşasy Psammetihiň köp çagalara grek diliniň öwredilmegini karar edendigi we munuň üçin grek mugallymlarynyň çagyrylandygyny belleýär¹.

Rim imperiýasynda bolsa, daşary ýurt dilleri diňe bir aýratyn adamlar tarapyndan öwrenilmän, eýsem, olar mekdeplerde okadylyp başlapdyr. Beýik rim pedagogy Kwintilian öz ýazan işlerinde grek diliniň okadylyşy barada birnäçe görkezmeler beripdir. Ol şeýle belleýär: «Men çagalara ilki bilen grek dilini öwretmekligi maslahat berýärim... Ylymlar bize grek dilinden geçipdir. Şonuň üçin grek dilinden hem başlanylmalydyr. Emma käbir adamlaryň edişi ýaly, çagalara grek dilini üznüksiz öwretmek ýa-da ol dilde has dowamly gürrüň etmäge olary mejbur etmek bolmaz. Eger şeýle edilse, olaryň ene dilinde gepleýişlerinde kemçilikler bolar»².

Kwintilian ilki harplary öwrenmegi, soňra bolsa bogunlary okap bilmegi maslahat berýär. Okuw materialy saýlanyp alnanda, okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna we tekstiň mazmunyna uly üns berilmelidigini nygtap görkezipdir.

¹Раушенбах В. Э. Краткий обзор основных методов преподавания иностранных языков с I пл.-XX век. М. 1971.

²Квинтилиан. О воспитании оратора, СПб, 1854, кн I, с. 5

IV-VI asyrlarda Donatyň we Prissianyň latyn diliniň grammatikasy boýunça kitaplary neşir edilýär. Bu işler soňky asyrlarda hem köp sanly grammatika kitaplarynyň döremegine nusga bolup hyzmat edýär. Okatmagyň esasy hökmünde grammatika ykrar edilýär.

§ 2. Orta asyrlarda daşary ýurt dilleriniň öwredilişi.

Orta asyrlarda daşary ýurt dillerini öwretmekde diliň grammatikasyna, leksikasyna we frazeologik düzümine köp üns berlipdir. Käwagtlar okuwçylara manysy **düşnüksiz** bolan sözleri öwretjek bolup çalşypdyrlar. Şu synanyşyklary tankytlamak bilen rim-katolik buthanasynyň atasy Awgustin Blažennyý şeýle diýipdir: «Men ýekeje-de grek sözünü bilmeýärdim. Meni bolsa kä gazaply jezalar bilen, käte bolsa haýbatlar bilen okatjak bolýardylar... Has ýaşajykkan men latyn sözlerini hem bilmeýärdim. Emma syn etmegiň we duýduryşlaryň kömegi bilen men olary öwrendim. Hiç hili jeza beriji meýiller bolmasa-da men latyn dilini ele aldym. Sebäbi maňa öz duýgularymy beýan etmek gerek bolýardy. Bu bolsa, gerekli sözleri öwrenmeseň, mümkin däl».

Awgustin şeýle hem ene diliniň we daşary ýurt dilleriniň deň ýagdaýda okadylmagyny goldapdyr.

Gadymy Rus döwletiniň hem daşary ýurtlar bilen söwda we diplomatik aragatnaşyklaryny ýola goýmagy daşary ýurt dilleriniň öwrenilmegini talap edipdir. Birnäçe awtorlaryň bellemegine görä X-XII asyrlarda Smolensk, Nowgorod uçilişelerinde başga diller bilen bir hatarda grek dili okadylypdyr.

Birnäçe rus knýazlary daşary ýurt dilinde erkin gepleşip bilipdirler. Olaryň käbirleriniň bolsa, 4-5 dili bilendikleri barada maglumatlar bar. Emma oňa garamazdan orta asyrlarda Russiýada daşary ýurt dilleri köpçülikleýin öwrenilmändir.

§ 3. Orta asyryň galkynyş döwründe daşary ýurt dilleriniň öwrenilişi.

Orta asyrlarda galkynyş döwrüniň başlanmagy bilen daşary ýurt dilleriniň okadylyşyna täzeçe çemeleşip ugrapdyrlar.

¹Августин Блаженный. Исповедь. Кн. I, гл. 14. sah. 15

Şu döwrüň görnükli wekili hökmünde italiýaly pedagog Battista Guarinony (1370-1460) görkezmek bolar. Onuň okadyş ulgamy boýunça başlangyç tapgyrda grammatikany, orfografiýany we teksti okamagy öwredipdirler. Az sanly ýazuw we dil gönükmeleri berlipdir. Indiki tapgyrda bolsa, okuwçylar teksti okapdyrlar, hat ýazypdyrlar, gepleşipdirler we goşgy düzüpdirler. B. Guarino haýsy dili öwrenjek bolsaň, şol dili soňunda özüň okadyp bileriň ýaly derejede ele almaklygy talap edipdir.

Bu döwürde birnäçe täze latyn dili öwrenmek boýunça kitaplaryň dörandigini bellemek ýerliklidir. Bulara mysal edip, Germaniýada Murmelliusyň, Angliýada Holtuň, Wittingtonyň, Koletin we başga-da birnäçe awtorlaryň ýazan latyn dili kitaplaryny görkezmek bolar.

Soraglar

1. Daşary ýurt dilleriniň gadym zamanlarda öwrenilişi hakynda nähili maglumatlar bar?
2. Latyn dilindäki kitaplar ilkinji gezek kimler tarapyndan neşir edilipdir?
3. Orta asyrlarda nähili usullar öňe sürilipdir?
4. Russiýada daşary ýurt dilleri nähili öwrenilipdir?
5. Galkynyş döwründe Italiýada daşary ýurt dilini öwrenmeklige nähili çemeleşipdir?
6. Galkynyş döwründe nähili kitaplar peýda bolupdyr?

II BAP

XVI-XVII ASYRLARDA DAŞARY ÝURT DILLERINIŇ ÖWREDILIŞ USULLARY

§ 1. Germaniýada daşary ýurt dilleriniň öwrenilişi

Daşary ýurt dilleriniň öwredilmeginde saldamly iş eden usulyýetçileriň biri hem görnükli nemes pedagogy Iogann Şturmdyr (1507-1589). Ol 1556-njy ýylda çap edilen «Synp ýolbaşçylaryna maslahatlar» diýen işinde latyn dilini okatmagyň maksatnamasyny we usullaryny berýär. Şturm işinde grammatik düzgünleri öwretmek; nusgalar boýunça okamagy öwretmek; latyn dilini söz ussatlary gepleşikde we ýazuwda ulanyp bilmek ýörelgeleri esaslandyrypdyr. Onuň müdirlik edýän gimnaziýasynyň okuwçylary 9 ýylda grammatikany çuňňur özleşdirmeginiň üstesine 21000 latyn sözünü

öwrenmeli bolupdyrlar. Emma Şturm okatmagyň görnüşine kowalaşyp, onuň mazmunyna üns bermändir.

Tanyml nemes pedagogy Wolgan Ratke (1571-1635) öz ýazan okuw kitaplarynda, görkezmelerinde we hatlarynda daşary ýurt dillerini öwretmegiň usullary baradaky pikirlerini beýan edipdir. Ol okatmakda düýbünden täze usullara geçmegi maslahat beripdir.

Ratkeniň esasy ýörelgelerini şu aşakdaky ýaly görkezmek bolar.

1. Ähli zatlar tebigatda bolşy ýaly, ýönekeýden çylşyrymla diýen ugur boýunça okadylmaly. Ýagny ozaly bilen ene dilini öwrenmekden başlamaly.

2. Bir gezekde diňe bir zady öwrenmeli.

3. Şol bir zady ýygy-ýygdydan gaýtalamaly.

4. Hemme zady öňürti ene dilinde öwrenmeli.

5. Ähli zat mejbur edilmän öwrenilmeli.

6. Hiç zady düşünmän ýat tutmaly däl.

7. Hemme zatda birmeňzeşligiň bolmagy, ýagny belli bir awtoryň işleriniň öwrenilmegi zerurdyr.

8. Ilki predmet bilen tutuşlygyna tanyşmaly, soňra onuň ülüşlerini öwrenmeli.

9. Hemme zady tejribäniň we seljermäniň üsti bilen öwrenmeli.

Ýokarda görnüşü ýaly W. Ratkeniň ýörelgelerinde hem birnäçe kemçilikleriň bardygy duýulýar.

§ 2. Angliýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

Görnükli inlis filosofy we pedagogy Rojer Eşem (1515-1567) hem latyn diliniň okadylmagynda belli bir yz galdyrypdyr. Onuň garaýyşlary «Mekdep mugallymy» diýen kitabynda öz beýanyny tapypdyr. R. Eşem ilki öwrenilýän dilde oňat okap we ýazyp bilmekligi, soňra bolsa, gepleşiğe geçmekligi tabşyrypdyr. Ol pikirlenip geplemegi goldapdyr, lakgyldynyň, ýalňyş geplemegiň latyn dilini ýoýjakdygyny belläpdir. R. Eşem şu 6 usuly iň möhüm «usullar» diýip hasaplapdyr.

1. Terjime.

2. Perefráz (üýtgedip beýan etmek).

3. Metafráz (prozany goşga öwürmek we tersine goşgyny proza öwürmek).

4. Saýlap almak, netije çykarmak.

5. Klassyklara öýkünip geplemek.

6. Labyzly okaýyş sungaty (deklamasiýa).

Ol ýokardaky usullardan terjimäni mekdep okuwçylary üçin teklipl edipdir, beýlekileriniň bolsa, uniwersitetlerde oňat netije berjekdigini görkezipdir.

XVII asyryň görnükli inlis pedagogy we akyldary Jon Lokk (1632-1704) daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýetine uly üns beripdir.

Ol özüniň «Terbiýe hakynda pikirler» diýen işinde fransuz, latyn we grek dillerini öwretmegiň usulyýeti hakynda giňişleýin gürrüň berýär. J. Lokk çagalara daşary ýurt dilini has ir öwredip başlamagyň we fonetika uly üns bermegiň zerurdygyny belläpdir. Ol terjimesiz-göni usula artykmaçlyk beripdir, grammatikanyň ornuny bolsa onçakly ýokarda tutmandyr. Bu pedagog täze sözleriň manysyna düşünilmän ýat tutulmagyna garşy çykypdyr.

§ 3. Fransiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

Latyn diliniň okadylyşyna uly täsir eden pedagoglaryň biri hökmünde fransuz akyldary Mişel Monteni (1533-1592) görkezmek bolar. Ol öz maşgalasynda hakyna tutma mugallym-guvernýor tarapyndan okadylypdyr. Onuň mugallymy fransuz dilini bilmändir we okuwlar göni usul boýunça alnyp barlypdyr. M. Monteniň belleýşi ýaly, sapaklar kitapsyz, grammatikasyz, kadasyz we jezasyz geçirilipdir.

Diňe mugallym däl, eýsem onuň iki kömekçisi hem-de maşgalanyň ähli agzalary M. Monten bilen latynça gepleşipdirler. Şunluk bilen usulyýetde duş gelýan intuitiw (tebigy) usul başlanypdyr. Emma bu usul bilen okatmaga hemme ýerde mümkinçilik bolmandyr.

§ 4. Moskwada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

XVII asyrda Moskwanyň slowýan–grek–latyn akademiýasynda daşary ýurt dilleri öwrenilip başlapdyr. Bu akademiýa mugallym bolup işlemek üçin grek alymlary – Lehudlar çagyrylypdyr.

Olar 1687-nji ýylda «Grek diliniň grammatikasy» diýen kitaby ýazypdyrlar. Bu kitap 3 bölümden ybaratdyr, onda aşagynda slawýan dilinde terjimesi berlen grek dilindäki tekstler, harplaryň okalyş kadalary, söz toparlary, basym hakynda materiallar berlipdir. Şol wagtlarda polýaklar tarapyndan basylyp alnan Ukrainanyň we Belorusiýanyň mekdeplerinde hem daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň

birnäçe áýratynlyklary bolupdyr. Mysal üçin, Lwowyň mekdepleriniň biriniň düzgünnamasy boýunça ilki harplary, soň bolsa, grammatikany öwrenmek talap edilýär. Şu düzgünnamanyň şertlerine görä okuwçylar her günde grek we slawýan dillerinde sorag-jogap alyşmaly bolupdyrlar. Eger-de bir okuwçy grek dilinde sorag berse, beýleki oňa slawýan dilinde jogap gaýtarmaly bolupdyr.

1591-nji ýylda Lwowda Arhiýepiskop Arseniý «Slawýan diliniň grammatikasy» diýen kitaby çykarypdyr. Bu kitapda grek dilindäki tekstleriň slawýan diline sözme-söz geçirilen terjimesi berlipdir.

§ 5. Çehiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

Belli çeh pedagogy Ýan Amos Komenskiniň (1592-1670) daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýetine eden goşandy has hem uludyr. Ol okuwçylaryň ene dillerini oňat bilenlerinden soň, daşary ýurt dillerini öwrenmeklige girişip biljekdiklerini aýdypdyr. Ý.A. Komenskiý özüniň esasy pikirlerini «Latyn diliniň gapysy», «Beýik didaktika» we başga-da birnäçe işlerinde beýan edipdir. Ol daşary ýurt dillerini öwretmekde analiz, sintez we deňeşdirme ýollaryny öňe sürüpdir. Beýik pedagogyň «Dünýä suratlarda» diýen işi çagalaryň üç toparyna degişli bolup, şonça hem maksady önünde goýupdyr: öý okuwy üçin gyzykly kitap, ene diliniň okuw kitaby we latyn diliniň okuw kitaby. «Dilleriň iň täze usuly» diýen kitabynda bolsa Ý.A. Komenskiý iň esasy üç ýörelgesini: zatlaryň we sözleriň deň ýagdaýda öwredilmegini, bilimleriň yzygiderli berilmegini, okadylyşyň ýeňil we çalt bolmagyny esaslandyrypdyr.

Ý.A. Komenskiniň pedagogikadaky we daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýetindäki pikirleri ondan soňky pedagoglara hem uly täsir edipdir.

Soraglar

1. Nemes pedagogy logann Şturm nähili ýörelgeleri esaslandyrypdyr?
2. Nemes pedagogy Wolfgang Ratke daşary ýurt dillerini öwretmegiň nähili ýörelgelerini öňe sürüpdir?
3. Iňlis pedagogy Rojer Eşem nähili usullar teklipe edipdir?
4. Daşary ýurt dillerini okatmagyň usulyýetine iňlis akyldary Jon Lokk nähili goşant goşupdyr?
5. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň intuitiw (tebigy) usulyna nähili düşünyärsiňiz?
6. XVII asyrdan Moskwa döwletinde daşary ýurt dilleriniň öwredilişi nähili bolupdyr?

XVIII ASYRDA DAŞARY ÝURT DILLERINIŇ ÖWREDILIŞINIŇ USULLARY

§ 1. Russiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

Pýotr I höküm süren ýyllarynda Russiýa Ýewropa ýurtlary bilen ýakyn aragatnaşygy ýola goýupdyr. Bu bolsa golland, inlis, nemes, fransuz dillerini bilýän adamlara bolan zerurlygy güýçlendiripdir. Emma daşary ýurt dilleri umumybilim berýän mekdeplerde köpçülikleýin öwrenilmändir. Şeýle bolsa-da daşary ýurtly adamlar tarapyndan açylan mekdeplerde birnäçe diller öwrenilipdir. Mysal üçin, ýesir alnan daşary ýurtlular tarapyndan Moskwada we Tobolskide açylan mekdeplerde okuwçylar Günbatar-Ýewropa dillerini öwrenipdirler. Şwimmeriň açan mekdebinde bolsa gadymy we täze dilleri öwrenipdirler.

1727-nji ýylda Ýekaterina II Akademiýa we onuň ýanyndaky gimnaziýa üçin wagtlaýyn düzgünnama çykarypdyr. Bu düzgünnamada latyn we nemes dillerini öwrenmek boýunça her bir synpyň okuwçylarynyň önünde ýörite talaplar goýlupdyr. 5-nji synpdan soň bolsa grek, fransuz, italýan dillerini öwrenmek teklip edilipdir.

Yekaterina II-niň döwründäki Smolnyý instituty ýapyk görnüşli aýal-gyzlar okuw jaýy bolupdyr. Munda terbiýelenýänler nemes we fransuz dillerini kämil ýagdaýda bilmeli bolupdyrlar. Bu institutyň okuw meýilnamasy şeýle düzülipdir:

I tapgyrda (6-9 ýaş) hepdede 4 sagat nemes dili;

II tapgyrda (9-12 ýaş) hepdede 5 sagat nemes dili we 3 sagat fransuz dili;

III tapgyrda (12-15 ýaş) hepdede 6 sagat nemes dili we 1 sagat fransuz dili.

Munuň üstesine-de bu okuw jaýynda terbiýelenýänler arakesme döwründe we okuwdan soň öz aralarynda hem-de terbiýeçiler bilen daşary ýurt dillerinde gepleşmeli bolupdyrlar.

I.M. Beskoý tarapyndan ýazylan Düzgünnamada daşary ýurt dillerini öwretmegiň usuly barada şeýle diýilýär: «Mugallymlar okuwçylara daşary ýurt dilinde gepleşmegi, ýazmagy, ylaýta-da dogry okamagy öwretmelidirler, olarda kitap okamaklyga höwes döretmelidirler».

¹Раушенбах В. Э. Краткий обзор основных методов преподавания иностранных языков с I по XX век. М., 1971, с. 44-45

Ol ýa-da beýleki bir daşary ýurt dili saýlanyp alnanda onuň amaly ähmiýetine üns berlipdir. Mysal üçin, Irkutskiý guberniýasynda hytaý dili, günorta guberniýalarda grek dili, gündogarda bolsa, arap dili öwrülenidir.

Halk uçilişeleriniň daşary ýurt dilleri mugallymlary üçin ýazylan görkezmelerde okatmagyň usullary barada şeýle diýilýär:

- goşa çekimlileriň okalyşyny mugallym aýdyp görkezmeli;
- rus dilindäkiden tapawutlanýan basymlyry we sesleri ilki mugallymyň özi mysallarda ýerine ýetirýär, soňra olary birnäçe gezek ulanmagy okuwçylardan talap edýär;
- grammatikany jikme-jik öwretmek gerek däl, diňe onuň ulanylýan ýerlerini görkezmeli;
- eger-de okuwçylar ýeterlik derejede sözleri bilýän bolsalar, onda dil we ýazuw üsti bilen geçirilýän terjimä geçmek bolar, ilki daşary ýurt dilinden rus diline, soňra bolsa rus dilinden daşary ýurt diline terjime etmek bolar.

XVIII asyryň birinji ýarymynda Russiýada ýapon, hytaý, mongol dillerini öwredýän mekdepler açylypdyr. Emma ol mekdeplerde işleýän daşary ýurtly mugallymlaryň özlerine ilki rus dilini öwretmek gerek bolupdyr.

§ 2. Şwesariýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

XVIII asyryň ikinji ýarymyna degişli Şwesariýaly pedagog Aleksandr Şowann (1731-1800) hem daşary ýurt dilleriniň öwredilişi bilen içgin gyzyklanypdyr. Ol daşary ýurt dilleriniň maksada gönükdirilen ýagdaýda, okuwçynyň saýlap aljak hünäri bilen baglanyşykly edilip öwrenilmegini maslahat beripdir. A. Şowann şeýle hem ene dili we beýleki okuw predmetleri oňat öwrenilenden soň daşary ýurt dilleriniň girizilmegini goldapdyr. Ol bu dilleriň uly ýaşly çagalar tarapyndan derňew we deňeşdirmе usullary arkaly öwrenilmegini goldapdyr. Diňe ýeterlik derejede söz baýlygy emele gelenden soň grammatika geçmekligi, daşary ýurt dillerini aňly özleşdirmekligi A. Şowann nygtap görkezipdir.

Bu usulyýetçi her bir daşary ýurt diliniň üzňelikde öwrenilmän, eýsem onuň beýleki diller bilen deňeşdirilip özleşdirilmegi baradaky pikiri öňe sürüpdir. Ol daşary ýurt dilini öwrenmeklige bilimiňi giňeltmegiň serişdesi hökmünde seredipdir.

§ 3. Germaniýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

XVII asyryň aýaklarynda XVIII asyryň başlarynda Germaniýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi bilen meşgullanan alymlaryň biri-de Awgustin–Germen Frankedir (1663-1727). Ol gündogar dilleri boýunça professor bolupdyr. A.Frankeniň döwründe täze dilleri öwretmekde köne usullar aradan aýrylyp başlapdyr. Ol täze we köne usullara ortalyk bolan hem-de mekdepleriň şertlerine laýyk geler ýaly umumy bir usuly tapmak isläpdir. Çagalara 10 ýaşa çenli ene dili, soňra bolsa daşary ýurt dilleri öwredilip başlanypdyr. Okamagy we gepleşmegi öwretmek esasy maksat hasap edilipdir. Şu ýerde amalyýet nazaryýete tabyn bolupdyr. Grammatika kitaplarynda hem esasy üns gepleşige berlipdir. A. Franke okuwçylar halkyň ýagdaýy bilen tanşar ýaly fransuz dilindäki kitaplary we gazetleri okamagy hödürläpdir. Synpda we öýde işläp ýaly köp sanly dil hem-de ýazuw gönükmeleri berlipdir. Daşary ýurt dilini öwrenmegiň ikinji ýylynda bolsa, her bir okuwçy ýylda iki gezek öz işi boýunça jemagatyň önünde çykyş etmeli bolupdyr. A. Franke öz döwrüniň pedagogikasynda görnükli orun tutupdyr we onuň täsiri Russiýada hem-de Amerikanyň mekdeplerine ýaýrapdyr.

Täze pedagogik akymyň görnükli wekilleriniň biri-de belli nemes magaryfçysy Iogan Berngard Bazedowdyr (1724-1790). Ol 1752-nji ýylda latyn dilini öwretmegiň usulyýetini ýazypdyr. 1771-nji ýylda bolsa öz işini «Usulyýetleriň kitaby» ady bilen çap etdiripdir. Ol özüniň köp sanly işlerinde köne usullary tankyt edipdir we täze usullary hödürläpdir. I.Bazedowyň suratlar bilen bezelen kitabynda onuň esasy didaktiki ýörelgeleri beýan edilipdir: «Az, emma höwes bilen öwrenilmeli; az, emma tertip boýunça öwrenilmeli; az, emma iň gerekli zatlar öwrenilmeli». Bu kitapda ene diline we daşary ýurt diline terjime etmek boýunça gönükmeler berlipdir.

Okatmagyň başlanan döwründe synp tagtasynyň, hekiň, kitabyň we syýanyň ulanylmazlygyny usulyýetçi teklipläp edipdir. Okuwçylar sesleri, bogunlary we sözleri mugallymyň agzyndan oýunlar we gezelenç döwründe eşitmeli hem-de öwrenmeli bolupdyrlar. Çagalara 6 ýaşa çenli ene dilini, 6-7 ýaşda bolsa fransuz dilini öwrenmeli bolupdyrlar, 7-12 ýaşdan olara latyn dili we beýleki okuw dersleri okadylyp başlanypdyr. 12-15 ýaşdan soň her bir daşary ýurt dilini öwrenmäge berilýän wagtyň mukdary deň bolupdyr. 15 ýaşdan soň bolsa, okuwçylar ýarym ýylyň dowamynda grammatikany ulgamly öwrenipdirler.

- 1.XVIII asyryda Russiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi nähili ýagdaýda bolupdyr?
- 2.Daşary ýurt dilleriniň öwrenilip başlanmagy nähili şertlere bagly bolupdyr?
- 3.Şwesariýaly pedagog A. Şowann daşary ýurt dillerini öwretmek barada nähili teklipleri orta atypdyr?
- 4.Nemes alymy A. Franke nähili täze usullary öňe sürüpdir?
- 5.Nemes magaryfçysy I. Bazedow daşary ýurt dilleriniň öwrenilişini gowulandyrmak barada nähili işleri edipdir?

IV BAP

XIX ASYRDA DAŞARY ÝURT DILLERINIŇ ÖWREDILIŞINIŇ USULLARY

§ 1. Ýewropada daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň esasy usullary

XVIII asyryň aýaklarynda XIX asyryň başlarynda «sintetik» ýa-da «grammatik» usuly esaslandyran pedagoglaryň biri hem nemes usulyýetçisi Iogann Maýdingerdir (1755-1822). Ol fransuz we italýan dillerini okadypdyr. Bu usulyýetçi fransuz diliniň grammatikasy boýunça ýazan okuw kitabynda daşary ýurt dilini grammatik kadalaryň üsti bilen öwrenmegiň tarapyny tutupdyr. Daşary ýurt dilini 8-12 ýyllap öwrenseler-de grammatikany bilmeýändigleri sebäpli käbir adamlaryň gepleýşinde ýalňyşlyk goýberýändigini belleýär.

Ýazuwda goýberilýän ýalňyşlar düzedilmän, olaryň aşagy çyzylypdyr. Okuwçylaryň bu ýalňyşlaryny düşüniپ düzeder ýaly degişli düzgünler salgy berlipdir. Maýdingeriň meşhur okuw kitabynda harplar hakynda, sesleri dogry aýtmak, ýazuw kadalary, esasy kurs hakynda baş sany bölüm berlipdir. Dürli temadan alnan 44 sany gepleşigiň fransuzça görnüşi okuw kitabyňyň her sahypasynyň çep tarapynda ýerleşdirilipdir. Sahypanyň sag tarapynda bolsa, ol dialoglaryň nemesçe terjimesi ýerleşdirilipdir. Bu okuw kitabynda hiç hili gepleşik gönükmesiniň ýerleşdirilmändigi Maýdingeriň esasy kemçilikleriniň biridir.

XIX asyryň başlaryna degişli bolan «analitik» usulyň tarapdarlarynyň biri hökmünde inlis pedagogy Jemos Gamilton

(1769-1831) orta çykypdyr. Daşary ýurt dillerindäki tekstleriň her bir setiriniň aşagynda degişli terjimesi bilen öwrenilmegi J. Gamiltonyň usulyýetiniň esasyňy düzýär. Bu usulyýetçiniň usuly boýunça geçirilýän sapaklarda her bir okuwçynyň önünde latyn dilindäki tekst bolupdyr. Mugallym bolsa, teksti okapdyr we her bir sözüň terjimesini aýdypdyr. Tekst iki gezek okadylandan soň okuwçylar mugallymyň seslerine we äheňine meňzedip teksti hor bolup we ýekelikde gaýtalapdyrlar. Mugallym bolsa olaryň aýdyşlaryny we terjimesini düzedipdir. J. Gamiltonyň mekdeplerinde okaýan okuwçylar birinji we ikinji ýyllarda goşgulary okapdyrlar we terjime edipdirler. Okuwçylar köp işleri özbaşdak ýerine ýetiripdirler. Mugallym bolsa käbir sözleri we aňlatmalary, terjimesi kynrak bolan sözleri sorapdyr. Üçünji ýylda okuwçylar tekstleri ene dilinden latyn diline terjime eden bolsalar, dördünji ýylda sözleýiş başarnyklaryny we endiklerini ösdüripdirler. J. Gamiltonyň bu usuly latyn dilini öwretmeklikde oňat netije beren hem bolsa, täze dilleriň okadylmagyna üstünlik getirmändir.

XIX asyrdaky daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti bilen meşgullanan pedagoglara fransuz magaryfçysy Žan Žozef Žakotany (1770-1840), nemes pedagogy Karl Mageri (1810-1858) we başga-da birnäçe alymlary goşmak bolar. Olar hem öz usullaryna «analitik usul», «genetik usul» diýen ýaly atlary goýupdyrlar.

§ 2. Russiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

XIX asyryň başlarynda Russiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi pese düşüpdur. Ýokary hünärli mugallymlar ýetmezçilik edipdir. Esasan hem Russiýada tötänden düşen we rus dilini bilmeýän adamlaryň käbiri mugallym bolupdyr. Esasy üns grammatikany öwrenmeklige berilipdir. Hatda ol öwrenilýän dilde düşündirilipdir. 50-60-njy ýyllardan başlap, täze daşary ýurt dillerini öwrenmeklige bolan höwes ýokarlanyp ugrapdyr. Emma käbir mugallymlar gimnaziýalarda birnäçe diliň bir wagtyň özünde öwredilmegine garşy çykypdyrlar. Olar daşary ýurt dilleriniň yzygiderli öwrenilmegini teklipe dipdirler.

Görnükli rus rewolýusion demokrady N.A. Dobrolýubow (1836-1861) daşary ýurt dilleriniň okadylyşynyň maksatlary we usullary barada birnäçe makalalary ýazypdyr. Ol Moskwanyň amaly akademiýasynyň rektorynyň hasabatyna ýazan synynda kiçi ýaşly

çagalara birbada iki-üç daşary ýurt diliniň öwredilmegine garşy çykyppdyr. N.A. Dobrolýubow dili bilmekligi däl-de usulyýete ýokary baha beripdir. Ol «Fransuz diliniň grammatikasy» diýen kitaba ýazan synynda hem daşary ýurt dilleriniň okadylyşy barada peýdaly maslahatlar beripdir. N.A. Dobrolýubow ilki ýaş okuwçylara grammatikany däl-de sözleri we söz düzümlerini öwretmegiň zerurdygyny belläpdir.

Beýik rus pedagogy K.D. Uşinskiň (1824-1871) daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksatlary we usullary baradaky garaýyşlary onuň köp sanly makalalarynda öz beýanyny tapypdyr. Görnükli pedagog diňe ene dili oňat öwrenilenden soň daşary ýurt dillerini okatmaklyga geçmekligi maslahat beripdir. Ol esasan hem şu ýörelgeleri öňe sürüpdir:

1. Ene dilini oňat öwrenmän daşary ýurt diline geçmek bolmaz.
2. Daşary ýurt diliniň grammatikasyndan ozal ene diliniň grammatikasy öwrenilmelidir.
3. Daşary ýurt dilini öwrenmeklige hepdede 6 sagat we her günde 1 sagat bermeli.
4. Birbada iki daşary ýurt dilini öwrenmek bolmaz.
5. Diňe birinji daşary ýurt dili oňat öwrenilenden soň, ikinji dile başlamak bolar.

Gadymy we täze dilleri öwretmekde rus pedagoglary üçin aňlylyk ýörelgesi esasy bolupdyr.

§ 3. ABŞ-da daşary ýurt dilleriniň öwredilişi

XIX asyryň birinji ýarymynda Garward uniwersitetiniň professory Jorj Tiknor (1791-1871) ABŞ-da iň görnükli usulyýetçileriň biri hasaplanypdyr. Ol ispan edebiýaty barada köp işleri ýazypdyr. Özüniň usuly garaýyşlaryny ol Boston şäheriniň pedogogik institutynyň diňleýjileriniň önünde okan leksiýalarynyň birinde beýan edipdir. Daşary ýurt dilini öwretmek üçin emeli gepleşik atmosferasyny döretmegiň zerurdygyny J. Tiknor belläpdir. Dürli basgançakdaky, ýaşdaky we dürli taýýarlygy bolan çagalar üçin bir hili usulyň ýerlikli bolmajakdygyny tanymal usulyýetçi nygtap görkezipdir. J. Tiknor grammatikanyň we sözlükleriň garşysyna çykyş etmek bilen, 6-7 ýaşly çagalar üçin diňe aňsat tekstleri okamagyň, terjime etmegiň we ýat tutmagyň peýdaly boljakdygyny subut edipdir.

Görnükli pedagog ýaş çagalar üçin alynýan tekstleriň örän ýönekeý bolmalydygyny maslahat beripdir. J. Tiknor uly ýaşly adamlar tarapyndan daşary ýurt dilleriniň öwrenmeginiň aýratynlygyna hem uly üns beripdir. Ol bu ýaşdaky adamlara grammatikany oňat öwrenmegi, köpräk ýazmagy we terjime etmegi teklipe edipdir.

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, XIX asyrdan ABŞ-da daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýetinde özbaşdak bir ugur döremän, eýsem Ýewropada ýörgünli geçen usullar peýdalanylypdyr.

Soraglar

1. Nemes usulyýetçisi I. Maýdingeriň usuly boýunça daşary ýurt dilleri nähili öwrenilipdir?
2. Iňlis pedagogy J. Gamiltonyň öňe süren ugurlary nämeden ybarat?
3. XIX asyryň başlarynda Russiýada daşary ýurt dilleriň öwrenilişi nähili bolupdyr?
4. Rus rewolýusion demokrady N.A. Dobrolýubow daşary ýurt dilleriniň öwredilişini kämilleşdirmek barada nähili teklipder edipdir?
5. Beýik Rus pedagogy K.D. Uşinskiň daşary ýurt dillerini öwretmegiň taryhyndaky orny nämeden ybarat?
6. XIX asyrdan ABŞ-da daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň ýagdaýy nähili bolupdyr?

V BAP

XX ASYRDA DAŞARY ÝURT DILLERINIŇ ÖWREDILIŞI

§ 1. Berlisiň we Gueniň usullary

XIX asyryň aýaklarynda XX asyryň başlarynda gadymy diller öz ornuny täze dillere beripdir. Täze dilleri öwretmek üçin täze usullary döretmek gerek bolupdyr.

Daşary ýurt dillerini öwretmeklige täzeçe çemeleşen usulyýetçileriň biri-de amerikan pedagogy Berlis hasaplanýar. Onuň usuly esasan hem 1990-njy ýyldan soň meşhurlyk gazanyp başlaýar. Berlis daşary ýurt dillerini okatmak döwründen ene dilini gysyp çykarmaga çalşypdyr we okuwçylaryň öwrenilýän dilde pikirlenmegini isläpdir. Ol grammatikany ulgamly däl-de setanda-seýranda geçmegi teklipe edipdir. Berlisiň ulgamy diňe amaly maksatlary göz önünde tutupdyr. Bu bolsa umumybilim berýän mekdepleriň talabyny kanagatlandyrmadyr.

Berlisiň döwürdeşi Fransua Gueniň usuly pikirleri hem belläp geçmäge mynasypdyr. Ol tebigy (göni) usullaryň tarapdary bolupdyr. F. Guen okatmagyň psihologik taraplaryna üns beripdir. Ol daşary ýurt diliniň öwredilişini edil çagalaryň öz ene dillerini öwrenişleri ýaly şertlere ýakynlaşdyrmak isläpdir. F. Guen şu ýörelgeleri öňe sürüpdir:

1. Daşary ýurt dili sapagynyň materialy ilki diňlemek arkaly kabul edilmelidir, soňra dil üsti bilen işlenmelidir.

2. Sözlerden däl-de sözlemlerden, esasan, işliklerden hem ugur alynmalydyr.

3. Bu sözlemler (hereketler) yzygiderli öwrenilmelidir.

Berlisiň we F. Gueniň göni usullarynyň meşhur bolup başlamagy daşary ýurt dilleriniň öwredilmeginde täze reformanyň zerurlyk duýulýandygyna şaýatlyk edipdir.

§ 2. G. Palmeriň we Maýkl Westiň usullary

G. Palmer Ýaponiýada ýörite kurslarda uly ýaşly adamlara iňlis dilini öwredipdir. Ol ýigriminji ýyllarda birnäçe nazary işleri we amaly gollanmalary ýazypdyr: «Dili öwrenmegiň ýörelgeleri» (1921); «Dilleri ylmy taýdan öwrenmek we okatmak» (1922); «Dilleri öwrenmegiň gepleşik usuly» (1923) we başgalar. G. Palmer daşary ýurt dillerini öwretmegiň başlangyç tapgyrynda mugallymyň ornunyň has güýçli bolup, soňky tapgyrlarda bolsa, onyň peselýändigini görkezýär. Bu usulyýetçiniň esasy ýörelgelerini şu aşakdaky ýaly aňlatmak bolar.

1. Dili öwrenmek ylym däl-de sungatdyr. Ony iki ýol bilen nazaryýet esasynda öwrenmek ýa-da tejribe, gönükmeler arkaly ele almak mümkindir.

2. Dili ele almagyň derejesi okuwçynyň özleşdiren materialyny awtomatik ýagdaýda ulanyp bilmegi arkaly ölçenilýär. Awtomatizm bolsa yzygiderli gaýtalamak esasynda üpjün edilýär.

3. Okatmagyň dowamynda çylşyrymlylygyň nobaty boýunça berilmegini üpjün etmeli. Gulak gözden öň işlemelidir. Materialy ilki dil üsti bilen geçmeli. Frontal işleri şahsy işlerden, awtomatlaşan gönükmeleri erkin işlerden ozal ýerine ýetirmeli.

4. Täze materialy grammatik kadalaryň esasynda däl-de mysallaryň esasynda geçmeli. Sözleriň manysyny açyp görkezmek üçin görkezme esbaplardan terjimeden, kesgitlemeden we mazmundan peýdalanylmaly.

5. Iň esasy zat dile bolan höwesdir. Muny ösdürmegiň alty usuly bar:
a) okuwçylar tarapyndan kynçylyklaryň özbaşdak önüniň alynmagy;
b) üstünligini duýmak; ç) ýaryş; d) amaly işleri oýun görnüşinde guramak; e) usullaryň dürli-dürli bolmagy; ä) mugallym bilen okuwçynyň mylakatly aragatnaşygynyň bolmagydyr.

6. Maksadyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýän iň zerur usullary we gönükmeleri ulanmaly.

G. Palmeriň esasy üstünligi-özünden öňki bar bolan göni usullary belli bir tertibe getirmegidir. Emma onuň ulgamy kemçiliklerden hem halas däldir. Ol okatmagyň mehaniki taraplaryna kowalaşyp, materialy aňly özleşdirmäge az üns beripdir. Şonuň ýaly-da onuň işlerinde okamagy we ýazmagy öwretmek barada hiç zat aýdylmaýar.

G. Palmeriň döwürdeşleriniň biri-de görnükli iňlis usulyýetçisi Maýkl Westdir. Ol Hindistanda iňlis dili mugallymy bolup işläpdir. M. West ozaly bilen okamagy öwretmegi öňe sürüpdir. Şonuň üçin onuň usulyna «okamak usuly» diýip at berlipdir. M. West «Ikidillilik», «Daşary ýurt dilinde okamagy nähili öwrenmeli», «Daşary ýurt dilinde geplemegi nähili öwrenmeli?» diýen usuly işleri we birnäçe okuw kitaplaryny ýazypdyr. Bu belli usulyýetçiniň pikirine görä, okamagy öwrenmek başarnyklaryň we endikleriniň iň ýeňili we zerury hasaplanýar, ol sözleri we aňlatmalary ele almakda uly kömek edýär. Okamagy öwretmek bilen M. West okuwçylaryň özbaşdak işläp bilmeklerini göz önünde tutupdyr. Ol kitaplaryny şu ýörelgelerini esasynda ýazypdyr: 1) Okuwçy turuwbaşdan okaýan zadyna düşünmelidir we ondan lezzet almalydyr. 2) Sözleri ýörite öwretmek gerek däl, olar tekstde ýeterlik derejede gaýtalanmalydyr we okamakda ulanylmalydyr. 3) Okuw kitabyň materialy okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyk gelmelidir.

M. Westiň görkezmesi boýunça okuwçylar diňe oňat okamagy we tekste düşünmegi başaransoňlar gepleşiğe geçip bilipdirler.

M. West G. Palmerden tapawutlylykda başarnyklaryň we endikleriniň ösdürilmegini göz önünde tutupdyr.

§ 3. Öňki SSSR-de daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň esasy döwürleri

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň bu wagt aralygyndaky ösüşini baş döwre bölmek bolar: I döwür–1917-1923 ý; II döwür–1924-1931 ý;

III döwür—1932-1946 ý; IV döwür—1947-1959 ý; V döwür—1960-1980 ý.

I döwür — 1917-1923 ý. Bu döwürde daşary ýurt dilleri umumybilim berýän mekdepleriň okuw dersleriniň arasynda saklamak üçin synanyşyk edilýär. Raýatlyk urşy, interwensiýa sebäpli Sowet Russiýanyň daşary ýurtlar bilen diplomatik, söwda, medeni aragatnaşyklary bozulyp başlaýar. Mundan başga-da käbir adamlar daşary ýurt dilleriniň ähmiýetine kembaha garaýarlar. Bu ders, esasan hem mugallym bar ýerlerde okadylypdyr. Emma N.K. Krupskaya bu dersni umumybilim berijilik ähmiýetini subut edipdir we onuň beýleki okuw dersleri ýaly durnukly okadylmagyny gazanypdyr.

II döwür — 1924-1931 ý. 20-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda daşary ýurt dilleriniň ähmiýeti ýokarlanyp başlaýar. Bu döwürde okamagy öwretmek esasy maksat bolup hyzmat edipdir. Okatmagyň mazmunynyň esasy bölegini grammatika eýeläpdir. Tematika boýunça okatmak ýola goýlupdyr. Bu döwürde göni usul ulanylan hem bolsa, ene diliniň orny kemsidilmändir. 30-njy ýyllaryň başlarynda göni usul gowşap başlaýar we «gatyşyk» usul diýilýän ornaşyp ugraýar.

III döwür — 1932-1946 ý. 1931-1932-nji ýyllarda çykan kararlarda orta mekdebi tamamlayan her bir adamyň haýsy hem bolsa bir daşary ýurt dilini bilmelidigi nygtalyp görkezilýärdi. Şundan soň daşary ýurt dillerini öwretmeklige berilýän sagatlaryň sany artyp başlaýar. Mugallym kadrlaryny taýýarlamak kadalaşyp ugraýar. Indi okuwçylar diňe okamagy däl-de, eýsem gepleşigi we ýazmagy hem ele almaly bolupdyrlar. Bu döwrüň taryhynda ilkinji gezek her bir synp boýunça ähli başarnyklar we endikler üçin anyk talaplar goýulýar. Aňly deňeşdirme usuly güýçlenip başlaýar. Alymlar I. A. Gruzinskaya we Z. M. Swetkova türgenleşik gönükmeleri bilen bir hatarda döredijilikli gönükmeleriň hem ulanylmalydygyny teklipeýärler.

IV döwür — 1947-1959 ý. 1947-nji ýylda «Daşary ýurt dilleriniň öwrenilişini kämilleşdirmek hakynda» diýen karar kabul edilýär. Bu karar çykandan soň daşary ýurt dili mugallymlaryny taýýarlayan ýokary okuw jaýlarynyň sany köpelip başlaýar. Daşary ýurt dillerinde okuw dersleri okadylýan mekdepler açylýar. Okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň göýberilişi giňelýär. Bu döwürde esasy üns grammatika berlip, gepleşik ünsden düşürilýär. Emma 50-nji ýyllarda halkara gatnaşyklarynyň ösüp başlamagy daşary ýurt dillerinde gepleşip bilýän adamlaryň zerurlygyny ýüze çykarypdyr. Usulyýetde dörän iki akymyň biri gepleşigi birinji orunda tutsa, beýlekisi esasy ünsi okamagy öwretmäge gönükdirilipdir. Bu döwrüň esasy bir

áýratynlygy-da usulyýetiň özbaşdak ylym hökmünde ykrar edilmegi üçin edilen işleriň uly ähmiýete eýe bolmagydyr.

V döwür — 1960-1980 ý. 1961-nji ýylda «Ýurtda daşary ýurt dilleriniň öwredilişi hakynda» diýen kararyň kabul edilmegi daşary ýurt dilleri öwretmegiň usulyýetiniň ösüş taryhynda uly waka boldy. Bu resminama jemgyýetiň bähbitlerinden ugur almak bilen daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň maksatlaryny anyklady. Bilim ulgamynyň guramalaryna şu aşakdakylar teklip edildi:

a) Daşary ýurt dilleri mugallymlaryny taýýarlaýan ýokary okuw jaýlarynyň sanyny köpeltmek.

b) Okuwçylaryň sany 25-den artyk bolan synplary daşary ýurt dilleri sapaklarynyň dowamynda iki topara bölüp okatmak.

ç) Ata-eneleriň islegi we şolaryň hasabyna çagalar baglarynda hem-de başlangyç synplarda daşary ýurt dillerini öwretmek boýunça toparlary açmak.

d) Okuw dersleriniň belli bir bölegi daşary ýurt dillerinde okadylýan mekdepleriň sanyny giňeltmek.

Okamagyň maksady bilen bir hatarda onuň mazmuny hem üýtgedi. Her bir synp üçin sözleýiş endikleri boýunça ýörite talaplar goýuldy. Bu döwürde göni we aňly deňeşdirme usullaryň tarapdarlarynyň arasynda göreş ýitileşýär. Göni usulyň wekilleri I.E. Aniçkow, I.M. Gorelow we beýlekiler dil kadalaryny we okuwçylaryň ene dilini daşary ýurt dillerini okatmak işinden gysyp çykarmaga synanyşýarlar. Emma soňabaka gapma-garşylyklar sowaşyp başlaýar. Daşary ýurt dillerini öwretmekde leksik, grammatik we fonetik kadalaryň, ene diliniň ähmiýeti öz ornuna eýe bolup başlaýar. Ýöne şu ýokarda görkezilen döwürlerde okuwçylaryň ýazuw başarnyklary we endikleri barada hiç zat aýdylmanlygy ýörite bellenip geçilýär.

Soraglar

1. Amerikan alymy Berlis daşary ýurt dilini öwretmegiň nähili usullaryny teklip edipdir?
2. Usulyýetçi F. Guen nähili ýörelgeleri öňe sürüpdir?
3. Daşary ýurt dillerini öwretmekde belli usulyýetçi G. Palmeriň tutýan ugry nähili?
4. Görnükli usulyýetçi M. West haýsy başarnygyň we endigiň ösdürilmegini öňe sürüpdir?
5. Ozalky SSSR-de daşary ýurt dilleriniň öwredilişi nähili döwürlere bölünýär?

DAŞARY ÝURT DILLERINI ÖWRENMEGIŇ USULYÝETINIŇ NAZARY ESASLARY

I BAP

USULYÝET ÖZBAŞDAK YLYM HÖKMÜNDE

§ 1. Usulyýet hakynda düşünje, umumy we hususy usulyýet

Usulyýet nukdaýnazaryndan «usulyýet» sözüniň manysyny üç hili düşündirmek bolar:

1. «Usulyýet» nazary kurs bolmak bilen, orta we ýokary okuw mekdeplerinde öwrenilýän okuw dersini aňladýar.
2. «Usulyýet» sözi mugallymyň işindäki usullaryň jemi hökmünde düşünilýär¹. Mysal üçin, mugallymlar konferensiýasyna gatnaşyjylar öňdebaryjy pedagoglaryň usulyýeti bilen tanyşdyrylýar.
3. Bu söz özüne mahsus nazary esaslary, synag binýady, ylmy barlag obýektleri bar bolan pedagogik ylym hökmünde orta çykýar. Mysal üçin, usulyýetiň öz aýratyn ylmy - barlag usullary bardyr.

Şeýlelikde, daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti hakyndaky düşüňjä şu aşakdaky ýaly kesgitleme berilýär: «Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti bu daşary ýurt diliniň materialy esasynda bilim we terbiýe bermegiň maksatlaryny, mazmunyny, usullaryny, serişdelerini we ýollaryny öwrenýän ylymdyr»².

Daşary ýurt dillerini öwrenmegiň taryhynda iki hili usulyýete düş gelinýär: a) Umumy usulyýet şol bir wagtyň özünde birnäçe dillere mahsus bolan meselelere seredip geçýär. Muňa mysal edip, görnükli alymlar A.A. Mirolýubowyň, I.W. Rahmanowyň we W.S. Setliniň redaksiýasy bilen çykarylan «Orta mekdeplerde daşary ýurt dillerini öwretmegiň umumy usulyýeti»³ diýen kitabyňy görkezmek bolar. Adyndan belli bolşy ýaly, bu işde esasan hem inlis, nemes, fransuz dillerinden mysallar getirilýär we şol dilleriň öwredilişiniň usulyýeti

¹Локишина С. М. Словарь иностранных слов. М. 1966, с. 184

²Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролюбов А. А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. 1982, с. 7

³Миροлюбов А. А., Рахманов И. В., Цетлин В. С. и др. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1967

derňew edilýär. Emma mugallymyň bu «Umumy usulyýetden» belli bir dile degişli ähli kanunalaýyklary we teklipleri tapmazlygy mümkin. Mysal üçin, işlikleriň dowamly zaman görnüşi (Kantinýus) günbatar Ýewropa dilleriniň içinde diňe iňlis diline mahsusdyr. Onuň tersine, atlaryň we sypatlaryň düşümler boýunça bilelikde üýtgemegi nemes dili üçin häsiýetlidir.

Ýa-da üç sesden ybarat fonemalara triftonglara diňe iňlis dilinde duş gelinýän bolsa, burun çekimlilerine fransuz dilinde gabat gelinýär. Ine, şu hadysalary aýratyn usulyýet öwrenýär.

b) Hususy usulyýet belli bir dile mahsus bolan dil we gepleşik hadysalaryny öwretmegiň meselesi bilen iş salyşýar. Muňa mysal edip, professor G.W. Rogowanyň «Iňlis dilini öwretmegiň usulyýeti»¹, S.F. Şatilowyň «Orta mekdeplerde nemes dilini öwretmegiň usulyýeti»² diýen kitaplaryny görkezmek bolar. Bu işlerde iňlis we nemes dillerini öwretmegiň usullary barada aýratynlykda gürrüň gidýär.

Usulyýet ylmyň ösmegi bilen taryhy usulyýet, eksperimental usulyýet, deňeşdirme usulyýeti ýaly birnäçe hususy usulyýetleriň dörändigini hem bellemek gerek.

§ 2. Usulyýetiň ylmy-barlag usullary

Häzirki zaman usulyýetinde birnäçe esasy we kömekçi ylmy-barlag usullaryň ulanylýandygyny görmek bolar. Olara şu aşakdakylary goşmak bolar:

- a) Usuly edebiýatlary öwrenmek we olaryň tankydy derňewi.
- b) Öňdebaryjy mugallymlaryň iş tejribelerini öwrenmek.
- ç) Eksperiment we başgalar.

Öz üstünde döredijilikli işleýän, ylmy-usuly iş alyp barýan talyplar we mugallymlar üçin bularyň hemmesi-de ähmiýetlidir. Şoňa görä-de bu ylmy-barlag usullarynyň her haýsy barada aýratyn durup geçmek maksada laýykdyr.

a) Usuly edebiýatlary öwrenmek we olaryň tankydy derňewi. Biziň ýurdumyzda we onuň çäklerinden daşarda bar bolan usuly edebiýatlary öwrenmek we olaryň derňewi islendik ylmy işiň başlangyç pursaty hasaplanýar. Her bir mesele öwrenilende onuň taryhy bilen içgin gyzyklanmak zerur şertdir. Daşary ýurt dilleriniň

¹Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку. (На англ. яз.) Л., 1975

²Шатиллов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. (На русском языке) М., 1986.

öwredilişiniň taryhy we häzirkî ýagdaýy baradaky edebiýatlaryň hataryna usulyýet boýunça okuw kitaplary, usuly golanmalar, monografiýalar, makalalar, maksatnamalar, mekdeplerin okuw kitaplary we arhiw materiallary girýär. Islendik bir ylmy-barlag işi üçin usulyet bilen ugurdaş ylmlaryň görkezmelerini derňew etmek hem peýdalydyr.

b) Öňdebaryjy mygallymlaryň iş tejribelerini öwrenmek. Bu usul islendik ylmy-usuly barlagyň hökmany şertidir. Öňdebaryjy iş tejribäni öwrenmek bilen ylmy iş alyp baryjy usuly hadysalaryň obýektiw kanunalaýyklyklarynyň özara baglanyşygyna göz ýetirýär. Şeýle hem bu usulyň üsti bilen usuly nazaryýetiň dogrulygyny we durmuşylygyny, hödürlenýän usullaryň nähili derejede maksada laýykdygyny kesgitlemek bolýar. Her bir öňdebaryjy iş tejribe öwrenilende onuň jemlenilip, ulgama salynmagy zerurdyr. Bu usul okuw-terbiýeçilik işleriniň çuňňur öwrenilmegi esasynda alnyp barylmaladyr. Tejribe öwrenilende we jemlenende mekdepleriň görnüşleri, olarda okuwlaryň geçirilişiniň şertleri nazarda tutulmaladyr. Mysal üçin, adaty mekdeplerde, okuw dersleriniň daşary ýurt dillerinde okadylýan mekdeplerinde we mekdep internatlarda okatmaklygyň şertleri deň dälidir.

Amaly tejribäni öwretmekde we jemlemekde sapaklara hem-de synpdan daşary işlere syn etmek esasy serişde hökmünde orta çykýar. Örän ähmiýetli hasaplanylýandygy üçin bu usul usulyýet ylmynda aýratyn usul hökmünde hem ulanylýar.

Öňdebaryjy iş tejribäni öwrenmegiň ýene-de bir usuly seminarlara, pedagogik okaýyşlara, maslahatlara, konferensiýalara gatnaşmak we olaryň materiallaryndan peýdalanmakdyr.

ç) Eksperiment. Bu iň bir möhüm ylmy-barlag usullarynyň biridir. Bu usul barada alymlar P.B. Gurwiç,¹ E.A. Ştulman² we başgalar birnäçe işleri ýazdylar.

Eksperimenti geçiriliş ugry boýunça üç topara bölmek bolar:

a) Okatmagyň maksatlaryna laýyklykda geçirilýän eksperimentler;

b) Okatmagyň mazmunyna laýyklykda geçirilýän eksperimentler,

ç) Okatmagyň şertine we usulyýetine laýyklykda geçirilýän eksperimentler.

¹Гурвич П. Б. Теория и практика эксперимента в методике преподавания иностранных языков. Владимир, 1980.

²Штульман Э. А. Основы эксперимента в методике обучения иностранным языкам. Воронеж. 1971.

Eksperiment mydama hökman dälidir. Haçan-da derñemeli mesele jedelli bolan wagtynda bu usula ýüz tutulýar. Mysal üçin, okatmagyň maksatlaryny we mazmunyny kesgitlemekde eksperiment hökman hem däl. Emma usullary we has netijeli gönükmeleriň ulgamyny saýlap almakda welin eksperimentiň geçirilmegi zerurdyr. Eksperimentiň dowamynda ylmy işgär tarapyndan düzülen çaklama barlanyp görülýär. Eksperiment näçe köp uzaga çekse, ol şonça-da ynandyryjy bolýar. Emma ol okuw işine zyýan bermeli dälidir. Eksperiment aýrybaşga görnüşde geçirilmän, ol ylmy barlaglaryň syn etmek, edebiýatlaryň derñewi, öňde baryjy iş tejribesini öwrenmek we jemlemek ýaly usullary we ýollary bilen utgaşdyrylyp alnyp barylmaladyr. Eksperimentiň üstünlikli geçirilmegi üçin şu aşakdaky şertleriň berjaý edilmegi maslahat berilýär:

- Eksperiment geçirilýän mekdeplerde, synplarda okuw şertleriniň deň bolmagy.
- Deňeşdirilýän we eksperimental synplaryň okuwçylarynyň sanynyň, bilim derejeleriniň deň bolmagy.
- mümkin boldugyça, eksperimenti ylmy işgäriň (eksperimentatoryň) özüniň geçirmegi.
- Eksperimente gatnaşýan mugallymlaryň hünäriň iş ussatlylygynyň deň bolmagy.
- mümkin boldugyça, eksperimente köpräk synplaryň we mugallymlaryň gatnaşmagy.

d) Synag we tejribe okuwy. Adyndan belli bolşy ýaly, synag okuwy ylmy gözlegleri alyp barýan mugallymyň öz başlangyjy esasynda guralýar. Bu ýagdaýda mugallymyň ilkinji iş çaklamasy synaga duçar edilýär. Başgaça aýdylanda, okuw işini kämilleşdirmek üçin ylmy işgäriň ilkibaşda esaslandyrylan çaklamasy synag okuwyň netijesinde dogry ýa-da nädogry bolup çykýar. Emma tejribe okuwy mundan tapawutlydyr. Bu okuw ylmy işgäriň teklipe eden usulyýeti boýunça, uzak wagtyň dowamynda köpçülikleýin okuwyň alnyp barylmagyny göz önünde tutýar. Diňe şu okuwyň üsti bilen synalyp görlerden soň, usuly hödürlemeleri beýleki mekdepleriň hem durmuşyna ornaşdyrmak bolýar.

Ýokarda görkezilenlerden başga-da usulyýetiň gürrüň, test, interwýu ýaly goşmaça ylmy-barlag usullary bardyr. Bular usulyýetiň esasy ylmy-barlag usullaryna kömekçi bolup hyzmat edýär.

§ 3. Esasy usuly kategoriýalar

Her bir ylymda bolşy ýaly, usulyýetiň hem özüniň esasy kategoriýalary bardyr. Käbir edebiýatlarda bu kategoriýalara usuly düşünjeler diýlip at berilýär¹. Bu kategoriýalara şulary goşmak bolar: a) Okatmagyň ýörelgesi. b) Okatmagyň usuly. ç) Okatmagyň ulgamy. d) Usul. e) Serişde.

Indi şu kategoriýalara aýratynlykda seredip geçeliň

a) **Okatmagyň ýörelgesi.** Didaktiki ýörelgeler, usulyýetde hem uly orun tutýarlar. Emma muňa garamazdan, usulyýetiň özüne mahsus bolan ýörelgeleri hem bardyr. Sebäbi umumy didaktiki ýörelgeler daşary ýurt dillerini öwretmegiň ähli kanunalaýyklyklaryny aýdyň görkezip bilmeyär.

b) **Okatmagyň usuly.** Dürli çeşmelerde «usul» sözi dürli hili düşünilýär. Ol söz akyl ýetirmegiň usuly, ylmy barlaglaryň maksada ýetmegi we agyr wezipäni çözmegiň ýoly hökmünde tekrarlanýar. Okuw işindäki öňde goýlan wezipeleriň üstünlikli çözülmeginde şol bir iş usullarynyň ulgamly gaýtalanyp durulmagynda usul ylaýta-da aýdyň görkezýär. Başgaça aýdylanda, usul – bu daşary ýurt dilleri boýunça okuw işiniň esasy komponentleriniň durmuşa geçirilmeginiň we onuň baş usuly wezipesiniň çözülmeginiň jemlenen modelidir².

ç) **Okatmagyň ulgamy.** Umumy okuw işi ýeke-täk ulgam hökmünde göz önüne getirilýär. Okatmagyň ulgamy diýmek materialyny saýlap almagy, okatmagyň maksadyny, görnüşini, mazmunyny we serişdelerini şertlendirýän belli bir usuly konsepsiýa gabat gelýän okuw işiniň umumy modelidir. Okatmagyň ulgamy belli bir lingwistik, psihologik, we usuly düzgünlere esaslanýar.

d) **Usul.** Bu usulyň elementidir, onuň düzümi bölegidir. Her bir usul üçin usullaryň belli ulgamy häsiýetlidir.

e) **Serişde.** Okatmagyň serişdesine iki hili düşünmek bolar:

– Okuwçylaryň okuw işleriniň görnüşi hökmünde. Mysal üçin: Köp usulyýetçiler ýazuwy öwretmegi okatmagyň maksady däl-de serişdesi hökmünde hasaplaýarlar.

– Okatmakda ulanylýan ähli materiallar. Mysal üçin: okuw kitaplary, gollanmalar, tehniki serişdeler, görkezme esbaplar we başgalar.

¹Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л., 1977, с. 10-14.

²Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролюбов А.А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982., с. 18-19.

§ 4. Usulyýetiň ýakyn ylymlar bilen baglanyşygy

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti köp ylymlar bilen baglanyşyklydyr. Emma ol baglanyşyk deň derejede däldir. Usulyýet esasan hem pedagogika, didaktika, psihologiýa we dil bilimi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Aşakda ol baglanyşyklara aýratynlykda seredip geçeliň.

Usulyýetiň pedagogika (we didaktika) bilen baglanyşygy

Usulyýet pedagogika bilen berk baglanyşyklydyr, hatda ol ýaňy-ýakyna çenli pedagogikanyň düzüminde öwrenildi. Eger-de pedagogika okatmagyň we terbiýe bermegiň nazaryýetini öwredýän bolsa, onda usulyýet belli bir okuw dersini (daşary ýurt dilini) okatmagyň we onuň üsti bilen terbiýe bermegiň nazaryýetini öwredýär. Umumy pedagogika mekdebiň maksatlaryny we wezipelerini, okatmagyň we terbiýe bermegiň syýasy ugurlaryny, mekdepe berilmeli bilimiň dürli basgançaklara laýyklykdaky göwrümini we mazmunyny kesgitleýär. Bu bolsa, usulyýet ylmy üçin örän möhümdir. Pedagogikanyň umumy görkezmelerinden ugur almak bilen usulyýet okadylmaly anyk dersini (daşary ýurt diliniň) maksatlaryny, mazmunyny we okatmak baradaky meseleleri çözüär. Pedagogikanyň bölümi hasaplanýan didaktika, umuman, okatmagyň mazmunyny, prosesini, ýörelgelerini, usullaryny we sapagyň nazaryýeti baradaky soraglary öwredýär. Edil şu wezipeleri usulyýet hem anyk okuw dersiniň (daşary ýurt diliniň) mysalynda ýerine ýetirýär. Umumy didaktika usulyýetiň materiallary esasynda öz ugurlaryny kesgitleýär. Usulyýet bolsa, öz gezeginde, didaktikanyň umumy düzgünlerinden peýdalanýar. Şu ýerde bir zady bellemek gerek. Didaktikanyň umumy düzgünleri esasan hem anyk ylymlary okatmagyň materiallarynyň esasynda işlenip düzülendir. Şoňa görä-de bu umumy düzgünleriň we ýörelgeleriň (daşary ýurt dilini) öwretmegiň prosesinde birnäçe özgerişlere duçar bolmagy mümkin. Didaktikanyň esasy ýörelgeleriniň biri okatmagyň terbiýeleýjilik ýörelgesidir. Emma bu meseleler heniz didaktikada we usulyýetde özüniň doly beýanyny tapmandyr. Daşary ýurt dillerini öwretmek ylaýtada ýaşlara dostluk, watançylyk, zähmet terbiýeleriniň berilmegine oňaly ýardam edýär. Bu okuw dersi okuwçylaryň pikirlenmesiniň, ýadynyň we ünsüniň güýçli ösmegine hem oňat şert döredýär.

Usulyýetiň psihologiýa bilen baglanyşygy

Usulyýetiň we psihologiýanyň baglanyşygy baradaky meseläni ilkinji gezek 1940-njy ýylda W.A. Artýomow¹ orta atypdyr.

Şonda ol daşary ýurt dillerini öwretmegiň usullaryny dogry kesgitlemekde psihologiýanyň zerur materiallary we görkezmeleri berýändigini belläpdir.

Okuwçylaryň ýady, ünsi, duýgurlygy, olaryň bilimleri özleşdirişi, başarnyklarynyň we endikleriniň kemala gelşi baradaky meseleleriň ylmy taýdan işlenmegi usulyýetiň we psihologiýanyň arabaglanyşygyny barha ýakynlaşdyrýar. Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň ýadyna uly orun degişlidir. Ýadyň gysga wagtlaýyn we uzak wagtlaýyn görnüşleri bolýar. Öwredilýän materiallar ilki gysga wagtlaýan ýada düşýär, birnäçe gönükmelerde gaýtalanylandan soň ol uzak wagtlaýyn ýada geçýär. Bu proses daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti üçin has ähmiýetlidir. Psihologlar ýatda saklamagyň şu üç derejesini tapawutlandyrýarlar: ýat tutmak, ýatda saklamak, ýatdan çykarmak. Ýat tutmagyň erkin we erkin däl görnüşleri duş gelýär. Daşary ýurt dillerini öwretmekde erkin däl ýat peýdalydyr. Erkin ýat tutmak daşary ýurt dillerini öwretmekde az ulanylýar. Diňe aýratyn sözleri, goşgulary, eserlerden parçalary erkin ýat tutup bolar. Erkin ýat tutmagyň netijeliligine şu şertler täsir edýär: a) haýsy hem bolsa bir hereketiň ýerine ýetirilmegine bolan gyzyklanma; b) ýat tutulýan materialyň öňki öwrenilen material bilen deňeşdirilmegi; ç) hereketiň aňly ýerine ýetirilmegi; d) materialyň ýat tutulmagynyň dowamynda duýgynyň mümkin boldugyça köp görnüşleriniň gatnaşmagy. Psihologiýa ylmynyň görkezişi ýaly, şu şertleriň berjaý edilmegi materialyň ýatda berk saklanmagyna ýardam edýär. Şonuň üçin hem daşary ýurt dilleriniň anyklanmagynda, gönükmeleriň düzülmeginde we ulanylmagynda şu aýdylanlaryň ýerine ýetirilmegi zerurdyr. Okuw materialynyň ýatda saklanmagy üçin onuň ýatdan çykmagynyň öňi alynmalydyr. Psihologlaryň belleýşi ýaly okuw materialy ýat tutulan dessine has çalt ýatdan çykyp başlaýar. Wagtyň geçmegi bilen bolsa, ol ýatdan çykmak prosesi birneme gowşaşýar. Şoňa görä-de täze okuw materialy geçilen dessine ony dürli duýgularyň (görüşiň, eşidişiň we ses organlarynyň) üsti bilen köp sanly gönükmeleri ulanyp, yzygiderli gaýtalap durmak zerurdyr.

¹Артемов В. А. Экспериментальная фонетика и психология в обучении иностранному языку. «Ученые записки I» МГПИИЯ Т. I, 1940

Psihologiýa ylmy şonuň ýaly-da materialy kabul etmekde we ony soňabaka özleşdirmekde haýsy duýgularyň esasy orun tutýandygyny kesgitleýär. Mysal üçin, eger-de dil gepleşiginde eşidiş duýgusy esasy orny eýeleýän bolsa, ýazuw gepleşiginde görüş duýgusy has möhüm hasaplanýar.

Psihologiýanyň usulyýet bilen bilelikde derňeýän meseleleriniň biri-de bilimler, başarnyklar we endikler hakyndaky düşüňjelerdir. Bilimleri ele almak diňe bir görnüşleri, konstruksiýalary, sözleri we olaryň manylaryny bilmegi aňlatmak bilen çäklenmän, eýsem janly gepleşikde ähli kadalaryň dogry ulanyp bilinmegini hem göz önünde tutýar. Usulyýetde başarnyk diýlip özüňde bar bolan bilimlere we tejribä daýanyp, okuw hereketlerini dogry ýerine ýetirip bilmek ukybyna aýdylýar. Eger-de başarnyklar awtomatik ýagdaýda gaýtalanýan bolsa, onda olar endige öwrülýärler. Ýagny endik aňly ýerine ýetirilýän hereketiň awtomatlaşan düzümi bölegidir¹. Başgaça aýdaňda endik gönükmeleriň üsti bilen awtomatlaşan başarnyklardyr². Şoňa görä-de daşary ýurt dilini öwretmekde geçirilýän işler başarnyklaryň endiklere öwürlmegine ýardam etmelidir. Okuwçylaryň dil hakyndaky düşüňjeleri we başarnyklary esasan hem dil gönükmelerinde kemala gelýär. Olaryň gepleşik başarnyklary bolsa, gepleşik gönükmeleriniň ýerine ýetirilmeginde ösýär. Umuman, okuw işinde dil we gepleşik başarnyklary we endikleri bir wagtyň özünde, aýrylmaz baglanyşykda döreýärler we ösýär.

Usulyýetiň dil bilimi bilen baglanyşygy

Dil bilimi dilleri aragatnaşyk serişdesi hökmünde öwrenýär. Emma soňky wagtlarda dil biliminiň psiholingwistika diýen bölümi döredi we ol bölüm gepleşige maglumat alyşmagyň serişdesi hökmünde seredip başlady. Usulyýet ylmy bolsa, okuwçylara dili, gepleşigi öwretmegiň meselelerine garaýar. Şeýlelikde usulyýet bilen dil biliminiň aýrylmaz baglanyşygy emele gelýär. Usulyýet dil biliminiň okatmak işine degişli düşüňjelerinden we kanunalaýyklyklaryndan peýdalanýar. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti üçin «dil» we «gepleşik» diýen adalgalaryň arasyny açmak möhümdir. Dil – bu adamlaryň arasyndaky gatnaşyk üçin zerur bolan dil serişdeleriniň we olary ulanmagyň düzgünleriniň ulgamydyr. Gepleşik bolsa, şu dil ulgamynyň anyk aragatnaşyk işinde

¹Гез Н. И. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982. с. 35

²Ожегов С. И. Словарь русского языка. М., 1973. с. 341

durmuşa geçirilmegidir. Şu ýerde dili we gepleşigi öwretmegiň düýbünden dürli düşünjeler bolup durýandygy ýüze çykýar. Dili öwrenmek diňe şol diliň ulgamyny özleşdirmegi aňladýar. Bu dili aragatnaşyk serişdesi hökmünde ele almaklygy aňlatmaýar. Gepleşigi bilmek bolsa, şol dili gepleşikde aragatnaşyk serişdesi hökmünde awtomatlaşdyrylan derejede ulanyp bilmegi aňladýar. Diliň we gepleşigiň birlikleri hem öz aralarynda tapawutlanýarlar. Eger-de diliň birlikleri, fonemalar, morfemalar, sözler, söz düzgünleri, sözlemler bolsalar, onda gepleşigiň birlikleri hökmünde sözlemleri hasaplamak bolar. Käbir usulyýetçiler bolsa gepleşigiň birliги diýip teksti hasaplaýar¹. Emma nähili atlandyrylýandygyna garamazdan, gepleşigiň birlikleri gutarnykly many bermelidir.

Şu zatlary bilmezden, daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksatlaryny, mazmunyny we usullaryny dogry kesgitläp bolmaz. Okuw materialynyň mazmuny kesgitlenende talyplaryň ene diliniň we öwrenilýän daşary ýurt diliniň arasyndaky meňzeşlikler we tapawutlar hem nazarda tutulmalydyr. Sebäbi daşary ýurt dilini öwrenmek işine talyplaryň ene diliniň aýratynlyklarynyň oňyn we oňyn däl täsir edýänligi düşnükli. Okuwçylaryň ene diliniň grammatik gurluşyny bilmeginiň daşary ýurt dillerini öwrenende oňyn täsir edişi sesli okamakda, işlikleriň zaman goşulmalaryny ulanmakda we beýleki ýagdaýlarda ýüze çykýar. Käwagtlar bolsa, okuwçylaryň ene dilindäki we öwrenilýän daşary ýurt dilindäki fonetik, grammatik aýratynlyklary biri-birine gabat gelmeýär. Mysal üçin, inlis we nemes dillerindäki artikller perfekt, modal işlikler ýaly düşünjeler türkmen dili üçin mahsus däldir. Oňa garamazdan, okuwçylar daşary ýurt diliniň sözlemlerini ene dilindäki sözlemlere meňzeş edip düzmäge çalyşýarlar. Bu bolsa, köp sanly ýalňyşlaryň döremegine sebäp bolýar. Şu ýagdaýa usulyýetde ene diliniň daşary ýurt diline oňyn däl täsiri ýada interferensiýa diýlip at berilýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň usulyýeti ýokarda görkezilenlerden başga-da filosofiýa, fiziologiýa, kibernetika ýaly ylymlar bilen hem berk baglanyşyklydyr. Usulyýet öz ösüşinde şol ylymlaryň hem netijelerinden yzygiderli peýdalanýar.

---

¹Москальская О. М. Текст как лингвистическое понятие. Ж. «ИЯШ», 1978. № 3., с. 11

1. «Usulyýet» sözüniň nähili manylaryny bilýärsiňiz?
2. Umumy we hususy usulyýet näme?
3. Usulyýetiň haýsy ylmy-barlag usullaryny bilýärsiňiz?
4. Eksperiment haýsy ýagdaýlarda we nähili maksat bilen geçirilýär?
5. Usulyýetiň nähili kategoriýalary bar?
6. Usulyýetiň pedagogika we didaktika bilen nähili baglanyşyandygyny gürrüň beriň.
7. Usulyýet we psihologiýa nähili baglanyşýar?
8. Usulyýetiň we dil biliminiň baglanyşygy nähili ýüze çykýar?

II BAP

DAŞARY ÝURT DILLERINI ÖWRETMEGINİŇ MAKSATLARY

Orta mekdeplerde daşary ýurt dillerini öwretmekde, esasan, üç maksat göz önüne tutulýar: amaly maksat, terbiýeçilik maksat we umumy bilim berijilik maksady. Orta mekdepleri tamamlýan ýaşlar öwrenilen dilde diňe okap we ýazyp bilmek bilen çäklenmän, eýsem olar şol dili aragatnaşyk serişdesi hökmünde işjeň ulanyp bilmelidirler. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň üç maksady biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly bolmak bilen, amaly maksat olaryň içinde esasy orny eýeleýär. Beýleki ikisi, ýagny terbiýeçilik we umumy bilim berijilik maksatlary bolsa, gepleşik başarnyklarynyň we endikleriniň döremeginiň hem-de kämilleşmeginiň dowamynda amala aşyrylýar.

1. AMALY MAKSAT

Bu maksadyň amala aşyrylmagy öwrenilýän daşary ýurt dilini aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanyp bilmegi aňladýar. Biziniň ýurdymyzyň bazar ykdysadyýetine geçmegi, halklaryň arasyndaky dürli gatnaşyklaryň ösmegi daşary ýurt dilleriniň has kämil ýagdaýda öwrenilmegini talap edýär. Amaly maksadyň dogry amala aşyrylmagy üçin «dili amaly taýdan bilmek» diýen adalganyň manysyny aýdyň kesgitlemek gerek. Dili amaly taýdan bilmek diýmek şol dilde alnyp barylýan gepleşige we ýazuwa düşünmegi, öz pikirini dil we ýazuw üsti bilen beýan edip bilmegi aňladýar¹.

¹Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. Под редакцией А. А. Миролюбова, И. В. Рахманова, В. С. Цетлин, М. 1967, с. 23.

Dili amaly taýdan bilmek üç sany başarnygy we endigi öz içine alýar: gepleşmek, okamak we ýazmak. Gepleşigi alyp barmagyň hem iki tarapy bardyr: a) başga biriniň gepleşigine düşünmek, b) dürs gepläp bilmek. Aragatnaşyk diňe bir dil üsti bilen alnyp barylman eýsem ol ýazuw üsti bilen hem ýerine ýetirilýär. Bu bolsa, okuwçylaryň okamak we ýazmak başarnyklarynyň hem-de endikleriniň ösdürilmegini talap edýär.

Amaly maksadyň amala aşyrylmagy geçilen hadysalaryň esasynda dürs gepläp, okap we ýazyp bilmegi aňladýar. Şonuň üçin okuw işleri şu başarnyklaryň we endikleriň dogry kemala gelmegine we ösmegine ýardam etmelidir.

Akademik L.W. Şerba daşary ýurt dillerini öwretmegiň amaly maksadynyň amala aşyrylmagynda şu aşakdaky sekiz sany başarnyklary we endikleri tapawutlandyrýar:

a) Dogry okap bilmek başarnygy. Zerur bolanda sözlügiň kömegi bilen kitaplaryň atlaryny, bukjalardaky we pasylkalardaky salgylary, aparatlardaky ýazgylary we şuna meňzeşleri okap düşünmegi başarmaly. Bu başarnyklar kiçi kategoriýaly kitaphana işgärlerine, aragatnaşyk we transport işgärlerine, dürli önümçilikde işleýän hünärlil işçilere degişlidir.

b) Öz islegiňi beýan edip bilmek, iň ýönekeý soraglary bermek hem-de olara gaýtarylýan jogaplara düşünmek başarnygy. Bu başarnyk beýleki ýurtlardan gelen myhmanlar bilen we daşary ýurtlara baranda ýerli halk bilen gepleşilende gerek bolýar. Şoňa görä-de akademik L.W. Şebra bu derejedäki başarnygy «jahankeşdäniň dili» diýip ýerlikli atlandyrypdyr.

ç) Çeper edebiýatdan bolmadyk islendik derejedäki kyn tekstlere düşünmek başarnygy. Bu başarnykda kä halatlarda sözlügiň kömegi bilen her sagatda 6-12 adaty sahypany okap bilmek göz önünde tutulýar. Her bir bilimli adam, şol sanda inženerler, ylmy işgärler, talyplar, daşary ýurt edebiýaty bilen içgin gyzyklanýan adamlar bu başarnyga eýe bolmalydyr.

d) Azda-kände ýalňyş goýberilse-de islendik temada gepleşik alyp barmak başarnygy. Işiniň häsiýeti boýunça daşary ýurtlylar bilen gürrüň alyp barmaga borçly adamlar bu başarnyga eýe bolýarlar. Bu topara hem esasan ylmy işgärler, inženerler, söwda we senagat işgärleri degişlidir.

e) Ylma we tehnika degişli makalalary, iş kagyzlaryny we hatlary sowatly ýazyp bilmek başarnygy. Muňa daşary ýurtlar bilen durnukly aragatnaşyk saklaýan edaralaryň işgärlerini goşmak bolar.

ä) Islendik kyn tekstlere, şol sanda çeper edebiýatlara we gazet makalalaryna ýeňillik bilen düşünmek başarnygy. Bu başarnygy ýazyjylar, tankytçylar, syýasy işgärler, daşary ýurt dilleri mugallymlary we terjimeçiler ele almalydyrlar.

f) Jogapkärli resminamalary we edebi makalalary oňat ýazyp bilmek başarnygy. Şeýle başarnyk diplomatik işgärler we daşary ýurtlaryň metbugatynda çykyş edýänler üçin has zerurdyr.

g) Ähli talaplara laýyklykda erkin we ýalňyşsyz gepläp bilmek başarnygy. Bu başarnyk diplomatik işgärler we jemagatyň önünde çykyş edýänler üçin möhümdir.

Elbetde bu ýokarda görkezilen başarnyklaryň köpüsini ele almak orta mekdepleriň şertlerinde mümkin däldir. Şoňa görä-de türkmen dilinde okadylýan mekdepleriň maksatnamasynda okuwçylaryň daşary ýurt dilleri boýunça ele almaly başarnyklary we endikleri aýdyň görkezilýär. Şol döwlet resminamasynda görkezilişi ýaly, mekdepde daşary ýurt diliniň öwredilmegi maksatnamanyň çäklerinde kesgitlenilen möçberde öwrenilýän dili amaly taýdan ele almagyň esaslaryny goýmaga borçludyr. Bu talap bolsa şu aşakdakylary aňladýar:

a) maksatnamada göz önünde tutulýan tematikanyň we dil materialynyň çäklerinde sada daşary ýurt dilinde gepleşip bilmegi;

b) ýönekeý tekstlere sözlüksiz, has çylşyrymly tekstlere sözlügiň kömegi bilen düşünmegi;

ç) ýazuw okatmagyň maksady bolman, onuň esasy serişdesi hasaplanýar, ol okamak we geplemek endikleriniň ösmegine ýardam edýär.

Şu görkezilen wezipeleriň ýerine ýetirilmegi üçin amaly maksady bütün okuwyň dowamynda öwrenilýän diliň aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanylmagy göz önünde tutulýar.

2. TERBIÝEÇILIK MAKSADY

Mekdeplerde öwredilýän her bir okuw dersi çagalara bilim we terbiýe bermekde öz mynasyp goşandyny goşýar. Bu ugurda daşary ýurt dillerini öwretmegiň aýratyn uly ähmiýeti bardyr. Bu okuw dersi terbiýäniň şu düzüm böleklerini kemala getirmäge we ösdürmäge uly

¹Программы по иностранным языкам для школ с туркменским языком обучения. Ашгабат, 1993, с. 6

yardam edýär: ahlak terbiýesi, watanylyk terbiýesi, halkara dostluk terbiýesi, zähmet terbiýesi, estetik terbiýesi.

Ahlak terbiýesi ýaşlaryň, şahsyýetini oňat mysallaryň üsti bilen kemala getirmekligi aňladýar. Daşary ýurt dilini öwretmek ozaly bilen ünsli okyjyny terbiýeleýär. Bu häsiýet bolsa her bir medeniýetli adam üçin möhümdir. Dili amaly taýdan öwrenmek işinde çagalaryň ünsi, erki, ýady yzygiderli ösüp durýar.

Gündelik ulanylýan tekstlerde we gönükmelerde biri-birine hormat goýmak, ululary sylamak ýaly mysallar ýeterlik bolmalydyr. Şeýle materiallar okuwçylaryň öz şahsy durmuşy bilen deňeşdirilmelidir. Emma ýönekeý tekstleri syýasy tekstler bilen doldurmak maslahat berilmeýär.

Watanylyk terbiýesiniň berilmeginde Türkmenistan ýurdumyzyň taryhy ýerleri, watany goramakda esgerleriň görkezýän edermenlikleri baradaky materiallaryň uly ähmiýeti bardyr. Okuwçylar şeýle mazmunly tekstleri beýleki dersler boýunça geçilýän sapaklarda alan bilimleri hem-de tejribeleri bilen baglanyşdyrýarlar.

Özbaşdak we demokratik jemgyýetimiz barada gürrüň etmek, şu temada gönükmeleri ýerine ýetirmek okuwçylaryň garaşsyz Watanymyza bolan söýgüsini artdyrýar.

Daşary ýurt dilleriniň öwredilmegi halkara dostluk terbiýesiniň berilmeginde has oňaly şertler döredýär. Akademik L.W. Şerba okuwçylara dostluk terbiýesiniň berilmeginde hiç bir zadyň daşary ýurt dilleri ýaly kömek edip bilmejekdigini belläpdir¹. Öwrenilýän diller boýunça okuw kitaplarynda Angliýa, Germaniýa, ABŞ, Kanada we beýleki ýurtlar, olaryň halklary barada tekstler, goşmaça materiallar bar. Şular öwrenilende mugallym diňe bir okatmak we gürrüň etdirmek bilen çäklenmän, eýsem şol tekstleriň üsti bilen halklaryň durmuşynyň, taryhynyň degişli ýerleriniň has-da çuňňur öwrenilmegini gazanmalydyr. Bulardan başga-da birnäçe gyzykly goşmaça materiallar bilen okuw kitabyň üsti ýetirilýär. Elbetde sapaklarda berilýän wagt azlyk etse, onda bu tema synpdan daşary ýumuşlar arkaly baýlaşdyrylýar. Goşmaça materiallar hökmünde biziň Garaşsyz ýurdumyz bilen beýleki döwletleriň arasynda barha pajarlap ösýän dürli ugurlardaky aragatnaşyklar hakynda çap edilen gazet-žurnallaryň makalalaryny peýdalanmak bolar. Şeýle işler başjarlaňlyk

¹Шерба Л. В. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М. 1974, с. 52.

bilen geçirilende okuwçylaryň beýleki halklara bolan söýgüsi güýçlenýär, olaryň üstünliklerine begenmek, kynçylyklaryna gynanmak duýgulary ýokarlanýar.

Daşary ýurt dilleriniň öwredilmeginiň okuwçylara zähmet terbiýesiniň berilmeginde hem uly orny bardyr. Özbaşdak işlemegi bilmezden, daşary ýurt dilini oňat öwrenmek mümkin däl. Özbaşdak işleriň görnüşleri, ylaýta-da tekstleriň, gönükmeleriň üstünde işlemek, terjime etmek ýaly işler okuwçylarda durnuklylyk, erjellik, kynçylyga hötdä gelmek ýaly häsiýetleri terbiýeleýär. Okuwçylar ylaýta-da öý işlerini ýerine ýetirýän wagtlarynda, synpdan daşary işleri geçirmek üçin taýýarlyk görýän döwürlerinde sözlükleriň, goşmaça edebiýatlaryň üstünde işlemeli bolýarlar. Bu bolsa olarda öz bilimleriniň üstüni ýetirmek üçin özbaşdak işlemek endiklerini terbiýeleýär. Türkmen halkynyň öz döwletiniň ykdysady garaşsyzlygyny üpjün etmek ugrundaky maksatnamalara işjeň gatnaşmagy baradaky tekstleriň okalmagy we ara alyp maslahatlaşylmagy okuwçylarda zähmete we zähmet adamsyna söýgi hem-de hormat duýgusyny döredýär. Iş tejribeleriniň görkezişi ýaly, daşary ýurt dilini oňat öwrenýän okuwçy adatça islendik işe janypkeshlik bilen ýapysýar, ol işini üstünlikli jemlemek ugrundan göreşýär.

Okuwçylara estetiki terbiýäniň berilmeginde hem daşary ýurt dilleriniň öwredilmeginiň uly orny bardyr. Okuw kitaplaryndaky tekstleri we çeper edebiýaty okamak bilen okuwçylar dili öwrenilýän halklaryň medeniýeti, sungaty bilen tanyşýarlar. Bu bolsa olarda estetiki duýgularyň ösmegine ýardam edýär. Öňdebaryjy mugallymlar okuwçylar köpçüligini görkezme esbaplaryny taýýarlamaga, okuw otaglaryny bezemek işlerine çekýärler. Sapaklarda we synpdan daşary işlerde okuwçylaryň ýardam bermeklerinde dili öwrenilýän ýurtlaryň ajaýyp ýerleri hakynda suratlar, poçta otkrytkalary, reňkli diafilmler we okuw filmleri ulanylýar. Şu serişdeleri taýýarlamak, ýerlikli ulanmak we olary aýawly saklamak işleri okuwçylarda ajaýyp zatlara hormat goýmak, olaryň gadryny bilmek duýgulary güýçlenýär.

Okuwçylara terbiýäniň ähli düzüm bölekleriniň organiki bitewilikde we üstünlikli berilmegi okuw materialynyň mazmunyna we okuw prosesiniň gurluşyna baglydyr. Şu şertleriň berjaý edilmegi üçin bolsa bir tarapdan, okuw kitaplaryny we gollanmalaryny düzüjileriň, ikinji bir tarapdan bolsa, mugallymlaryň uly tagallalary gerekdir.

Bu maksadyň amala aşyrylmagy okuwçylaryň öz ene dilini öwrenilýän daşary ýurt dili bilen deňeşdirip bilmeklerinden başlanýar. Daşary ýurt dilini öwrenmek prosesinde okuwçylar şol diliň, hem-de öz ene diliniň meňzeşliklerini we aýratynlyklaryny deňeşdirip görýärler. Bu iki dilde käbir hadysalaryň we kategoriýalaryň gabat gelmezligi bolsa çagalarda uly «açyş» döredýär. Şunluk bilen olar hemme halklaryň hem bir hili pikirlenýändiglerine, emma öz pikirlerini dürli şekillerde ýüze çykarýandyklaryna göz ýetirýärler. Bu barada «Her bir dili bilmek bir durmuşdyr»¹ diýen fransuz nakylyny ýatlamak ýerliklidir.

Daşary ýurt dilini öwrenmek okuwçylaryň öz ene dilini kämilleşdirmegine kömek edýär. Bu barada beýik nemes klassigi Iogann Gýöte: «Özge dillerden başy çykmaýan kisiň, öz dili baradaky düşünjesem ýabygorludyr» diýip belläpdir. Şeýlelikde, ene dili we daşary ýurt dili бүтін okuw prosesiniň filologik esasyny düzýär. Şoňa görä-de, alymlaryň belleýşi ýaly, daşary ýurt diliniň ähli özboluşlylygy tötänleýin, diňe amaly ýol bilen özleşdirilmän, eýsem, ene diliniň gurluşy bilen deňeşdirilip, aňly-düşünjeli özleşdirilmelidir.

Umumy düşünjeleriň ösmeginde terjime gönükmeleriniň çeper edebiýatdan alnan tekstleriň uly ähmiýeti bardyr. Bu materiallar esasan hem ýokary synplarda, ýagny okuwçylarda daşary ýurt diliniň esaslary döränden soň ähmiýetlidir.

Daşary ýurt dilleriniň öwredilmegi okuwçylaryň logiki pikirlenmesiniň ösmegine hem uly goşant goşýar. Ylaýta-da olaryň deňeşdirme, analiz, sintez ýaly pikirlenme ukyplary kämilleşýär. Mysal üçin, sözlemleri sözlere, sözleri hem bogunlara, seslere bölmek bilen okuwçylarda analiz etmek ukyby güýçlenýär. Ýa-da tersine, sözlerden ýönekeý sözlemleri, olardan hem çylşyrymly we goşma sözlemleri düzmek bilen çagalar sintez etmek işini öwrenýärler.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň amaly, terbiýeçilik we umumy bilim berijilik maksatlary özara aýrylmaz baglanyşykda amala aşyrylmalydyr. Olar hemme taraplaýyn ösen, aňly-düşünjeli ýaşlaryň ösdürilip ýetişdirilmegine ýardam etmelidir.

¹Программы по иностранным языкам для школ с туркменским языком обучения. Ашгабат, 1993, с. 8-9.

1. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksatlary nähili kesgitlenilýär?
2. Amaly maksadyň amala aşyrylmagyna nähili düşünyärsiňiz?
3. Akademik L.W. Şerba daşary ýurt dillerini bilmegiň nähili derejelerini kesgitläpdir?
4. Terebiýeçilik maksadynyň berjaý edilmeginiň esasy ugurlaryny aýdyp beriň.
5. Daşary ýurt dilleriniň öwredilmegi ahlak terbiýesiniň berilmegine nähili mümkinçilik döredýär?
6. Watançylyk terbiýesini nämäniň üsti bilen bermek bolýar?
7. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň halkara dostluk terbiýesiniň berilmegine nähili ýardam edýändigini düşündiriň.
8. Zähmet terbiýesi we estetiki terbiýe nähili amala aşyrylýar?
9. Daşary ýurt dillerini öwretmekde umumy bilim berijilik maksadynyň göz önünde tutulmagyna nähili düşünyärsiňiz?
10. Daşary ýurt dilleriniň öwredilmegi okuwçylaryň logiki pikirlenmesiniň ösmegine nähili täsir edýär?

III BAP

DAŞARY ÝURT DILLERINI ÖWRETMegiň MAZMUNY

§ 1. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny hakynda umumy düşünje. Onuň düzüm bölekleri

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny hakynda didaktikada we usulyýet edebiyatlarynda dürli pikirler duş gelyär. Alymlaryň bir topary bu termine okuwçylara öwretmek üçin hödürülenýän okuw materialy hökmünde düşünyärler¹. Olaryň başga bir topary bolsa, mazmunyna okuwçylaryň başarnyklaryny we endiklerini hem goşýarlar. Mysal üçin, akademik A. A. Mirolýubow daşary ýurt dilini öwretmegiň mazmunyna şu aşakdakylary goşýar: synplar boýunça gepleşik başarnyklary, dil (leksiki, gramatiki, fonetiki) endikler, tekstler, temalar we ýagdaýlar, okuwçylaryň ene dilinde duş gelmeýän dil düşüňjeleri². Usulyýetçi E. P. Şubin bolsa mazmunyň esasy bölegi

¹Цетлин В. С. Методика преподавания французского языка в V-VII классах М., 1950; Бим И.Л. Система обучения иностранным языкам в средней школе и учебник как модель её реализации. М., 1974.

²Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе. Под. ред. А. А. Мирослюбова и др. М., 1981, с. 88-89.

hökmünde gönükmeleri hasaplaýar¹. Dosent N. I. Gez we başga-da birnäçe alymlar tarapyndan çap edilen usuly gollanmada bu düşünje has hem bulaşyk berlipdir. Şu okuw gollanmasynda gepleşik başarnyklaryndan beýleki ähli başarnyklar we endikler daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmunyna goşulypdyr. Gepleşik endikleriniň bolsa, amaly maksady aňladýandygyny görkezýär².

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, öwredilmeli okuw materialy bilen başarnyklaryň we endikleriň bir tekizlikde goýulmagy meseläniň obýektiw we subýektiw taraplarynyň garyşdyrylmagyny aňladýar. Başarnyklar we endikler bu okuwyň mazmunynyň esasynda, amaly maksadyň amala aşyrylmagy ugrunda okuwçylaryň alyp barýan döredijilikli işiniň netijesidir. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny diýen termin bolsa, okuwçylaryň бүтін okuw prosesiniň dowamynda şu ugurda öwrenmeli okuw materialynyň toplumyny aňladýar. Diýmek okuwyň mazmuny we amaly maksat zerur bolan başarnyklaryň we endikleriň döremegini hem-de ösmegini üpjün edýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmunynyň şu aşakdaky düzüm böleklerini görkezmek bolar: a) Temalar. b) Sözler. c) Leksiki, grammatiki, fonetiki kadalar. Şol sanda okuwçylaryň ene dilinde duş gelmeýän (artikl, perfekt...) düşüňjelerine degişli materiallar. d)Tektler. e) Gönükmeler. ä) Öý okuwy we synpdan daşary işler üçin niýetlenen materiallar.

§ 2. Daşary ýurt dillerini öwretmekde minimum meselesi

Öňde goýlan maksada laýyklykda daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny hem üýtgap durýar. Mysal üçin, çagalar baglarynda, orta mekdeplerde, orta ýörite okuw jaýlarynda daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksady deň dälidir. Şol edaralarda, okuw jaýlarynda göz önünde tutulýan maksatlara laýyklykda düzülen maksatnamalaryň esasynda daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny kesgitlenilýär. Türkmen dilinde bolşy ýaly, beýleki dilleriň hem sözlüklerinde ýüz müňe golaý söz berilýär. Şu dillerde leksiki, grammatiki, fonetiki düzgünleriň sany hem onlarçadyr. Elbetde, orta

¹Шубин Э. П. Языковая коммуникация в обучении иностранным языкам. М., 1972, с. 228.

²Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролубов А. А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982, с. 54.

mekdepleriň şertlerinde okuw sapaklarynyň tertibinde näçe köp sagat berilse-de, daşary ýurt diliniň ähli şertlerini göwnejaý öwrenip bolmaz. Şoňa görä-de, daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny öwrenilýän diliň uly bolmadyk zerur serişdelerini öz içine alýar. Şunuň bilen baglanyşyklylykda dil we gepleşik materialynyň minimumy diýen düşünje orta çykýar. Minimum diýmek öňde goýlan amaly maksady we wezipeleri amala aşyrmak üçin iň bir zerur we ýeterlik hasap edilýän dil hem-de gepleşik materialynyň göwrümi diýmekdir. Okuw minimumy hem öz gezeginde: leksiki minimum, grammatiki minimum, fonetiki minimum diýen görnüşlere bölünýär. (Bu minimumlar barada degişli bölümlerde giňişleýin gürrüň ediler.)

Ilkinji gezek, XVII asyrdan görnükli pedagog Ýan Amos Komenskiý sözleriň minimumyny we tematikany kesgitlemek barada synanyşyk edipdi. Biziň mekdeplerimizde öwrenilýän daşary ýurt dilleriniň dil materiallaryny çäklendirip almak meselesine diňe 50-nji, 60-njy ýyllarda çynlakaý çemeleşildi. Emma temalary, tekstleri saýlap almak meselesi heniz hem gutarnykly çözülmän gelýär.

Okuwyň mazmuny kesgitlelenende dil we gepleşik materiallarynyň minimumlary tapawutlandyrylmalydyr. Dil birlikleri hökmünde şulary hasaplamak bolar: fonemalar, morfemalar, sözler, frazeologik birlikler, sözlemler we tekstler. Gepleşik birlikleri hökmünde bolsa dürli uzynlykdaky jümleler we sözlemler hasap edilýär. Diňe diliň ulgamyny oňat bileniň bilen şol dilde gepleşik alyp baryp bolmaýar. Şoňa görä-de okuw materialynyň mazmunyny kesgitlemekde gepleşik gönükmeleriniň ýeterlikli alynmagyna üns bermeli.

Okuw materialynyň minimumy maksatnama esasynda ýörite hünärmenler tarapyndan düzülýär. Şonuň üçin hem ony ýiti zerurlyk bolmasa gysgaltmak ýa-da giňeltmek bolmaýar. Eger-de ylmy esasyda kesgitlenen okuw minimumyna özbaşdak güýçli üýtgeşmeler girizilse, onda bu ýagdaý bütün okuw-terbiýeçilik işine otrisatel täsir edýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmunyny kesgitlemekdäki ýörelgeler

Daşary ýurt dilleri boýunça okuw materialynyň mazmunyny kesgitlemekde şu aşakdaky ýörelgeleriň nazarda tutulmagy maslahat berilýär:

a) okuw materialynyň mazmunynyň maksatnama boýunça göz önünde tutulýan maksatlaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmäge ukyplylygy;

b) synplar boýunça alynýan material okuwçylaryň güýçýeterlik ukypalaryna laýyk gelmeli;

ç) tekstleriň we gönükmeleriň mazmuny häzirki durmuş bilen gös--göni baglanyşykly bolmaly. Olar ýurtdaky ykdysady, syýasy we sosial özgerişleriň ruhunda düzülmeli;

d) okuwyň mazmunynyň dili öwrenilýän halklaryň durmuşy, olaryň taryhy, medeniýeti, ykdysady ösüşi baradaky maglumatlary ýeterlik derejede beýan edip bilmegi;

e) okuw materialynyň okuwçylar üçin täze we gyzykly bolmagy;

f) dil we gepleşik materiallary saýlanyp alnanda olaryň reseptiw (eşideniňe we okanyňa düşünmek), ýa-da reproduktiv (öwrenilen materiallary işjeň gepleşikde ulanyp bilmek) derejede öwrenilmelidigini anyk kesgitlemeli.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny kesgitlenende şu aşakdaky yzygiderligiň saklanylmagy maksada laýykdyr: a) öwrenilmeli okuw materialynyň bütün okuw işleri we her bir synp üçin tematikasyny kesgitlemek; b) anyklyan tematika esasynda öwrenilmeli sözleri we söz düzümlerini saýlap almak; ç) zerur bolan dil (leksiki, grammatiki, fonetiki) düzgünleri kesgitlemek. d) okuw tekstlerini we gönükmeleri taýýarlamak; e) oý okuwy we synpdan daşary işler üçin materiallary kesgitlemek.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny kesgitlenende okuwçylaryň işjeň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürer ýaly has netijeli iş gönüşleri we usullary göz önünde tutulmalydyr.

Soraglar

1. Usulyýetçi alymlar daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmunyna nähili düşünyärler?
2. Okuwyň mazmunynyň düzüm böleklerini aýdyp beriň?
3. Okuw materialynyň minimumyna nähili düşünyärsiňiz?
4. Näme üçin okuw materialynyň minimumy kesgitlenilýär?
5. Dil we gepleşik materiallary nähili tapawutlandyrylýar?
6. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmunyny kesgitlemekde nähili ýörelgeler ulanylýar?
7. Okuwyň mazmunynyň düzüm böleklerini nähili yzygiderlikde saýlap almak bolar?

DAŞARY ÝURT DILLERINI ÖWRETMEGIN ÝÖRELGELERI

Okatmagyň ýörelgeleri diýip, esas bolup durýan düýp pikirlere, düzgünnamalara, kanunlara aýdylýar.

Okatmagyň ýörelgeleri iki topara bölünýärler: didaktik we usuly ýörelgeler. Ähli okuw derslerini okatmakda ulanylýan ýörelgelere didaktik ýörelgeler diýilýär. Haýsy-da bolsa anyk okuw dersini okatmakda ulanylýan ýörelgelere usuly ýörelgeler diýilýär.

§ 1. Daşary ýurt dillerini öwretmekde didaktiki ýörelgeleriň ulanylyşy

Pedagogik edebiýatda didaktik ýörelgeler hökmünde aşakdakylar ulanylýar:

- 1) okuw işinde terbiýe berip okatmak ýörelgesi;
- 2) nazaryýeti amalyýet bilen baglanyşdyryp okatmak ýörelgesi;
- 3) güýçýeterlik ýörelgesi;
- 4) aňlylyk ýörelgesi;
- 5) işjeňlik ýörelgesi;
- 6) görkezip okatmak ýörelgesi;
- 7) berk özleşdirme ýörelgesi;
- 8) köpçülikleýin we hususy işleri utgaşdyryp okatmak ýörelgesi;
- 9) yzygiderlilik ýörelgesi we başgalar¹.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde didaktik ýörelgeleriň ulanylyşynyň özboluşly aýratynlyklary bardyr. Şol sebäpli ýokarda agzalan ýörelgeleriň her biriniň üstünde aýratynlykda durup geçmek maksada laýykdyr.

Okuw işinde terbiýe berip okatmak ýörelgesi

Okuw işinde daşary ýurt dilleriniň serişdeleriniň üsti bilen okuwçylara terbiýe bermek möhüm wezipeleriň biridir. Terbiýe bermek daşary ýurt dili sapagynyň mazmuny we sapakda ulanylýan iş tärleri hem-de usullary bilen kesgitlenilýär. Okuw kitaplarynyň we

¹Основы дидактики. Под редакцией проф. Б. П. Есипова. М. «Просвещение», 1967. с. 209-211

esbaplarynyň tekstleri, gönükmeleri, didaktiki materiallar mazmunly we terbiýe beriji häsiýetde bolmalydyr. Mugallymyň dünýägaraýşy, özüni alyp barşy, onuň daşary ýurt dilinde erkin gepläp bilmegi owadan we ýalňyşsyz ýazyp bilmegi, okuwçylara uly täsir edýär we dili öwrenilýän ýurduň taryhyny, medeniýetini, edebiýatyny öwrenmäge höwes döredýär.

Nazaryýeti amalyýet bilen baglanyşdyryp okatmak ýörelgesi

Daşary ýurt dillerini öwretmekde nazaryýet bilen çäkten aşa köp meşgullanmak ýa-da ony düýpgöter inkär etmek nädogrudyr. Biziň pikirimizçe, okuw işiniň takmynan 15-20% wagtyny nazaryýet we 80-85% wagtyny amalyýet eýelemelidir. Nazaryýeti beýan etmegiň göwrümi, görnüşi we yzygiderliligi okuwçylaryň ýaş aýratynlygyna, düşündirilýän hadysanyň hiline (uly ýa-da kiçi, ýönekeý ýa-da çylşyrymly) baglydyr.

Ýokarda görkezilişi ýaly, daşary ýurt dillerini öwrenmekde esasy orný amaly gönükmeler eýeleýär.

Güýçýeterlik ýörelgesi

Okuw işi bilen baglanyşykly ähli işler: hödürülenýän gönükmeler, düzmeler, dil hadysalary, shemalar, tablisalar, tekstler, okuw esbaplary, öý ýumşy üçin kitapçalar, mugallymyň talaplary, soraglary, düşündirişleri, daşary ýurt dillerinde edilýän gürrüňler degişli synpyň okuwçylarynyň bilimlerine, endiklerine we başarnyklaryna, mümkinçiliklerine gabat gelmelidir. Okuwçylardan talap edilýän işler has kyn ýa-da has ýeňil bolmaly däldir. Emma şu talap hemişe mugallymlar tarapyndan doly ýerine ýetirilmeýär. Daşary ýurt dilleri boýunça okuwçylaryň bilimleriniň, endikleriniň we başarnyklarynyň pes bolmagy şu ýörelgäniň talaplarynyň doly derejede ulanylmazlygy bilen düşündirilýär.

Aňly özleşdirmek ýörelgesi

Daşary ýurt dillerini öwretmekde şu ýörelgäniň mazmuny we ulanylyşy boýunça dürli pikirleriň bardygyny bellemek gerek. Aňly deňeşdirmе usulynyň tarapdarlary (Şebra L.W., Mirolýubow A.A.) bu ýörelgäni okuwçylaryň ene dili bilen baglanyşdyrýarlar. Olaryň pikiriçe, aňlylyk daşary ýurt diliniň hadysalaryny ene diliniň hadysalary bilen deňeşdirmek ýoly bilen amala aşyrylýar. Işjeň usulyň tarapdarlary Aniçkow I.E., Gorelow I.N., Nedýalkow R.P. bolsa, okuwçylaryň ene dilini ulanman hem daşary ýurt dillerini öwrenip boljakdygyny belleýärler.

Biziň pikirimizçe, daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň ene dilini giň derejede ulanmak ýa-da ony doly iňkär etmek bolmaz. Dil materialy aňly özleşdirmegiň esasy şerti okuwçylaryň daşary ýurt diliniň serişdeleri ýa-da ene diliniň kömegi bilen dil hadysalaryna düşünmekdir. Düşünmeklik dürli iş usullarynyň we serişdeleriniň kömegi bilen amala aşyrylýar. Okuw işinde geçirilýän ähli işleri okuwçylar düşüniپ ýerine ýetirmelidirler.

Işjeňlilik ýörelgesi

Okuwçylaryň işjeňligi materialyň aňly özleşdirilmegine, daşary ýurt diline bolan höwese, gepleşik, okamak we ýazmak boýunça öňde goýlan talaba ulanylýan iş görnüşleriniň, usullaryň güýçýeterligine we dürlüligine baglydyr.

Okuwçylaryň işjeňligi iki görnüşde ýüze çykýar: daşky işjeňlik we içki işjeňlik. Daşky işjeňlik okuwçylaryň dürli hereketleri: ellerini galdyrmagy, ýüz keşbini üýtgetmegini, soraglara jogap bermegi bilen kesgitlenýär. Içki işjeňlik bolsa, adatça okuwçylaryň pikirlenmesi bilen baglanyşyklydyr. Pikirlenme—gyzyklanma we döredijilikli işlemek netijesinde döreýär.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň içki işjeňligini gazanmak esasy wezipeleriň biri bolup durýar.

Görkezip okatmak ýörelgesi

Bu ýörelge köne we giň ulanylýan düzgünleriň biridir. Ilkinji gezek bu düzgünnama belli çeh alymy Ý. Komenskiý tarapyndan işlenilip düzülýär we okatmakda ulanylýar.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde bu ýörelgäniň ähmiýeti has uludyr. Bu dersi görkezmän öwretmek mümkin däl. Sesleri dogry aýtmagy öwretmekde sözleýiş agzalaryny görkezmezden, sözler düşündirilende terjimesiz serişdeleri ulanmazdan, grammatiki hadysalar düşündirilende we berkidilende tablisalary hem-de shemalary ulanmazdan, okamagy öwretmekde teksti okamazdan, gepleşigi öwretmekde tematik suratlary ýa-da suratlaryň toplumyny görkezmezden, ýazmagy öwretmekde tagta ýazyp görkezmezden tehniki serişdelerden işeň peýdalanmazdan daşary ýurt dili sapagyny göwnejaý geçmek mümkin däldir.

Görkezme esbaplary taýýarlamak, olary sapagyň maksadyna laýyklykda saýlap almak we ulanmagyň usulyýetini kesgitlemek möhüm wezipeleriň biri hasaplanýar.

Berk özleşdirmek ýörelgesi

Geplemek düşüniپ okamak endiklerini we başarnyklaryny döretmegiň esasy şertleriniň biri dil hadysalaryny(leksiki, grammatiki, fonetiki) berk özleşdirmekdir. Okuwçylar dil hadysalaryna esaslanyp, çalt we erkin geplemegi, tekstleri sözlükli we sözlüksiz düşüniپ okamagy başarmalydyrlar. Şu talaplary ýerine ýetirmek üçin okuwçylar dil hadysalaryny awtomatik ýagdaýda ulanmagy başarmalydyr. Dil materialyny berk özleşdirmek erkli we erksiz ýatlamak bilen baglanyşyklydyr. Psihologlaryň aýtmagyna görä, daşary ýurt dillerini öwretmekde erksiz ýatlamak has uly orun tutýar.

Şonuň üçin leksiki we grammatiki gepleşik endiklerini döretmek üçin erkli we erksiz ýat tutmagy ýerlikli peýdalanyp, mümkin boldugyça gepleşik bilen meşgullanmak zerurdyr.

Dil materialyny ýatda saklamagyň we ony gepleşikte ulanmagyň ýene-de bir şerti işeňňir gaýtalamakdyr. Geçilenleri gaýtalap durmak daşary ýurt dili dersiniň aýratynlygy bilen düşündirilýär. Gaýtalamak arkaly okuwçylaryň ýady täzelenýär. Dil materialy düşündirilenden soň ol wagtal-wagtal berkidilip durulmalydyr. Dil materialy bir gezek düşündirilip, soňra berkidilmese, ol belli bir wagt geçenden soň okuwçylaryň ýadyndan çykýar. Şonuň üçin dil materialy hemişe gaýtalanyp durulmalydyr.

Köpçülikleýin we hususy işleri utgaşdyryp okatmak ýörelgesi

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň aýratynlygyna we maksadyna laýyklykda mugallym her bir okuwçy bilen aýratynlykda işlemeli bolýar. Her bir okuwçy bilen geçirilýän hususy işler toparyň tertibiniň bozulmagyna, sapagyň işjeň däl ýagdaýda geçmegine alyp barýar. Muňa garamazdan sapakda hususy iş görnüşlerini geçirip durmak zerurdyr. Sebäbi okuwçylaryň dogry okamak, owadan ýazmak, dogry geplemek ýaly endiklerini we başarnyklaryny käbir ýagdaýlarda diňe hususy iş görnüşlerini geçirmek bilen barlap bolýar.

Köpçülikleýin iş görnüşleri ähli okuwçylaryň sapaga işeňňir gatnaşmagyny üpjün edýär. Köpçülikleýin iş görnüşleri geçirilende olara (mysal üçin, hor bilen ýerine ýetirilýän iş görnüşleri) hemişe ähli okuwçylar gatnaşýarlar.

Daşary ýurt dili mugallymlarynyň wezipesi ýokarda aýdylan köpçülikleýin we hususy iş görnüşleriniň üstünliklerini we kemçiliklerini nazarda tutup, sapagy dogry guramak we geçirmekden ybaratdyr.

Yzygiderlilik ýörelgesi

Daşary ýurt dillerini öwretmekde, esasan-da dil materialyny saýlap almakda, ýerleşdirmekde we berkitmekde, endikleri hem-de başarnyklary ösdürmekde yzygiderliligiň orny has uludyr. Daşary ýurt dili belli bir yzygiderlilikde öwredilýär: okuwçylar ilki degişli dil hadysalary bilen tanyşýarlar, bilimleri alyarlar, soňra alan bilimlerini gepleşikde we okamakda ulanmagy öwrenýärler.

Bu ýörelge dört düzgüni: ýönekeýden çylşyrymly hadysalara geçmekligi, ýeňilden kyn, tanyşdan nätanyşa, ýakyndan daşa geçip täze materialy düşündirmegi we berkitmegi öz içine alýar.

Daşary ýurt dillerini öwretmek maksady bilen mugallymyň meýilleşdirýän we geçirýän ähli iş görnüşleri, gönükmeleri ýokarda agzalan düzgünler esasynda degişli yzygiderlilikde geçirilmelidir.

Daşary ýurt dillerini öwretmekde usuly ýörelgeleriň ulanylyşy

Daşary ýurt dillerini öwretmek maksady bilen ulanylýan ýörelgelere — usuly ýörelgeler diýilýär. Edebiýatda usuly ýörelgeleriň

atlary, sany we mazmuny barada dürli pikirler duş gelyär¹.

Alymlaryň aglabasy tarapyndan hödürlenýän we makullanýan usuly ýörelgelere şu aşakdakylar degişlidir: 1) okuwçylaryň ene dilini hasaba almak we oňa daýanmak ýörelgesi, 2) dil materialyny tapawutlandyryp özleşdirmek ýörelgesi, 3) sözleýiş ýörelgesi, 4) dilden öwretmek we dilden okatmak ýörelgesi, 5) toplumlaýyn ýörelgesi we başgalar.

1. Okuwçylaryň ene dilini hasaba almak we oňa daýanmak ýörelgesi

Bu ýörelge iň gadymy we iň jedelli ýörelgeleriň biridir. Okuwçylaryň ene dilini hasaba almak we oňa daýanmak meseleleri boýunça şu güne çenli belli bir pikir iň ýokdugyny bellemek gerek. Usulyýetçi alymlaryň okuwçylaryň ene diline bolan garaýşyny nazarda tutup, olaryň haýsy usulyň tarapdarydygyny kesgitlemek mümkin. Eger-de haýsyda bolsa bir usulyýetçi daşary ýurt dillerini öwretmekde okuwçylaryň ene dilini düýpgöter inkär edýän bolsa, onda ol göni usulyň tarapdarydyr. Eger-de mugallym okuw döwründe diňe grammatiki hadysalary deňeşdirmek we tekstleri okadyp terjime etdirmek bilen meşgullansa, onda ol grammatiki terjime usulyň tarapdarydyr.

Okuw döwründe okuwçylaryň ene dilini doly inkär etmeginiň ýada tersine daşary ýurt dili sapagyny ene dili sapagyna öwürmegiň nädogrudygyny hemmelere düşnükli. Ýöne bir zady ýatdan çykarmaly däl. Ene dilini sapakda ulanmazlygyny goýmak mümkinçiligi bolsa-da, okuwçylaryň ene dilinde pikirlenmezligini gazanyp bolmaýar. Şonuň üçin hem ene diliniň oňyn we oňyn däl täsirini ýerlikli peýdalanmagy başarmalydyrys. Ene diliniň oňyn däl täsirine interferensiýa diýilýär. Daşary ýurt dillerini öwretmekde ene diliniň oňyn täsirine bolsa transfer diýilýär.

Okatmakda mugallymlaryň wezipesi transferi giňden ulanmak we interferensiýa garşy göreşmekdir. Ene diliniň oňyn ýada oňyn däl täsirini iki diliň hadysalaryny deňeşdirip hasaba almak arkaly anyklap bolar.

¹Рогова Г. В. О принципах обучения иностранным языкам. «Иностранные языки в школе», 1974 № 6; Пассов Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам. М. 1977; Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. М., 1986 и другие.

Aşakdaky ýagdaýlarda okuwçylaryň ene diline daýanmak mümkin:

- 1) dil materialyny saýlap almakda we ony ýerleşdirmekde;
- 2) gönükmeleri toparlara bölmekde;
- 3) täze materialy düşündirmekde;
- 4) gepleşiğiň mazmunyny taýýarlamakda;
- 5) gönükmeleri ýerine ýetirmekde.

1. Dil materialyny saýlap almak we ony degişli yzygiderlilikde ýerleşdirmek okuw kitaplarynyň ýazarlaryna we mugallyma baglydyr. Okuw kitaplarynyň ýazarlary her synpyň okuwçylarynyň güýçýeterligine, iki diliň aratapawutlaryna garap, dil materialyny saýlap alýarlar we ýerleşdirýärler. Olar dil materialyny saýlap almakda we ony yzygiderli ýerleşdirmekde okuwçylaryň bir wagtyň özünde köp kynçylyklara duş gelmezligini gazanmak üçin çalyşýarlar.

2. Her bir daşary ýurt diliniň aýratynlyklaryny özleşdirmek üçin degişli gönükmeleri ýerine ýetirmek zerurdyr. Gönükmeler toparynyň sany, göwrümi we mazmuny özleşdirilýän dil hadysasynyň häsiýetine (uly ýada kiçidigine, ýönekeý ýada çylşyrymlydygyna), ene diliniň hadysasy bilen deň gelyändigine ýada deň gelmeýändigine baglydyr.

3. Daşary ýurt diliniň täze dil hadysalaryny adatça okuwçylara ene dilinde düşündirmek maslahat berilýär. Fonetiki we grammatiki düzgünler türkmen dilinde berilmelidir we ýat tutulmalydyr. Düzgünler gysga, ýönekeý we nusga görnüşinde bolmalydyrlar.

4. Okuwçylar ene dilinde nähili gürrüň edýän bolsalar, daşary ýurt dilinde hem edil şonuň ýaly gepleşmäge çalyşmaly. Ýöne degişli bilimleriniň, endikleriniň we başarnyklaryň bolmanlygy sebäpli daşary ýurt dilinde geplemek hemmelere başartmaýar. Şonuň üçin daşary ýurt dilinde ediljek gürrüňiň mazmunyny ozaly bilen ene dilinde taýýarlap, soňra ony daşary ýurt diline terjime etmek arkaly maslahat berilýär. Gürrüňler ýönekeýden çylşyrymla geçmek düzgüni esasynda düzülmelidir. Tekstiň sözlemleri ilki 2-3 agzadan köp bolmaly däldirler.

5. Terjime gönükmeleriniň iki görnüşi bardyr: daşary ýurt dilinden ene diline, ene dilinden daşary ýurt diline terjime etme gönükmeleri we tersine. Terjime gönükmeleri sözleri berkitmekde, tekstleri terjime etmekde, gepleşiğiň mazmunyny düzmekde ulanylýar. Grammatiki kadalary özleşdirmekde terjime gönükmeleriniň hyzmaty uly däldir.

2. Dil materialyny tapawutlandyryp özleşdirmek ýörelgesi

Daşary ýurt diliniň hadysalaryny özleşdirmegiň üç derejesiniň (reseptiw, reproduktiw we produktiw) bardygyny bilmek zerurdyr.

Diňlenende ýa-da okalanda kabul edilip düşünilýän hadysa reseptiw dereje diýilýär.

Dil materialynyň okuw kitaplarynda berlişi ýa-da mugallymyň düşündirişi ýaly kabul edilip üýtgedilmän aýdylyp berilýän ýagdaýyna reproduktiw dereje diýilýär.

Okuwçylaryň dil materialyny dürli şertlerde döredijilikli ulanyp bilýän ýagdaýyna produktiw dereje diýilýär.

Reseptiw derejä başgaça işjeň däl dereje diýlip hem aýdylýar. Reproduktiw we produktiw dereje bolsa işjeň derejedir.

Daşary ýurt diliniň ähli fonetiki, leksiki we grammatiki hadysalaryny deň derejede özleşdirip bolmaýandygyny bellemek gerek. Okuwçylar bir topar hadysalary reseptiw derejede, beýleki topar hadysalary reproduktiw derejede, üçünji topar hadysalary bolsa, produktiw derejede özleşdirýärler. Gepleşikde köp ulanylýan hadysalary okuwçylar reproduktiw, produktiw derejede, okalanda ýa-da diňlenende köp duş gelýän hadysalary bolsa reseptiw derejede özleşdirýärler. Şu nukdaýnazardan ugur alynsa, IV-V synplarda geçilýän dil kadalarynyň köpüsini okuwçylar reproduktiw, produktiw derejede, VIII-IX synplarda geçilýän dil hadysalarynyň köpüsini bolsa reseptiw derejede özleşdirýärler. Dil hadysalarynyň nähili derejede özleşdirilendigini bilmegiň usuly häsiýeti uludyr. Sebäbi dil hadysalaryny düşündirmek we berkitmek üçin sarp edilýän wagt, gönükmeleriň sany, görnüşleri we mazmuny özleşdirişiň derejesine baglydyr. Reseptiw dereje üçin bir topar gönükmeler, reproduktiw dereje üçin bolsa başga bir topar gönükmeler ýerine ýetirilýär. Mysal üçin, reseptiw maksat bilen özleşdirilýän sözi, terjimesi bilen bilelikde okuwçy okuw kitabyndan ýa-da tagtadan göçürüp ýazmak bilen çäklense, reproduktiw maksat bilen özleşdirilýän söz bilen bolsa sözlemler düzýär.

3. Sözleşiş ýörelgesi

Kommunikatiwlik iňlis sözi bolup, hakyky maglumatlara esaslanyp, daşary ýurt dillerini öwretmegi aňladýar. Daşary ýurt dillerini diňe anyk maglumatlar gepleşikler esasynda öwretmegiň

mümkin dældigini hem bellemek gerek. Şonuň üçin daşary ýurt dillerini anyk maglumatlara, gepleşiklere esaslanyp öwredip bolmaýan ýagdaýlarynda okuwçylar emeli maglumatlara (göz oňüne getirme), gepleşiklere ýüzlenýärler. Daşary ýurt dillerini öwretmek maksady bilen geçirilýän ähli işler: leksiki we grammatiki materialy düşündirmekte we berkitmekde ulanylýan gönükmeler, tematik gürrüňler, mugallymyň soraglary, okuwçylaryň jogaplary hakyky habarlar, gepleşikler, okuwçylaryň durmuşy bilen baglanyşykly bolmalydyrlar. Mysal üçin, «Maşgala» diýen tema geçilenden soň, okuwçy diňe bir Ataýewiň maşgalasy barada gürrüň etmek bilen çäklenmän, eýsem öz maşgalasy barada hem gürrüň etmegi başarmalydyrlar. Diýeliň, okuw kitaplarynyň tekstlerinde haýsyda bolsa bir topar, mekdep, şäher, oba barada gürrüň gidýär. Okuwçy diňe şol tekstiň mazmunyny gürrüň edip bermek bilen çäklenmeli däl. Ol öz ýaşaýan şäheri, obasy, okaýan mekdebi barada hem gürrüň edip bermegi başarmalydyr.

Daşary ýurt diliniň ähli grammatiki hadysalaryny, sözlerini we söz düzümlerini okuwçylaryň durmuşy bilen baglanyşdyryp, hakyky gepleşiklerde ulanyp bolýandygy unudylmaly däl.

4. Dilden öňürtmek we okatmak ýörelgesi

Dilden öňürtmek ýörelgesi diýmek, tekst okalmazdan öň, şol tekstde duş gelyän sözleri ýa-da grammatiki kadalary okuwçylaryň bir ýa-da birnäçe sagat öňünden dilden özleşdirmegidir.

Dil materialyny dilden öňürdip öwretmek boýunça dürli pikirleriň bardygyny bellemek gerek. Dilden öňürtmekligiň möhleti ýarym sagatdan ýarym ýyla çenli kesgitlenilýär. Mysal üçin, IV synpyň nemes dili okuw kitabynyň alty sapagy giriş kursuna bagyşlanýar. Şol alty sagadyň dowamynda okuwçylar okamaýarlar we ýazmaýarlar. Alty sagadyň dowamynda okuwçylar nemes dilini diňe dilden öwrenýärler. Okuwçylar «Adyň näme?», «Bu kim?», «Bu näme?», «Bu mekdepmi?», «Kim mekdebe barýar?», «Aman mekdebe barýarmy?», «Aýna ulumy?» diýen soraglara dilden jogap bermegi öwrenenden soň ýedinji sagatdan başlap nemes dilinde okamaga we ýazmaga başlaýarlar.

Dilden okatmak ýörelgesiniň talaplaryna laýyklykda sapakda geçirilýän işleriň 90-95%-i dilden ýerine ýetirilýär.

5. Toplumlaýyn okatmak ýörelgesi

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň taryhyndan mälim bolşy ýaly bu ýörelge ellinji ýyllaryň ikinji ýarymynda döreýär. Bu ýörelgäniň döremegine «Inostrannyýe ýazyki w škole» diýen usuly žurnalyň sahypalarynda daşary ýurt dillerini öwretmek babatynda göni usulyň tarapdarlary bilen grammatiki-terjime usulyň tarapdarlarynyň (L.W. Şerba, I.W. Rahmanow) arasyndaky çekişmeler sebäp bolýar. Göni usulyň tarapdarlarynyň pikiriçe, daşary ýurt dilleri sözleýiş dili esasynda öwredilmeli. Bir hepdeden ýarym ýyl möhleti arasynda okuwçylar daşary ýurt dilinde mugallymy diňleýärler we gaýtalaýarlar. Okuwçylar ýalňyşsyz sözlemegi öwrenenlerinden soň daşary ýurt dilinde tekstleri okamaga we ýazmaga başlaýarlar.

Grammatiki-terjime usulyň esasy grammatiki düzgünleri, ýat tutmakdan, ene diliniň hadysalaryny daşary ýurt diliniň hadysalary bilen deňeşdirmekden ybaratdyr. Daşary ýurt dilleri grammatika esasynda öwrenilýär.

Mekdep şertlerinde diňe grammatiki ýa-da sözleýiş diline esaslanyp daşary ýurt dillerini öwretmek gowy netije bermeyär. Şol sebäpli giriş kurslary uzaga çekmän, bir wagtyň içinde okuwçylara geplemegi, okamagy we ýazmagy öwretmek maslahat berilýär.

Bir sagadyň dowamynda okuwçylar dürli iş görnüşlerini utgaşdyryp ýerine ýetirýärler: leksiki ýa-da grammatiki hadysalar bilen tanyşýarlar, teksti sesli ýa-da sessiz okaýarlar, temanyň meýilnamasyny ýazuwdan düzýärler ýa-da şol meýilnama boýunça gürrüň taýýarlaýarlar.

Şu ýörelgäniň talabyna laýyklykda dil materialy dilden we ýazuwdan özleşdirilýär, eşi diş, sözleýiş, okaýyş we ýazuw endikleri we başarnyklary ugurdaş ösdürilýär.

Soraglar

1. Okatmagyň ýörelgeleri diýip nämä aýdylýar?
2. Okatmagyň ýörelgeleri näçe topara bölünýär?
3. Nähili didaktiki ýörelgeleri bilýärsiňiz?
4. Nähili usuly ýörelgeleri bilýärsiňiz?

5. Terbiýe berip okatmagyň maksady bilen terbiýe berip okatmak ýörelgesiniň näme tapawudy bar?
6. Aňlylyk ýörelgesi bilen işjeňlik ýörelgesiniň nähili baglanyşygy bar?
7. Daşary ýurt dillerini öwretmekde görkezip okatmak ýörelgesiniň ähmiýeti nämeden ybarat?
8. Daşary ýurt dillerini öwretmekde dil materialyny berk özleşdirmek hökmanmy?
9. Okuwçylar bilen daşary ýurt dili sapagynda şahsy we köpçülikleýin işlemegiň tapawudy barmy?
10. Ene dilini hasaba almak we oňa daýanmak ýörelgesine nähili düşünyärsiňiz?
11. Sözleýiş ýörelgesiniň ulanylyşyna nähili düşünyärsiňiz?
11. Toplumlaýyn okatmak ýörelgesi diýip nämä aýdylyar?
12. Dil materialyny tapawutlandyryp öwretmegiň ähmiýeti nämeden ybarat?

V BAP

DAŞARY ÝURT DILLERINI ÖWRETMEGIN SERIŞDELERI

§ 1. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdeleri hakynda umumy düşünje

Düşündirişli sözlüklerde görkezilişi ýaly, haýsy hem bolsa bir işiň ýerine ýetirilmegi üçin ulanylýan gurala ýa-da esbaba serişde diýilýär. Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuw serişdeleriniň dürli görnüşleri ulanylýar. Olary toparlara bölmekde alymlar dürli nukdaýnazardan çemeleşýärler. Mysal üçin, G.W. Rogowa, F.M. Rabinowiç, T.E. Saharowa¹ okuw serişdelerini dört topara bölýärler; a) okuw işlerinde tutýan orny boýunça – esasy we kömekçi serişdeler; b) kim tarapyndan ulanylýandygyna görä mugallym we okuwçylar üçin niýetlenen serişdeler; w) aragatnaşyk kanaly boýunça – diňlenilýän we görülýän serişdeler; g) tehnikanyň gatnaşygy boýunça – tehniki we tehniki däl serişdeler;

Professor S.F. Şatilow² bolsa, okatmagyň serişdelerini iki topara bölmek bilen, olaryň birinjisine — diňe okuw kitaplarynyň,

¹Рогова Г. В., Рабинович Ф. М., Сахарова Т. Е. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1991, с. 61

²Шатилов С. Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе. Л., 1977, с. 58-62

ikinjisine — okuwçylar we mugallymlar üçin niýetlenen tehniki hem-de tehniki däl okuw gollanmalaryny goşýar.

Bu mesele barada professor M.W. Lýchowskiniň¹ pikiri düybünden tapawutlanýar. Ol ähli okuw serişdelerini iki uly topara: a) adaty (tehniki däl) serişdelere we b) häzirki zaman tehniki serişdelerine bölýär.

Usuly edebiyatlarda bulardan başga-da, birnäçe pikirler duş gelýär. Şeýle dürli pikirleriň bolmagy usulyýet dersini okatmakda we öwrenmekde belli bir kynçylyk döredýär. Şoňa görä-de, umumy ähmiýetini we ýerine ýetirýän hyzmatyny nazarda tutmak bilen, daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdelerini şu aşakdaky toparlara bölmek maksada laýykdyr:

a) Esasy okuw serişdeleri (okuw meýilnamasy, maksatnamasy, okuw kitaplary we okuw gollanmalary).

b) Kömekçi serişdeler (tehniki serişdeler, görkezme esbaplar).

Köp ýyllaryň iş tejribesiniň görkezişi ýaly daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdeleriniň ýokardaky ýaly toparlara bölünmegi mugallymlar we talyplar üçin ep-esli ýeňillikler döredýär.

Esasy okuw serişdeleriniň arasynda iň ilki döredilýäni okuw meýilnamasy hasaplanýar. Okuw meýilnamasy — bu umumybilim berýän orta mekdepde бүтін ýylyň dowamynda öwrenilmeli ähli okuw dersleriniň sanawyny we olara her bir synp boýunça berilýän sagatlaryň sanyny görkezýän resminamadyr. Her bir okuw dersine berilýän sagatlaryň mukdary jemgyýet tarapyndan umumybilim beryän orta mekdebiň önünde goýlan maksatlara we wezipelere baglydyr. Şoňa görä-de okuw meýilnamasy Bilim ministrligi tarapyndan örän oýlanyşykly düzülýär we tassyklanylýar. Türkmenistan döwleti özbaşdaklygyny gazanandan soň, daşary ýurt dillerini öwrenmeklige berilýän sagatlaryň sany ep-esli köpeldildi. Bu ýagdaý bolsa, daşary ýurt dilleriniň has kämil derejede öwrenilmegine oňaly şert döredýär.

Okuw meýilnamasynyň esasynda her bir ders üçin okuw maksatnamasy döredilýär. Eger-de okuw meýilnamasynda mekdepde öwrenilýän dersleriň sanawy we olara synplar boýunça berilýän sagatlaryň mukdary görkezilýän bolsa, okuw maksatnamasynda belli bir ders boýunça özleşdirilmeli materiallaryň temasy we mazmuny

¹Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролюбов А. А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982, с. 74

kesgitlenilýär. Bu alynýan zatlaryň hemmesi her bir synp boýunça aýratynlykda görkezilýär. Okuw maksatnamasy üç bölümden ybarat bolup, oňa ýazarlaryň düşündiriş haty (giriş), synplar boýunça öwrenilmeli dil materialynyň mazmuny, başarnyklar we endikleriniň derejesi hem-de peýdalanylýan edebiýatlaryň sanawy girizilýärler.

Okuw maksatnamasy edil okuw meýilnamasy ýaly mugallymyň işinde esasy ýol görkeziji döwlet resminamasydyr. Sebäbi ol işiň esasy ugurlaryny salgy bermek bilen, okatmagyň görnüşlerini we usullaryny saýlap almaga-da ep-esli derejede ýenillik döredýär. Daşary ýurt dilleri boýunça okuw maksatnamasynyň düzülmeginde okatmagyň maksady, her bir synpyň okuwçylarynyň psihologik aýratynlyklary we bilim derejeleri göz önünde tutulýar. Okuw maksatnamasynyň esasynda bolsa okuw kitaby döredilýär.

§ 2. Okuw kitaby daşary ýurt dillerini öwretmegiň esasy serişdesi hökmünde

Okatmagyň serişdeleriniň arasynda okuw kitabynda esasy orun degişlidir. Sebäbi ol bütün okuw prosesiniň usulyýetini we esasy ugurlaryny kesgitleýär. Emma göni usulyň tarapdarlary okuw kitabyň ähmiýetine kembaha garaýarlar. Mysal üçin, O. E. Kudrýawsewa¹ daşary ýurt dillerini öwretmegiň ilkinji ýarym ýylynda kitap bilen işländen kitapsyz işlemegiň peýdalydygyny belleýär. Alymlar A. P. Starkow, K. E. Wedel, A. S. Şklaýewa we başga hem birnäçeleri şeýle pikiri öňe sürýärler. Emma bu pikir bilen ylalaşyp bolmaz. Sebäbi okuw kitabyň ulanylmazlygy şeýle kynçylyklary döredýär: a) mugallymyň işini kynlaşdyrýar; b) okuw döwründe baş-başdaklyk döredýär; c) okuwçylaryň öwrenýän diliniň harplary bilen tanyşmaklaryny gijikdirýär; d) okuwçylary öýde özbaşdak işlemekden mahrum edýär; e) okamak we ýazmak başarnyklarynyň hem-de endikleriniň ösmegini yza çekdirýär we ş.m.

Şeýlelikde, daşary ýurt dillerini öwretmekde okuw kitaplarynyň ulanylmazlygy bütün okuw- terbiýeçilik işine ýaramaz täsir edýär. Okuw kitabyň ornuny başga hiç hili gollanmanyň tutup bilmejekdigi düşnükli.

¹Кудрявцева О. Е. Первые шаги в преподавании немецкого языка в третьих классах Л. 1976, с. 27

Okuw kitaby — bu maksatnama esasynda düzülip, belli bir wagt aralygyna—synpa niýetlenen hem-de anyk materialy we oňa degişli, iş usullaryny özünde jemleýän, jemgyýetiň talaplaryna laýyklykda guramaçylykly we netijeli okatmaklygy, terbiýe bermegi üpjün edýän okuw esbadyr.

Daşary ýurt dilleri boýunça okuw kitaplarynyň döredilmeginde şu aşakdaky ýörelgeleriň nazarda tutulmagy maslahat berilýär:

a) ähli başarnyklaryň we endikleriň parallel ýagdaýda ösdürilmegi;

b) okuwçylaryň synp, öý işleri üçin ýumuşlaryň yzygiderli ýerleşdirilmegi;

ç) okuw materialynyň okuwçylarda gyzyklanma döretmegi we olaryň işjeňligini artdyrmagy;

d) okatmak bilen birlikde okuwçylara terbiýäniň hem berilmegini üpjün edip bilmegi;

e) okuwçylaryň ene diliniň hasaba alynmagy;

ä) okuw materialynyň durmuş bilen berk baglanyşykly bolmagy, predmetara baglanyşygyň saklanmagy;

f) dil we gepleşik materiallarynyň aňly özleşdirilmegi;

g) tekstleriň, gönükmeleriň we goşmaça materiallaryň okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, ukyplaryna laýyk gelmegi;

h) okuw materialynyň kem-kemden kynlaşmak ýörelgesinde ýerleşdirilmegi;

i) okuw kitabynda ulgamylygyň we yzygiderligiň berjaý edilmegi;

j) okuw materialynyň berk özleşdirilmegi, dil we gepleşik materialynyň soňky sapaklarda-da, indiki synplarda hem gaýtalanyp durulmagy.

Esasy okuw serişdelerine ozal derňelip geçilenler bilen bir hatarda möhüm okuw gollanmalary hem girýär. Ol gollanmalaryň hataryna mugallym üçin kitaby, öý okuwy üçin kitaplary, gönükmeleriň ýygyndylaryny, sözlükleri, dürli maglumat kitapçalaryny goşmak bolar. Okuw kitaby bularyň hemmesiniň özeni bolup hyzmat etmek bilen beýlekiler oňa tabynlykda döredilýär. Mysal üçin, mugallym üçin kitabyň esasy wezipesini okuw kitabynda beýan edilen ähli okuw wezipeleriniň has maksada gönükdirilen ýagdaýda we netijeli çözülmegi üçin anyk usuly teklipleri hödürlemekden, sapaklary has oýlanyşykly we dürs guramakda mygallyma usuly taýdan kömek etmekden ybaratdyr. Gönükmeleriň ýygyndylary bolsa,

ylyäta-da okuwçylaryň lingafon otaglarynda ýumuşlary ýerine ýetirenlerinde, öýde özbaşdak işlerinde uly ahmiýeti bar. Öý okuw üçin kitaplaryň, sözlükleriň, maglumat kitapçalarynyň nähili hyzmatlary ýerine ýetirýändigleri öz-özünden düşnüklidir. Şeýlelik-de şu esasy okuw serişdeleriniň mugallymlar we okuwçylar tarapyndan başaraňlyk bilen hem-de sazlaşykly ulanylmagy okuw-terbiýeçilik işiniň ýokary derejede alnyp barylmagyny üpjün eder.

§ 3. Tehniki serişdeler

Daşary ýurt dillerini öwretmek işlerinde tehniki serişdeleriň yzygiderli ulanylmagy – döwrüň talabydyr. Olaryň ýerlikli we netijeli ulanylmagynyň şu aşakdakylar ýaly ähmiýeti we aýratynlyklary bardyr:

a) tehniki serişdeler ozaly bilen okuwçylaryň gepleşik başarnyklarynyň we endikleriniň ösmegine ýardam edýär. Çagalar tehniki serişdeler arkaly daşary ýurt diliniň hakyky nusgasy bilen tanyşýarlar, onuň bilen öz gepleşiklerini deňeşdirip görmäge, ýalnyşlaryny düzetmäge mümkinçilik tapýarlar. Olar nätanys adamlaryň, şol sanda, çagalaryň we ulularyň, erkek adamlaryň we aýallaryň gepleşigini eşidip düşünmek başarnyklaryny hem-de endiklerini ösdürýärler;

b) tehniki serişdeler arkaly döredilýän gepleşik ýagdaylary okuwçylaryň daşary ýurt dilini öwrenmäge bolan höwesini artdyrýar. Bu ýagdaý bolsa, sapaklaryň has çalt depginde we gyzykly geçirilmegini üpçün edýär. Şeýlelik-de her bir okuwçynyň gepleýän we diňleýän wagtynyň mukdary birnäçe esse artýar. Şonuň ýaly-da okuw materialynyň göwrümünü giňeltmäge hem amatly şert döredýär;

ç) dürli tehniki serişdeleriň yzygiderli ulanylmagy mugallymyň peýdalanýan usulnamalarynyň we usullarynyň baýlaşmagyna getirýär, onuň işini has-da işjeňleşdirýär we ony işlemäge mejbur edýär;

d) usulyýetçileriň belleýşi ýaly, okuwçylaryň özbaşdak işleriniň netijeliligini düýpli ýokarlandyrmakda tehniki serişdeleriň orny aýratyn-da uludyr;

e) telewizor, radio ýaly tehniki serişdeler diňe bir körpeleriň we mekdep okuwçylarynyň däl, eýsem dürli ýaşdaky adamlaryň hem daşary ýurt dillerini köpçülikleýin öwrenmeklerine uly ýardam edýär. Muňa mysal edip, daşary ýurt dillerini öwretmek üçin ýörite berilýän

maksatnamalary, şu dillerde eşitdirilýän täzelikleri, dili öwrenilýän ýurtlardan gelen myhmanlaryň öz ene dillerinde edýän çykyşlaryny görkezmek bolar;

ä) magnitofony, synag maşynlary, lingafon enjamlaryny we kompyuterleri ulanmak bilen mugallym okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini yzygiderli barlap hem-de bahalandyryp bilýär. Şeýle serişdeleriň ulanylmagy бүтін synpyň okuwçylarynyň jogaplaryny bir wagtyň özünde anyklamaga kömek edýär. Ozal geçirilen ýazgylaryň, esasynda okuwçylaryň özlери hem islendik wagtda öz jogaplarynyň hilini, goýberen ýalňyşlyklaryny kesgitläp bilýärler;

f) tehniki serişdeler okatmagyň, amaly maksatlary bilen bir hatarda çagalara terbiýe bermegiň wezipelerini üstünlikli amala aşyrmakda hem uly orun tutýar. Sapaklarda ýygy-ýygýdan dili öwrenilýän ýurtlaryň halk aýdymlyry, tanymal adamlaryň çykyşlary, çagyryşlar mehaniki ýazgyda eşitdirilýär. Şeýle gymmatly materiallar okuwçylara daşary ýurt dilini öwretmekde we olary estetiki, ahlak, watançylyk, dostluk-doganlyk duýgularynda terbiýelemekde uly ähmiýete eýe bolýarlar¹.

Tehniki serişdeleriň uly ähmiýetiniň bardygyna garamazdan olaryň, ýokary hünärli mugallymyň ornuny tutup bilmejekdigi-de hemmelere aýdyňdyr. Şoňa görä-de lingafon otagynda we ondan daşarda dürli tehniki serişdeler bilen geçirilýän ähli işler gös-göni mugallymyň, ýolbaşçylygynda alnyp barylmaldyr.

Usulyýetçiler tehniki serişdeleri dürli toparlara bölýärler. Bu meselede hem heniz belli bir netijä gelinmändigini bellemek gerek. Şeýle bolsa-da tehniki serişdeleriň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar:

a) diňe görkezýän tehniki serişdeler (filmoskop, epidiaskop, kodoskop, synag alýan maşynlar we kompýuterler, diaprozektor);

b) diňe eşitdirýän tehniki serişdeler (magnitofon, gramofon, diktofon, radio).

ç) bir wagtyň özünde görkezýän we eşitdirýän tehniki serişdeler (kinoprožektor, telewizor, wideomagnitofon).

Bu ýokarda görkezilenler okuw işinde has ýörgünli ulanylýan tehniki serişdelerdir. Ol serişdeleriň özlери görkezilmek üçin hyzmat

¹Бекиев А. О. Научно-педагогических основах использования ТСО при обучении иностранным языкам. В сб. «Технические средства обучения». Ашхабад, 1983, с. 65-71

etmän, eýsem olar başga okuw-görkezme esbaplaryny, olardaky ýazgylary we şekilleri okuwçylaryň aňyna ýetirmek üçin ulanylýarlar. Mysal üçin, grammafon plastinkadaky ses ýazgysyny eşitdirýär, filmoskop diafilm lentalaryny, kinoprožektor bolsa dürli filmleriň lentalaryny herekete getirýär we şöhlelendirýär. Epidiaskop, kodoskop ýaly gurallar hem diapozitiwleri, tablislary, çyzgylary ýagtylandyryp görkezmek üçin hyzmat edýärler.

Tehniki serişdeleriň ulanylmagynda şu aşakdaky talaplaryň ýerine ýetirilmegi maslahat berilýär:

a) bu serişdeleriň ulanylmagy başdansowma bolman, olar anyk didaktiki maksatlaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmelidirler;

b) olaryň bütin sapagyň dowamynda üznüksiz ulanylmagy ýa-da bir sapakda örän köp sanly tehniki serişdeleriň üyşürilmegi maksada laýyk däl. Bir sapakda tehniki serişdäniň iň aňyrsy 8-10 minudyň dowamynda ulanylmagy ýeterlikdir;

ç) tehniki serişdeleriň netijeli ulanylmagy üçin mugallymyň ýokary hünäri we ukyby bolmalydyr;

d) her bir tehniki serişdäniň sapakdaky orny anyk kesgitlenilmelidir. Eger-de şu işde biperwaýlyga ýol berilse ýa-da tehniki serişde öz gerekli ýerinde ulanylmasa, onda okuwçylaryň gyzyklanmasy peselýär;

e) tehniki serişdelerde görkezmek we eşitdirmek kadaly tizlikden ýokary bolmaly däl;

ä) tehniki serişdeleriň ulanylmagy bilen baglanyşyklary okuwçylaryň ýerine ýetirmeli gönükmelerini sapakdan has ozal işläp taýýarlamaklary möhüm şertleriň biridir;

f) tehniki serişdeleriň ulanylmagynda okuwçylaryň ýaş aýratynlyklarynyň, bilim derejeleriniň, okuwyň tapgyrynyň nazarda tutulmagy zerurdyr. Mysal üçin, başlangyç we ortaky tapgyrlarda diafilmler, diapozitiwler, ussatlyk bilen ýerine ýetirilýän magnitofon ýazgylary we şulara meňzeşler okuwçylarda uly gyzyklanma döredýär. Ýokary synp okuwçylary üçin bolsa, okuw filmlerini we çeper filmlerini görkezmek, olary degişli edebiýatlar bilen deňeşdirip, ara alyp maslahatlaşmak oňat netije berýär;

g) tehniki serişdelerde eşitdirilýän fonogramalaryň açyk we düşnükli, görkezilýän kadrlaryň bolsa, aýdyň görner ýaly bolmagy hökmandyr;

h) mugallym aýal-gyzlar öz okuwçylaryna erkek adamlar tarapyndan geçirilen ses ýazgylaryny eşitdireseler, mugallym erkek

adamlar bolsa, aýal-gyzlar tarapyndan geçirilen fonogrammalary eşitdireseler, has maksada laýyk bolar;

i) tehniki serişdelerde eşitdirilýän we görkezilýän zatlar geçilýän tema hem-de sapagyň materialy bilen berk baglanyşykly bolmalydyr;

j) okuwçylaryň tehniki serişdeler bilen özbaşdak işlemeklerini guramak üçin mugallym olar tarapyndan tehniki minimumyň (zaçýotyň) tabşyrylmagyny gazanmalydyr. Bu işde mekdebiň fizika mugallymy uly kömek edip biler.

Daşary ýurt dili mugallymy tarapyndan şu ýokarda görkezilen talaplaryň berjaý edilmegi tehniki serişdeleri ulanmakda öňde goýlan wezipeleriň üstünlikli amala aşyrylmagyna oňaýly ýardam edip biler.

§ 4. Görkezme esbaplar we olaryň taýýarlanylşy

Görkezip okatmak didaktikanyň esasy ýörelgeleriniň biridir. Görnükli pedagoglar Ý. A. Komenskiý, K. D. Uşinskiý, psihologlar W. A. Artýomow, B. B. Belýaýew we beýlekiler görkezip okatmagyň uly ornunyň bardygyny subut etdiler. Mysal üçin, beýik rus pedagogy K. D. Uşinskiý çagalaryň ünsüni çekmekde suratlardan oňat zadyň yokdugyny belleýär. Görkezme esbaplaryny ulanmagyň aýratyn-da daşary ýurt dillerini öwretmekde ähmiýeti uludyr. Eger-de başga okuw derslerini okatmakda görkezme esbaplary okuwçylara haýsy hem bolsa bir hadysanyň mazmunyny we ähmiýetini has aýdyň ýetirmek üçin hyzmat edýän bolsa, daşary ýurt dilleri öwrenilende okuw-gepleşik ýagdaýlaryny döretmekde hem olar uly orun tutýarlar. Görkezme esbaplarynyň esasy ähmiýetini şeýle bellemek bolýar: anyk hadysalaryň, zatlaryň, obrazlar arkaly şöhlelenmegini gazanýar, olar barada doly we anyk maglumat berýär; görkezilen janly wakalaryň, hadysalaryň uzak wagtlap ýatda galmagyny üpjün edýär; okuwçylaryň aňyndaky pikirleri aýdyňlaşdyrýar, olaryň pikirlenmegini, göz önüne getirmesini, syn edijiligini, okuwa bolan höwesini artdyrýar; okuw materialynyň aýdyň we anyk özleşdirilmegini üpjün edýär, okatmagyň hilini ýokarlandyrýar; sapakda okuwçylaryň ene diliniň ulanylmagyny, köp halatlarda aradan aýyrýar.

Görkezme esbaplarynyň görnüşlerini kesgitlemekde we olary toparlara bölmekde hem alymlaryň pikiri birmeňzeş däl. Sebäbi bu meselä dürli nukdaýnazardan çemeleşýärler. Iş tejribesinden ugur almak bilen görkezme esbaplarynyň şu aşakdaky toparlaryny we görnüşlerini aýratyn bellemek bolar:

a) tebigy görkezme esbaplary. Muña atlary öwrenilýän zatlaryň özlari girýärler. Mysal üçin, alma, galam, depder we ş.m;

b) grafiki görkezme esbaplary. Bu topara kagyzyň ýüzüne geçirilen şekiller girýärler. Mysal üçin, suratlar, fotosuratlar, tablissalar, kartoçkalar, kartalar, çyzgylar we ş.m;

ç) nusgalar. Muña jaýlaryň, maşynlaryň maketleri, haýwanlaryň, miweleriň mumdan ýasalan şekilleri girýärler.

Görkezme esbaplary okuwçylaryň aňyna ýetirmek üçin birnäçe goşmaça serişdeleriň hem ulanylýandygyny aýtmak gerek. Mysal üçin, flanelegraf, magnitli tagta, harplar, sözler, kartoçkalar goýulýan kassalar we ş.m.

Görkezme esbaplaryny ýasamak we olary okuw-terbiýeçilik işinde başaraňlyk bilen ulanmak mugallymyň umumy hünär taýýarlygynyň gymmatly taraplarynyň biridir. Her bir mugallym bu wezipä hötde gelmäge borçludyr. Emma käbir mugallymlar we pedagogik tejribe geçýän talyplar görkezme esbaplaryny taýýarlamakda uly kynçylyk çekýärler. Şoňa görä-de käbir görkezme esbaplary ýasamagyň birnäçe çeşmelerini salgy bermek maksada laýykdyr;

a) kitaplardaky, zurnallardaky, poçta otkrytkalaryndaky we markalardaky suratlary fotoapparatyň we epidieskopyň kömegi bilen ulaltmak;

b) şöhlendiren aýnanyň we kopirka kagyzyň kömegi bilen taýýar suratlardan synpda ulanyljak görkezme esbaplaryny ýasamak;

ç) gara-ak görnüşli suratlary boýamak arkaly olardan reňkli suratlary ýasamak;

d) dürli reňkli galamlaryň, flomasterleriň, akwareliň kömegi bilen elde çekilen suratlary taýýarlamak;

e) plakat perolarynyň, çotkalaryň kömegi bilen tablissalary, plakatlary, çyzgylary taýýarlamak;

ä) okuwçylara sözleri we sözlemleri düzmegi öwreder ýaly harplaryň we sözleriň kassalaryny ýasamak, we ş.m.

Görkezme esbaplaryny taýýarlamakda we olary ulanmakda şu talaplaryň berjaý edilmegi zerurdyr:

a) ulanylýan görkezme esbaplaryň okuw maksatnamasynyň tematikasyna, sapagyň mazmunyna we okuwçylaryň gündelik durmuşyna laýyk gelmeli;

b) estetiki kadalara gabat gelmeli;

ç) öwredilmäge hödürilenýän zadyň şekili aýdyň we düşnükli bolmaly;

d) görkezme esbaplarda ylmy taýdan esaslandyrylan ölçegler saklanmaly. Mysal üçin, görkezilýän zat ýa-da onuň şekili iň yzky hatarda oturan okuwçylara oňat görner ýaly bolmalydyr;

e) görkezme esbabyň hili we mazmuny okuwçylaryň pikirlenmesiniň hem-de gepleşik endikleriniň ösmegine ýardam etmeli;

ä) görkezme esbaplar ulanylanda mugallym olaryň sag tarapynda durup, sag elindäki görkezgiç bilen düşündirmelidir;

f) görkezme esbaplar diňe ulanyljak bolanda asylyp, başga wagtda olar diwardan aýrylmalydyr. Şeýle edilmese, olaryň бүтін sapagyň dowamynda okuwçylaryň ünsüni çekip durmagy mümkin;

g) şol bir görkezme esbabyňyň şol bir synpda onlarça gezek ulanylmagy maslahat berilmeyär. Öňki görkezilen zatlaryň mydama gaýtalanyp durulmagy okuwçylarda biperwaýlyk duýgusyny döredýär.

Tehniki serişdeleriniň we görkezme esbaplarynyň netijeli ulanylmagy olaryň aýawly saklanmagyna hem köp derejede baglydyr. Uly ölçegde bolmadyk, görüp-eşidiş materiallary we görkezme esbaplar tematikalara bölünip, aýratyn bukjalarda saklanylsa, mugallymyň işi has ýeňilleşýär. Olary çygdan, günün göni düşýän şöhesinden we fiziki zaýalanmalardan gorap saklamak zerurdyr. Mugallym fonomateriallary we görkezme esbaplaryny berk we uzak wagta niýetläp taýýarlamalydyr. Egerde olar diňe bir sapak üçin ýasalsa, onda bu ýagdaý olaryň gymmatyny gaçyrýar we maddy serişdeleriň bisarpa harçlanmagyna getirýär.

Soraglar

1. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdelerini toparlara bölmek barada dürli alymlaryň pikirlerini aýdyp beriň.
2. Okatmagyň serişdelerini nähili toparlara bölmek maksada laýyk hasap edilýär?
3. Okuw meýilnamasynyň mazmunyna nähili düşüňýärsiniz?
4. Daşary ýurt dilleri boýunça okuw maksatnamasynyň düzülişini düşündiriň.
5. Daşary ýurt dillerini öwretmekde okuw kitabyňyň orny hakynda nähili pikirler bar?
6. Okuw kitaplarynyň döredilmeginde nähili ýörelgeleriň nazarda tutulmagy maslahat berilýär?

7. Tehniki serişdeleri ulanmagyň nähili ähmiýeti we artykmaçlyklary bar?

8. Tehniki serişdeleriň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?

9. Daşary ýurt dillerini öwretmekde tehniki serişdeleriň ulanylmagynda nähili talaplar öňde goýulýar?

10. Daşary ýurt dillerini öwretmekde görkezme esbaplarynyň nähili ähmiýeti bar?

11. Görkezme esbaplarynyň nähili toparlaryny we görnüşlerini bilýärsiňiz?

12. Görkezme esbaplaryny nämelerden we nähili ýasamak bolýar?

13. Görkezme esbaplaryny taýýarlamakda we ulanmakda nähili talaplaryň berjaý edilmegi gerek bolýar?

14. Tehniki serişdeleri we görkezme esbaplaryny aýawly saklamak üçin näme etmeli?

DİLİN ESASY BÖLÜMLERİNİ ÖWRETMEK

I BAP

FONETIKANY ÖWRETMEK

§ 1. Fonetikany öwretmegiň ähmiýeti

Gepleşikde ulanylýan sesler, basymalar, äheňler we beýleki fonetik hadysalar sözleriň hem-de sözlemleriň manysyny kesgitleýärler. Mysal üçin, gepleşigiň fonetik taýdan nädogry alnyp barylmany, ýagny sesleriň ýa-da äheňiň nädogry ulanylmagy sözleýji bilen diňleýjiniň arasynda düşünişmezligiň döremegine eltýär. Şoňa görä-de many döretmäge gatnaşýan sesleriň okuwçylara dogry öwredilmegi iň bir zerur şertleriň biridir. Fonetikany öwretmek gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek işine hyzmat edýär. Käbir usulyýetçiler fonetikany başlangyç tapgyrynda ýörite öwrenip, soňky tapgyrlarda bolsa onuň öwrenilmegini makullamajak bolýarlar. Şonuň üçin hem 30-njy, 40-njy ýyllarda giriş fonetik kursy diýilýän täzelik hödürlenildi. Emma fonetikany diňe bir tapgyrda öwrenip gutarmak bilen çäklenmän, onuň bütin okuwyň dowamynda gepleşige hyzmat eder ýaly ýagdaýda alyp barmak maksadalaýykdyr. Şeýle bolsa-da okatmak işlerini fonetikanyň düzgünleri bilen nazaryýetleşdirmek hem bolmaz.

Başlangyç tapgyrda gepleşik gönükmeleri dil materiallary bilen işlemekden agdyklyk etmelidir. Sebäbi, bu tapgyrda geplemegiň we eşideniňe düşünmegiň döwrüdir. Okuw materialy hökmünde bolsa ýönekeýje gepleşik nusgalary hyzmat edýär. Okuwçylar okaýan tekstlerini sesli we düşnükli okamalydyrlar. Olar ýazuw üsti bilen ýerine ýetirýän ýumuşlaryny hem sesli okap bilmelidirler. Eger-de başlangyç tapgyrda okuwçylaryň eşidiş-äýdyş endikleri awtomatizasiýalaşan derejesine ýetirilen bolsa, ortaky we ýokary tapgyrlarda şol endikleriň has hem ösdürilmegi we kämilleşdirilmegi üpjün edilmelidir.

Işjeň fonetik minimuma sesler, ses birikmeleri, aşak düşýän we ýokary galýan äheňler girýärler. Işjeň däl fonetik minimuma bolsa sesleriň dürli görnüşleri, triftonglar, tolkunly äheňler ýaly hadysalar

giryärler. İşjeň fonetik minimuma girýän birlikler okuwçylaryň gündelik gepleşiginde düşüp durýan bolsa, işjeň däl fonetik minimuma girýän hadysalar mekdep maksatnamasynda seýrek gabat gelyär. Fonetik minimuma girizilýän materiallar öz üstünde ýörite işlemegi talap edýär. Şoňa görä-de okuwçylaryň ene dilinde meňzeş seslerini minimuma goşmak zerur däl. Beýleki türk-mongol dillerinde bolşy ýaly, türkmen dili hem singarmonizm (her bir bogunda çekimli sesiň bolmagy) kadasyna eýedir. Öwrenilýän hindi-ýewropa dilleri üçin bolsa birnäçe çekimsiz sesleriň ýanaşyp gelmegi adaty ýagdaýdyr, şoňa görä-de, minimum kesgitlenende şeýle aýratynlyklardan ugur almak gerek. Bu işde okuwçylaryň adaty ýalňyşlarynyň nazarda tutulmagy hem peýdalydyr.

Fonetik minimumy saýlap almakda şu aşakdaky ýörelgeleriň göz önünde tutulmagy teklip edilýär:

a) saýlanyp alynýan materialyň aragatnaşyk üçin zerurlygy. Mysal üçin, sesleriň esasy görnüşlerini, gündelik gepleşikde ulanylýan äheňleri şu ýörelgä goşmak bolýar. Emma käbir çylşyrymly fonetik hadysalary mekdep maksatnamasyna girizmek maslahat berilmeyär;

b) doly stiliň esas edilip alynmagy. Bu ýörelgä daýanmak bilen sözleriň, aňlatmalaryň, jümleleriň gysgaldylan görnüşleri däl-de, olaryň doly görnüşleri öwrenmäge hödürlenýärler;

ç) kadalyk ýörelgeleriniň nazarda tutulmagy. Munda edebi diliň kadalary esas edilip alynýar we şiwelä aýratynlyklaryny öwrenmek nazarda tutulmaýar.

§ 2. Fonetikany öwretmegiň usullary

Okuwçylarda fonetik başarnyklaryny döretmek we ösdürmek birnäçe didaktiki ýörelgelere esaslanýar.

Aňlylyk ýörelgesiniň durmuşa geçirilmegi mundan birnäçe ýyl ozal edilişi ýaly bütin okuw işiniň nazaryýetleşdirilmegini aňlatmaýar. In bir zerur ýagdaýlarda aýdylmasy kyn bolan sesleriň aýdylyşyny düşündirmek bolar. Bu ýagdaý sesleriň aýdylyşyny ýeňilleşdirýär. Aýdylyşyny düşündirmek kömekçi häsiýete eýe bolýar we degişli fonetik başarnyklar hem-de endikler emele gelenden soň, ol, ulanylyşdan galýar.

İşjeňlik ýörelgäniň amala aşyrylmagy okuwçylaryň sesleri nusgalar boýunça özbaşdak aýtmak üçin jan etmeklerini aňladýar. Okuwçylar sesleri diňe bir aýdyp bilmek bilen hem çäklenmän, eýsem

olary nusgadaky görnüşleri bilen deňeşdirip görmegi hem başarmalydyrlar. Mugallym tarapyndan edilýän gözegçilik soňra okuwçylaryň özlerine geçýär. Okuwçylaryň öz ýalňyşlaryny tapyp bilmegi we özüne gözegçilik etmegi başarmaklary hem olaryň işjeňligine baglydyr.

Görkezip okatmak ýörelgesiniň berjaý edilmegi okuwçylaryň duýuş, görüş we eşidiş organlarynyň okuw prosesine işjeň gatnaşmaklaryny aňladýar. Sesleriň aýdylyşy düşündirilende okuwçylaryň ünsüni diliň ujunyň, dodaklaryň, aşaky äňniň hereketlerine çekmek gerek. Sözleri we sözlemleri basymlar boýunça öwretmekde mugallymyň dirižorçylyk hereketleri ýerine ýetirmegi hem görkezip okatmak ýörelgesine daýanmagy aňladýar. Kitaplarda ýa-da synp tagtasynda ýazylan sözlemleri arakesmelere bölmek, olarda basymly bellemek hem görkezip okatmagyň serişdesi hökmünde hasaplanýar. Mugallymyň öz gepleşigini eşitdirmegi hem şu ýörelgä degişlidir. Şoňa görä-de mugallym mydama dogry we kadaly tizlikde geplemelidir. Örän çalt geplemegiň nädogry hasap edilişi ýaly çakdan aşa haýal geplemek hem peýdasyzdyr. Sebäbi bu ýagdaýlaryň ikisi hem aýdylan zada düşünmegi kynlaşdyrýar. Tehniki serişdelerde diktörler tarapyndan ýazdyrylan gepleşikleriň eşitdirilmek ýörelgesini ulanmak bolar. Nusga hökmünde berilýän şeýle gepleşikleri okuwçylara birnäçe gezek eşitdirmek bolar.

Fonetikany öwretmekde, şu ýokardakylar bilen bir hatarda zzygiderlilik, okuw materialynyň kem-kemden kynlaşmagy ýaly ýörelgeleriň hem nazarda tutulmagy zerurdyr. Okuwçylaryň fonetik başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmekde türgenleşik gönükmelerine uly orun degişlidir. Bu türgenleşikde fonetik birliklere şular degişli: ses, ses birikmesi, bogun, söz, söz birikmesi, sözlem we tekst. Eşidiş we ses ýasaýyş organlarynyň kadaly türgenleşmegi okuwçylaryň ene diliniň we öwrenilýän daşary ýurt diliniň sesleriniň hem-de beýleki fonetik hadysalarynyň deňeşdirilmeginiň esasynda bolup geçýär. Fonetik materialy girizmek we ony özleşdirmek şeýle zzygiderlilikde bolup geçýär:

- a) sözde ýa-da gepleşik nusgalarynda täze sesiň eşitdirilmegi;
- b) öwrenilýän sesiň aýratynlykda eşitdirilmegi, onuň transkripsiyasynyň synp tagtasynda ýazylyp, ýa-da tablisada görkezilmegi; zerurlyk bolanda, şol sesiň aýdylyşynyň görkezilmegi we ene diliniň degişli sesi bilen deňeşdirilmegi;

ç) teksti okamaklyga geçmezden ozal, täze sesiň okuwçylar tarapyndan ýekelikde we hor bilen aýdylyp öwrenilmegi;

d) täze öwrenilýän sesi ýa-da äheňi tanamak maksady bilen ses ýazgysynyň diňlenilmegi;

e) aýdyş ukyplaryny has-da kämilleşdirmek üçin fonetik gönükmeleriň birnäçe gezek gaýtalanylmagy¹.

Eşidiş we aýdyş ukyplaryny döretmek we kämilleşdirmek aňlylyk ýörelgesine daýanmak esasynda alnyp barylmaladyr. Materialy aňly özleşdirmek ene diliniň we öwrenilýän daşary ýurt diliniň hadysalarynyň deňeşdirilmegi, fonetikanyň umumy nazaryýetiniň mümkin boldugyça az ulanylmagy arkaly amala aşyrylýar. Professor G.W. Rogowanyň belleýşi ýaly, daşary ýurt dillerini öwrenmekde gazanylýan üstünlik diňe bir nazaryýet ýa-da tejribä bagly bolman, eýsem ol nazaryýete daýanýan tejribä baglydyr².

Sesleri öwretmekde aňly we aňsyz öýkünmegiň (meňzedip aýtmagyň) ähmiýeti uludyr. Öýkünmegiň bu iki görnüşiniň ulanylmagy okatmagyň tapgyryna, okuwçylaryň ýaş aýratynlygyna baglydyr. Mysal üçin, mekdepde okatmagyň birinji we ikinji ýyllarynda kiçi ýaşly okuwçylara daşary ýurt diliniň fonetikasyny öwretmekde aňsyz öýkünmäniň, ýagny sesleri, gepleşik nusgalaryny mugallymyň ýa-da fonogrammanyň yzy bilen mehaniki taýdan gaýtalamagyň ähmiýeti uludyr. Ortaky we ýokarky tapgyrlarda bolsa, aňly öýkünmegiň uly ähmiýeti bar. Sebäbi ol okuwçylaryň öz-özlerine gözegçilik etmeklerine we biri-biriniň ýalňyşlaryny düzetmeklerine kömek edýär.

Fonetikany öwretmekde, ylaýta-da, görkezme esbaplarynyň we tehniki serişdeleriň ähmiýeti uludyr. Görüş daýançlary hökmünde sesleriň artikulyasiýasyny görkezýän çyzgylar, belli bir sesi aýtmakda sözleşiş agzalarynyň ýerleşişini görkezýän fotosuratlar we şuna meňzeşler göz önünde tutulýar.

Okuwçylar synpda we öýde şol görüş daýançlary esasynda aýna seredip, kyn düşýän sesleri aýdyp öwrenýärler. Magnitafon lentasyna ýa-da grammafon plastinkasyna ýazdyrylan tekst bilen şeýle usulda işlemek bolar;

¹Демьяненко М. Я., Лазаренко К. А., Кислая С. В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. Киев, 1976, с. 191.

²Rogowa G. W. Iňlis dilini öwretmegiň metodikasy. (iňlis dilinde) L., 1975, s. 108

a) öwreniljek tekstiň transkripsiyasy ýa-da orfografiýasy hemme okuwçylara berilýär;

b) tekst tehniki serişde arkaly eşitdirilýär, okuwçylar bolsa, tekstiň özlerindäki görnüşlerini yzarlaýarlar;

ç) mugallym okuwçylara tekstiň düşünüksiz ýerlerini, sözlerini düşündirýär;

d) okuwçylar teksti 4-5 gezek özbaşdak okaýarlar we mugallym olaryň kynçylyk çekýän ýerlerine üns berýär;

e) okuwçylar teksti ýeke-ýekeden sesli okaýarlar;

ä) okuwçylar teksti hor bilen okaýarlar we zerurlyk bolsa, tehniki serişde arkaly berilýän ýazgyny diňleýärler:

f) okuwçylara ýat tutmak üçin tekst tabşyrylýar.

Fonetikany öwrenmekde okuwçylaryň göýberýän adaty ýalňyşlaryny hasaba almagyň we olary öz wagtynda düzetmegiň ähmiýeti uludyr.

§ 3. Fonetik gönükmeler

Fonetik gönükmeleri iki topara bölmek bolar:

1. Diňlemek üçin niýetlenen gönükmeler.

2. Aýtmak üçin niýetlenen gönükmeler.

1. Diňlemek üçin niýetlenen gönükmeler okuwçylara daşary ýurt diliniň seslerini, ses birikmelerini, äheňlerini tanamak we tapawutlandyrmak endiklerini öwredýär. Şundan soň okuwçylar sözleri we sözlemleri diňläp, olaryň manysyna düşüniپ başlaýarlar. Şeýle gönükmeler ýerine ýetirilende öňde goýulýan ýumuşlar anyk we belli bir maksada gönükdirilen bolmalydyr. Olar diňe diňlemek üçin niýetlenilip, grafiki daýançlaryň (tekstleriň) yzarlanylmagy bilen üsti ýetirilýär. Diňlemek üçin niýetlenen gönükmeleriň şu aşakdaky görnüşlerini görkezmek bolar:

a) aýdylyjak sesleriň arasynda öwrenilýän täze sesi eşideniňizde eliňizi galdyryň;

b) okaljak sözleri diňläň. Içinde täze ses bar bolan söz aýdylanda eliňizi galdyryň;

ç) okaljak sözlemleri diňläň. Olaryň içindäki sorag (habar) sözlemlerini tapawutlandyryň;

d) aýdylyjak sözleriň içindäki iki basymly sözleri tanaň;

e) tekstdäki basym düşýän sözleriň aşagyny çyzyň;

ä) eşidýän sözlemleriňizde arakesmeler bar ýerlerini dik çyzyklar bilen belläň;

f) sözlemde ýokary galýan äheň bilen aýdylýan sözüň aşagyny çyzyň;

g) eşiden sesiňizi transkripsiýada ýa-da harp görnüşinde ýazyň;

h) eşiden sözleriňizde näçe bogun bardygyny aýdyp beriň;

i) elniňizdäki tekstiň içinde mugallymyň aýdýan sözünü tapyň;

j) aýratynlykda aýdylan seslerden söz ýasaň we ony ýazyň;

ž) şu sözlemi diňläň we ony tonogrammada bogunlar hem-de basymlar arkaly görkeziň.

2. Aýtmak üçin niýetlenen gönükmeler ýerine ýetirilende köpçülikleýin işine uly orun degişlidir. Fonetik türgenleşik hökmünde geçirilýän gönükmeleriň arasynda goşgulary, kiçijik gepleşikleri, hekaýajyklary ýat tutup aýtmak ýaly işler gabat gelýär. Aýtmak üçin niýetlenen gönükmelere esasan hem şu aşakdakylary goşmak bolar:

a) mugallymyň aýdýan seslerini (sözlerini) onuň yzy bilen gaýtalaň;

b) galdyrylan sözi goşup, aýdylan sözlemi gaýtalaň;

ç) şu dialogy iki bolup sesli okaň;

d) çekimli we çekimsiz sesleri iki topara bölüp ýazyň we olary sesli okaň;

e) mugallymyň (diktoryň) aýdan sözündäki sesleri aýratynlykda aýdyp beriň;

ä) eşiden sözleriňiziň içindeki çekimli we çekimsiz sesleri aýdyp beriň;

f) elipbiýiň hemme harplaryny aýdyň;

g) eşiden sözleriňizi bogunlara bölüp aýdyň;

h) diktoryň aýtjak sözlerini diňläň we içinde täze öwrenilen sesler bolan sözleri iki gezek gaýtalaň;

i) esasy we ikinji derejeli basymlary bolan sözleri diktoryň yzy bilen gaýtalaň;

j) eşiden sesleriňizden ses ýasap aýdyň;

ž) ozal ýat tutan goşgularyňyzdan birini labyzly aýdyp beriň;

k) magnitofonda eşitdiriljek goşgyny (teksti, dialogy) ýat tutuň we aýdyp beriň.

Diňlemek we aýtmak üçin niýetlenen şu ýokardaky gönükmeler okatmagyň durli tapgyrlaryna degişlidir. Mugallym olary degişli synplara laýyklykda ulanmalydyr.

§ 4. Fonetik oýunlar

Sapakda oýunlary has netijeli guramak üçin mugallym birnäçe talaplary berjaý etmelidir:

a) her bir didaktiki oýun oýunjaga öwrülmän, ol anyk amaly we terbiýeçilik maksatlaryň amala aşyrylmagyna ýardam etmelidir. Oýunlaryň geçirilmegi sapagyň meýilnamasynda öz beýanyny tapmalydyr we mugallym oňa ykjam taýýarlanmalydyr. Ol oýun üçin gerek boljak serişdeleri ozalyndan taýýar etmelidir;

b) geçirilýän oýunlar we ýaryşlar okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryna, okatmagyň degişli etabyna gabat gelmelidir;

ç) oýunlar sapakda esasy orny eýelemän, olar öňde goýlan baş maksadyň amala aşyrylmagynda serişde bolup hyzmat etmelidir. Bu oýunlara bir sapagyň dowamynda 3-5 minut çemesi wagt bermek ýeterlidir;

d) geçirilýän oýunlara synpyň ähli okuwçylarynyň işjeň gatnaşmaklary nazarda tutulmalydyr. Çagalaryň ýygralygyny aradan aýryp, olaryň her bir işe, şol sanda bütin okuw işine höwesini artdyrmak üçin zerur şertleri döretmek möhümdir;

e) mugallym her bir geçirilýän oýnuň maksatlaryny we düzgünlerini okuwçylara aýdyň düşündirmelidir.

Fonetik oýunlaryň esasy maksady bolsa daşary ýurt diliniň seslerini, basymalaryny we beýleki hadysalaryny öwrenmegi kämilleşdirmekden ybaratdyr. Fonetik oýunlaryň şu aşakdaky görnüşlerini nusga hökmünde görkezmek bolar.

«Köp mysal tapmak» oýny

Bu oýny başlangyç tapgyrda geçirmek maslahat berilýär. Oýnuň başynda synpyň okuwçylary sapakda oturyşlaryna laýyklykda iki ýa-da üç topara bölünýärler. Mugallym kynlyk bilen aýdylýan sesleriň birini ýa-da birnäçesini synp tagtasyna ýazýar. Okuwçylar gezekli-gezegine şol sese degişli sözleri mümkin boldugyça köpräk ýazýarlar we sesli okaýarlar. Tä okuwçylar mysal tapmaklaryny goýýança oýun dowam etdirilýär. Haýsy topar ýa-da okuwçy köp mysal aýtsa we ýalňyşsyz ýazsa, şol hem ýeňiji bolýar.

«Kim köp bilýär?» oýny

Bu oýny ortaky we ýokary tapgyrlarda geçirmek gowy netije berýär. Oýun geçirilmezinden birnäçe gün ozal mugallym okuwçylara goşgulary paýlap berýär ýa-da olaryň haýsy çeşmelerden alnyp öwrenilmelidigini salgy berýär. Bellenilen güne çenli okuwçylaryň hemmesi olary ýat tutýarlar. Oýun geçirilende mugallym synpy toparlara bölýär. Toparlaryň haýsysy goşgulary köp we ýalňyşsyz aýtsa, şol hem ýeňiji bolýar. Bu oýunda şeýle usul arkaly ýeke täk ýeňijini hem anyklamak bolýar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Fonetikany öwretmegiň nähili ähmiýeti bar?
2. Fonetik minimum diýlip nämä aýdylýar?
3. Fonetik minimumy kesgitlemekde nähili ýörelgelerden ugur alynýar?
4. Daşary ýurt diliniň fonetikasyny öwretmekde haýsy didaki ýörelgelere daýanylýar?
5. Fonetik material nähili yzygiderlilikde öwredilýär?
6. Tehniki serişdeler we görkezme esbaplary arkaly fonetikany nähili öwretmek bolar?
7. Fonetik gönükmeleriň nähili toparlaryny bilýärsiňiz?
8. Diňlemek üçin niýetlenen fonetik gönükmeleri aýdyp beriň?
9. Aýtmak üçin niýetlenen fonetik gönükmeleri aýdyp beriň?
10. Nähili fonetik oýunlary bilýärsiňiz?

II BAP

GRAMMATIKANY ÖWRETMEK

§ 1. Grammatikany öwretmegiň ähmiýeti we maksatlary. Grammatik materialyň saýlanyp alnyşy

Daşary ýurt dilinde gepleşmek üçin diňe bir onuň sözlerini bilmek ýeterlik däldir. Her bir diliň grammatikasyny bilmesen, ol dilde aňly gepleşik alyp baryp bolmajakdygy düşnükli. Ähli başarnyklaryň we endikleriň döremeginde hem-de kämilleşmeginde, ýagny, eşideniňe dogry düşünmekde, gepleşikde, okamakda we ýazmakda grammatikany bilmek zerurdyr.

Grammatikany öwretmegiň maksady mekdep maksatnamasy tarapyndan kesgitlenen minimumyň çäklerinde okuwçylarda

grammatik endikleri döretmekden ybaratdyr. Grammatikany öwretmek okuwçylaryň ýalňyşsyz gepleşip we ýazyp bilmeklerini göz önünde tutýar. Umumy bilim berýän orta mekdepleriň şertlerinde daşary ýurt diliniň bütin grammatik gurluşyny öwrenip bolmajakdygy öz-özünden düşnükli. Şoňa görä-de, öwrenilmäge degişli bolan grammatik materialyň in zerur bölegini minimumyny kesgitlemek möhüm meseleleriň biri bolup durýar.

Diliň fonetikasynyda we leksikasynyda bolşy ýaly grammatik materialy saýlap almakda hem işjeň we işjeň däl minimumlar göz önünde tutulýar. Okuwçylaryň esasan hem dil gepleşiginde ulanýan grammatik hadysalaryny işjeň minimuma goşmak bolar. Olaryň okamakda we ýazmakda seýrek duş gelýän çylşyrymly grammatik materiallaryny bolsa, işjeň däl minimumyň düzümine girizmek bolar. Emma professor S.W. Şatilowyň: «Okuwçylaryň sekiz ýyllyk mekdepde öwrenýän ähli grammatik materiallary işjeň minimuma girýär, ýokary synplarda öwrenilýän grammatik hadysalar bolsa, işjeň däl minimumy düzýär»¹ diýmegi bilen doly ylalaşmak bolmaz. Sebäbi okatmagyň her bir tapgyrynyň özüne laýyk işjeň däl we işjeň minimumlary bardyr. İşjeň ýagdaýda özleşdirmäge degişli bolan grammatik materialyň göwrümini çakdan aşa giňeltmek üçin zerur bolan wagtyny azaldýar.

İşjeň grammatik minimumy kesgitlemekde şu aşakdaky ýörelgeler göz önünde tutulýar:

1. güýçýeterlik ýörelgesi;
2. grammatik materialyň dil gepleşigini üpjün etmek ýörelgesi;
3. nusga bolujylyk ýörelgesi;
4. sinonimdeş grammatik hadysalaryň hasaba alynmazlyk ýörelgesi².

Görnüşi ýaly, işjeň minimuma, esasan, dil gepleşiginde duş gelýän grammatik hadysalar girýär. İşjeň däl minimuma girýän grammatik hadysalar bolsa, ýazuw gepleşiginde, ýagny okamakda, ýazmakda we eşitdirilýän gepleşiklerde duş gelýärler. Şoňa görä-de, işjeň däl minimuma girýän grammatik materialyň göwrümi has giňdir. Mugallym okuwçylara bu minimumda duş gelýän grammatik kynçylyklary hem ýeňip geçmegiň ýollaryny düşündirmelidir.

¹Шатиллов С. В. Методика обучения немецкому языку в средней школе Л., «Просвещение», 1977, с. 87-88

²Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролюбов А. А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., «Высшая школа», 1982, с. 178

§ 2. Grammatik materialyň üstünde işlemegiň tapgyrlary we usullary

Grammatik materialyň üstünde işlemek, esasan, üç tapgyrda alnyp barylýar:

- I. grammatik düzgünleri düşündirmek;
- II. grammatik materialy ulanyp, gepleşik endiklerini döretmek;
- III. gepleşik endikleriniň soňabaka hem ösdürilmegi.

I. Grammatik materialy özleşdirmegiň derejesi, düzgünleri, öwretmegiň ähmiýeti barada köp sanly pikirler ýüze çykýar. Şeýle jedelli soraglara şu aşakdakylary goşmak bolar:

Grammatik düzgünleri aýratynlykda düşündirmek zerurmy?

Grammatik düzgünleri haýsy dilde düşündirmeli? Düzgünleriň täze grammatik görnüşi heniz tanyşdyrylmanka (deduktiv ýol bilen) düşündirmelimi ýa-da ol görnüş gepleşikde özleşdirilenden soň (induktiv ýol bilen) düşündirilmelimi? we ş.m.

Grammatik düzgünleriň aýratynlykda düşündirilip-düşündirilmezligi ozaly bilen daşary ýurt dillerini öwretmegiň tapgyryna baglydyr. Mysal üçin, çagalar baglarynda ýa-da umumybilim berýän orta mekdepleriň başlangyç synplarynda grammatik düzgünleri ýörite düşündirmegiň hajaty ýokdur. Diňe orta we ýokary tapgyrlarda grammatik düzgüni gysgajyk düşündirmek bolar. Bu düzgünleri okuwçylaryň ene dilinde düşündirmek maslahat berilýär.

Grammatik düzgüniň düşündirilmeginiň zerurlygy şonuň ýaly-da täze görnüşiň aňsat ýa-da kynlygyna baglydyr. Eger-de grammatik görnüşleri ýeňillik bilen özleşdirmek mümkin bolsa, onda dil düzgünlerini ýörite düşündirmegiň zerurlygy ýokdur. Mugallym grammatik düzgüni ýörite düşündiren bolsa, onuň okuwçylar tarapyndan ýat tutulmagyny we boýdan-başa gürrüň berilmegini talap etmeli däl. Okuwçylaryň grammatikany özleşdirmeginiň derejesi olaryň gepleşik ukyplarynda ýüze çykýar. Bu hadysany usulyýetçiler grammatik başarnyklar we endikler diýip atlandyryýarlar.

Görnüş taýdan grammatik düzgünleriň düşündirilişi dil we ýazuw üsti bilen alnyp barylýar. Bu işiň dil ýa-da ýazuw üsti bilen geçirmegi birnäçe şertlere baglydyr. Mysal üçin, grammatik material işjeň minimuma girýän bolsa, ýa-da ol başlangyç tapgyrlarda öwrenilýän bolsa, onda oňa dilden düşündirmek ähmiýetlidir. Ýokary

tapgyrda öwrenilýän has çylşyrymly, ýagny işjeň däl minimuma girýän materiallary bolsa, ýazuw üsti bilen düşündirmek maksada laýykdyr. Grammatik materialyň nähili derejede özleşdirilmegini daşary ýurt diliniň nirede we haýsy maksatlar bilen öwrenilýändigine hem baglydyr. Eger-de daşary ýurt dili gysga möhletleýin kurslarda, hünärleri ýokarlandyryş fakultetlerinde we okuwlaryň intensiw geçýän beýleki ýerlerinde öwrenilýän bolsa, onda grammatik materialy çuňňur, ylaýta-da ýazuw üsti bilen özleşdirmäge mümkinçilik bolmaýar. Diliň şeýle işjeň ýagdaýda we örän çäkli wagtda öwrenilmegi grammatik materialyň dessine gepleşige girizilmegini talap edýär.

Käbir usulyýetçiler grammatik görnüşler gepleşikde belli bir derejede özleşdirlenden soň dil düzgünlerine okuwçylaryň ünsüni çekmegi maslahat berýärler¹. Şeýle edilmegi grammatikany öwretmegiň induktiw ýoluny aňladýar. Göni usulyň wekilleri bolsa, grammatik düzgünleriň hiç bir tapgyrda hem düşündirilmegini goldamaýarlar.

II. Grammatik materialy ulanyp, gepleşik endiklerini döretmek tapgyrynda kadalar dil üsti bilen ýerine ýetirilýän mysallarda berkidilýär. Okuwçylar şertli gepleşik we hakyky gepleşik gönükmeleriniň üsti bilen özleriniň başarnyklaryny we endiklerini döredýärler.

III. Gepleşik endikleriniň soňabaka has ösdürilmegi maksat edilýän grammatik hadysalaryň gepleşigiň dürli görnüşlerinde ulanylmagy göz önünde tutulýar. Bu tapgyrda monolog we dialog gepleşikleri giň gerim alyp başlaýar.

Grammatikany öwretmekde birnäçe usullaryň bardygyny hem bellemek gerek:

1. nazary usul;
2. nazary-amaly usul;
3. amaly usul.

1. Grammatikany öwretmegiň nazary usulynda, esasan hem diliň gurluşyny özleşdirmek, düzgünleri ýat tutmak esasy wezipe edilip goýulýar. Munda grammatikanyň işjeň gepleşikde ulanylmagy esasy maksat edilmeyär. Mysal üçin, dürli döwletlerde daşary ýurt dillerini

---

¹Пассов Е. И., Колова Т. И., Волкова Т. А. и др. Беседы об уроке иностранного языка. Л., Просвещение, 1975, с. 50

öwretmegiň ilkinji asyrlarynda, ýagny grammatika terjime we leksik-terjime usullarynyň, höküm süren döwürlerinde nazary usulyň ulanylandygy düşnükli. Emma gynansak-da, bu usul häzirki wagtda hem käbir mugallymlaryň iş tejribesinde duş gelýär. Mysal üçin, mugallym grammatik materialy jikme-jik öwredýär. Soňra bolsa, okuwçylary oňa degişli hiç-hili mysallary düzdürmän, ýa-da gönükmeleriň üstünde işlemän, başga iş görnüşlerine geçip gidýär. Şoňa görä-de grammatik material bilen tanyşmaklygyň işjeň gepleşige geçmeýän dili üçin nazary usulyň diňe özüni ulanmak zyýanlydyr.

2. Grammatikany öwretmegiň nazary-amaly usuly täze girizilýän grammatiki materialyň mysallar arkaly düşündirilmegini göz önünde tutýar. Bu usulda, eger-de zerurlyk bolsa, daşary ýurt diliniň öwrenilýän grammatik hadysalary okuwçylaryň ene dilinde degişli kadalar bilen deňeşdirilip geçilýär.

Nazary-amaly usulyň birnäçe artykmaç taraplary bardyr. Birinjiden, okuwçylar bu usulda grammatikany ulanmaga has oýlanyşykly çemeleşýärler. Ikinjiden, grammatikanyň şeýle usulda öwrenilmegi ene diliniň täsiriniň önüni almaga kömek edýär. Üçünjiden, okuwçylar öňki öwrenen kadalarynyň we nusgalarynyň esasynda özbaşdak mysal getirip bilýärler. Dördünjiden, bu usul wagty tygşytlamaga kömek edýär. Sebäbi, okuwçylar täze grammatik hadysany aňly öwrenenden soň, olara juda köp sanly mysallary düzüp öwrenmek gerek bolmaýar.

3. Grammatikany öwretmegiň amaly usulynda okuwçylar grammatik hadysalar bilen gepleşik nusgalarynda tanyşýarlar. Olar sözlemleriň manylaryna kontekst boýunça düşüňýärler. Soňra olar şu nusgalar boýunça özbaşdak sözlem düzýärler. Mysal üçin, okuwçylar iňlis ýa-da nemes dilinde nämälim häzirki zaman öwredilende, üçünjü ýönkemäniň birliginde düýp işliginiň yzyna goşulma goşulýandygyny ýatlarynda saklaýarlar. Olar: Jeren okaýar. Meret işleýär – ýaly sözlemlerdäki -ýar, -ýär goşulmalaryna derek öwrenilýän daşary ýurt dilindäki degişli goşulmalaryny goşýarlar. Amaly usulyň ulanylmagy, ýagny grammatikany ýörite öwrenmän, mugallymyň beren nusgalary boýunça sözlem düzüp bilmek, ylaýta-da, daşary ýurt dilini öwretmegiň başlangyç tapgyrynda oňat netije berýär. Emma amaly usulyň birnäçe kemçilikli taraplary hem bardyr. Birinjiden, bu usul okuwçylar üçin juda çylşyrymly bolup, olar grammatik hadysalaryň ulanylmagynyň mehanizmine düşünmeklerini kynlaşdyrýar. Ikinjiden

bolsa, bu usul wagt babatynnda hem onçakly tygşytly dälidir. Sebäbi düzgüni düşündirmän, turuwbaşdan grammatik hadysany dogry ulanmagy öwretmek üçin has köp sanly mysallary ýerine ýetirmek gerek bolýar.

Şu ýokarda görkezilen tapgyrlara we usullara laýyklykda degişli grammatik gönükmeler düzülýär.

§ 3. Grammatik gönükmeler

Oýlanyşykly düzülen grammatik gönükmeleriň ulgamynyň bolmagy okuwçylara gepleşik başarnyklaryny we endiklerini öwretmegiň esasy şertleriniň biridir. Usuly edebiýatlarda grammatik gönükmeleriň dürli görnüşlerine duşmak bolýar. Mysal üçin, professor G.W. Rogowa¹ şeýle gönükmeleriň 4 toparyny tapawutlandyrýar:

1. Tanap bilmek gönükmeleri.
2. Türgenleşik gönükmeleri.
3. Döredijilik gönükmeleri.
4. Grammatik testler¹.

Öz gezeginde gönükmeleriň bu toparlary hem birnäçe görnüşlere bölünýärler.

Professor S.F. Şatilow¹ bolsa, grammatik gönükmeleri şu aşakdaky toparlara bölýär: 1. Dil gönükmeleri, 2. Şertli gepleşik gönükmeleri, 3. Hakyky gepleşik gönükmeleri.²

Usulyýetçiler Ý.I. Passow, T.I. Kolowa, T.A. Wolkowa we başga-da birnäçeleri grammatiki gönükmeleriň aşakdaky 3 görnüşini tapawutlandyrypdyrlar:

1. Dil gönükmeleri.
2. Gepleşige taýýarlaýjy gönükmeler.
3. Sözleýiş gönükmeleri¹.

Şu ýokarda görkezilenlerden professor S.W. Şatilowyň klassifikasiýasy has-da goldanmaga mynasypdyr. Umumybilim berýän orta mekdepleriň şertlerinde okuwçylaryň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini döretmekde hem-de ösdürmekde şu aşakdaky grammatik gönükmeleri maksada laýyk diýip hasaplamak bolýar:

¹Рогова Г. В. Методика обучения англ. языку/ на англ.яз/ Л., 1975

²Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролубов А. А. и др. Методика обучения ин.яз., М., 1982, с 193

1. Dil gönükmeleri.
2. Şertli gepleşik gönükmeleri.
3. Gepleşik gönükmeleri.

1. *Dil gönükmeleri.* Bu gönükmelerde işjeň gepleşik göz önünde tutulman, täze geçilen düzgünleri dogry ulanyp bilmek, olary mysallaryň üsti bilen berkitmek esasy maksat edilip goýulýar. Başgaça aýdanda, dil gönükmelerinde hakyky gepleşik alamatlary duýulmaýar, ýa-da örän az duýulýar. Bu görnüşli gönükmeler, esasan hem ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýärler. Emma okuwçylaryň grammatik düzgünleri oňat özleşdirmegi olaryň öwrenilýän dilde ýalňyşsyz gepleşip biljekdiklerine güwä geçmeýär. Şoňa görä-de, okuwçylara düşündirililen dil düzgünleriniň degişli gepleşik gönükmelerinde işlenilip geçilmegi zerurdyr. Grammatikany öwretmekde ulanylýan dil gönükmelerine şu aşakdakylary goşmak bolýar:

a) üýtgedip ulanmak gönükmeleri:

- sözlemlerde ýaýyň içinde berlen işlikleri dogry ulanyň;
- berlen habar sözlemlerini sorag (ýokluk) görnüşe öwürň;
- köpnokatlaryň ýerine aşakda berlen işlikleri degişli zamanda goýuň;
- sözlemiň eýesini köplük sanda goýuň we sözlemde degişli üýtgeşmeleri geçiriň;
- berlen iki sözlemden bir sözlem ýasaň;
- aşakda berlen atlary köplük sanda ýazyň.

b) üstüni doldurmak gönükmeleri:

- gerekli işlikleri peýdalanyp sözlemleriň üstüni dolduryň;
- berlen doly däl sözlemleri doly sözlemlere öwürüp ýazyň;
- sözlemlerdäki köpnokatlaryň ýerine degişli predloglary (artiklleri...) goýuň;

ç) göçürip almak we terjime gönükmeleri:

- içinde täze geçilen grammatik düzgün (görnüş) duş gelýän sözlemleri tekstden göçürip alyň;
- geçilen grammatik düzgünü ulanyp şu sözlemleri daşary ýurt diline terjime ediň.

2. *Şertli gepleşik gönükmeleri.*

Bu topara girýän gönükmeler belli bir derejede işjeň gepleşiğiň ösdürilmegini göz önünde tutýar. Şeýle gönükmeler dil we gepleşik gönükmeleriniň arasyndaky özboluşly geçiş tapgyry bolup hyzmat edýärler. Şonuň üçin hem bu gönükmelerde 1 we 3-nji toparlardaky

gönükmeleriň ikinisiň hem wezipeleri belli bir derejede ýerine ýetirilýär. Başgaça aýdanda, şertli gepleşik gönükmeleri, bir tarapdan okuwçylaryň dil babatynda alan düşüňjelerini berkitse, ikinji bir tarapdan, olary hakyky gepleşige taýýarlaýarlar. Gönükmeleriň bu toparý okuwçylaryň ähli başarnyklaryny we endiklerini ösdürmekde iň bir netijeli serişde bolup hyzmat edýär. Şertli gepleşik gönükmelerine mysal edip şulary görkezmek bolar:

a) sorag-jogap gönükmeleri:

- suratlar boýunça berilýän soraglara jogap gaýtaryň,
- grammatik düzgüni ulanyp, alternatiw (umumy, ýörite) soraglara jogap berin;
- **“to be”** işligini ulanyp, partadaşyňyzyň ata-enesiniň, doganlarynyň kim bolup işleýändigini soraň. Zerur bolsa, mugallym tagtada sözlemi başlap berýär;
- ýoldaşyňyzdan geçen ýekşenbe güni näme edendigini soraň. Onuň haçan, kim bilen, haýsy kinoteatra gidendigini we nähili film görendigini anyklaň.

b) dowam etdirmek gönükmeleri:

- diktoryň (mugallymyň) okaýan gutarylmadyk sözlemlerini diňläň we olary tamamlap aýdyň;
- çalşyrma tablisasynyň esasynda mümkin boldugyça köpräk sözlemleri düzüp aýdyň;
- berlen nusgalaryň esasynda birnäçe sözlemleri düzüp aýdyň.
- predloglary dogry ulanyp stolun üstündäki (synpdaky) zatlaryň nirede durandygyny aýdyň;
- sypat derejelerini ulanyp, stolun üstünde goýlan (suratdaky) zatlary deňeşdirip aýdyň.

ç) tapyp aýtmak ýa-da okamak gönükmeleri:

- şu tekstde täze geçilen grammatik hadysada ulanylýan sözlemleri tapyp okaň.
- aşakdaky sözleriň arasyndaky grammatik goşulmalaryň kabul edilenlerini tapyp okaň.

d) üýtgedip aýtmak gönükmeleri:

- ähli sözlemlerde degişli üýtgeşmeleri girizip, başganyň sözünü awtoryň sözüne geçirip aýdyň.
- berlen sözleri we söz birikmelerini ulanyp, sözlemler düzüp aýdyň.
- magnitofonda eşitdirilýän sözlemleri diňläň we arakesme

wagtynda olary talap edilyän zamanda hem-de ýöňkemedede üýtgedip aýdyň.

3. *Gepleşik gönükmeleri.* Bu görnüşli gönükmeler öwrenilýän grammatik materialyň ähli başarnyklarda we endiklerde, ýagny eşideniňe düşünmekde, gepleşikde, okamakda we ýazmakda erkin ulanylmaklygyny maksat edinýär. Gönükmeleriň bu topary beýlekilerden çylşyrymlydyr we ol okuwçylaryň has döredijilikli işlemeklerini talap edýär. Işjeň grammatik endikleri ele almak üçin niýetlenen şeýle gönükmeler, esasan hem dil üsti bilen ýerine ýetirýärler.

Bu gönükmelerde belli bir grammatik görnüşiniň (ýa-da birnäçe görnüşleriň) berkidilmegi bilen bir hatarda has dowamly dialog we monolog gepleşikleriň alnyp barylmany nazarda tutulýar. Bu toparyň gönükmeleri hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolýar:

a) görülen wakany beýan etmek gönükmeleri,
– gören filmiňizdäki esasy gahrymany nämälim häzirki zamanda häsiýetlendirin;

– diafilmiň her bir kadrynda bolup geçýän wakany (dowamly häzirki zamanda) beýan edin;

– suratda görkezilýän ýagdaýy beýan edin.

b) bolup geçen, bolup duran we indi boljak işler barada gürrüň etmek gönükmeleri:

– nämälim geljek zamanyň görnüşlerini ulanyp tomus (gyş) dynç alyşda näme etjekdigiňizi aýdyp beriň.

– nämälim geçen zamanyň formalaryny ulanyp, geçen ýekşenbe güni näme edendigiňiz barada partadaşyňyz bilen gepleşik guraň.

ç) okalan teksti gürrüň bermek gönükmeleri:

– geçilen grammatik düzgüni ulanyp, teksti gürrüň beriň.

– artiklleri dogry ulanyp, geografik karta esasynda dilini öwrenýän ýurduňyzyň şäherleri (derýalary, daglary) hakynda gürrüň beriň.

Ýokarda görkezilen gönükmeleriň sanawy gutarnykly däl. Ol gönükmeler mugallymyň işinde umumy görkezme bolup hyzmat edip biler. Eger-de grammatik material agyrlyk etse, bu okuwçylar gönükmeleri ýerine ýetirmekde kynçylyk çekseler, mugallym olary öz wagtynda işjeň işe ugrukdyrmalydyr. Mysal üçin, mälim häzirki (perfekt) zaman geçilende, mugallym habar, sorag we ýokluk sözlemleriniň başlanyşyny tagta ýazyp berýär: **I have ... (ich habe...); Have I (Habe ich...); I have not (ich habe ... nicht).**

Şeýle edilende, okuwçylar gönükmeleri ýeňillik bilen ýerine ýetirýärler.

Nusga hökmünde ýokarda berlen gönükmeleriň hemmesi ähmiýetlidir. Emma daşary ýurt dili mugallymy haýsy gönükmeleriň sapakda we haýsy gönükmeleriň öýde, nähili gönükmeleriň dil üsti bilen we nähili gönükmeleriň hem ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilmelidigine aýdyň göz ýetirmelidir. Elbetde, ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän dil gönükmeleri öý işi hökmünde tabşyrylsa has hem maksada laýyk bolar. Şu gönükmeleriň ýaryşlar, didaktiki oýunlar ýaly gyzykly elementler bilen üsti ýetirilse, onda okuwçylaryň grammatik başarnyklary we endikleri ele almaklarynyň has-da netijeli boljakdygy düşünlidir. Şoňa görä-dä şu tema bilen baglanyşykly birnäçe grammatik oýunlary bermegi maksada laýyk hasap edýäris.

§ 4. Grammatik oýunlar

«Iň uzyn sözlem düzmek» oýny

Mugallym oýnuň şertini düşündirýär we synp tagtasynda bir sözi ýazýar. Mysal üçin, ol öwrenilýän dilde «çagalar» ýa-da «düýn» diýen sözi ýazyp görkezýär. Okuwçylar bolsa, berlen wagtyň dowamynda oturan ýerlerinde ýatdan ýa-da depderlerine ýazmak bilen şol sözün üstüni ýetirip, iň uzyn sözlemi düzmäge çalyşýarlar. Berlen wagt tamam bolanda okuwçylar öz sözlemlerini okaýarlar. Kim iň köp sözleri içine alýan sözlemi grammatik taýdan ýalňyşsyz düzen bolsa, şol hem ýeňiji bolýar.

Bu oýny toparlaryň arasynda hem guramak bolýar. Şeýle edilende toparlaryň sanyna laýyklykda synp tagtasy dikligine çyzyk çekilip, iki ýa-da üç bölege bölünýär. Mugallym bolsa, onuň her böleginde bir sözi ýazmak bilen oýny başlap berýär. Okuwçylar bolsa, ony dowam etdirýärler.

Bu oýnuň ulanylmagynyň täze geçilen sözleri berkitmekde we gaýtalamakda hem ulý ähmiýeti bolýar.

«Men näme edýäriň?» oýny

Bu oýun dowamly häzirkî zamanyň gepleşikde ulanylyşyny berkitmek üçin geçirilýär. Oýnuň maksady we şertleri düşündirilenden soň, mugallym penjiräniň ýanyna baryp, ony açyp başlaýar we öwrenilýän dilde: – Men häzir näme edýäriň? - diýip soraýar.

Okuwçylar bolsa: – Siz häzir penjiräni açýarsyňyz - diýip jogap berýärler. Soňra mugallym gapa tarap ädimläp başlaýar we: – Men häzir näme edýäriň? - diýip sorayar.

Okuwçylar bolsa: – Siz häzir gapa tarap ýöräp barýarsyňyz diýip jogap gaýtarýarlar. Mugallym şunuň ýaly-da «synp tagtasynda hat ýazmak», «diwarda suraty asmak», ýaly hereketleri ýerine ýetirýär we okuwçylar ol hereketleri atlandyrýarlar. Şeýlelikde haýsy okuwçy beýlekilerden öň, köp gezek ýalňyşsyz jogap gaýtarsa, şol hem köp utuk toplaýar we ýeňiji bolýar.

«Näme nirede dur?» oýny

Bu oýun esasan hem «Predloglar» diýen temany berkitmek üçin geçirilýär. Mugallym ýa-da oňat ýetişýän okuwçylaryň biri öwrenilýän dilde: - Depder nirede? Ruçka nirede? Oturgyç nirede? Şkaf nirede?- diýip sorayar. Okuwçylar bolsa, her bir soragyň yzyndan: – Depder stoluň üstünde. Ruçka kitabyň içinde. Oturgyç stolyň aşagynda. Şkaf penjeräniň ýanynda - diýip jogap berýärler. Haýsy okuwçy bu oýna işjeň gatnaşsa we predloglary ýalňyşsyz ulansa, şol hem köp utuk toplaýar we ýeňiş gazanýar.

Bu ýokarda görkezilen oýunlar nusga hökmünde berildi. Islendik grammatik düzgüni berkitmek üçin degişli oýunlary, ýaryşlary, tapmaçalary ulanyp bolar. Munuň uçin mugallymyň has döredijilikli işlemegi zerurdyr.

Soraglar

1. Grammatikany öwretmegiň nähili ähmiýeti bar?
2. Grammatikany öwretmekde nähili maksatlar öňde goýulýarlar?
3. İşjeň we işjeň däl grammatik minimumlara nähili düşüňärsiňiz?
4. Grammatik materialy saýlap almakda haýsy ýörelgeler nazarda tutulýarlar?
5. Grammatik materialyň üstünde işlemegiň nähili tapgyrlaryny bilýärsiniz?
6. Grammatikany öwretmekde ulanylýan nazary, nazary-amaly we amaly usullary tapawutlandyryň.
7. Nähili grammatik gönükmeleri bilýärsiňiz?
8. Grammatik oýunlar hakynda aýdyp beriň.

LEKSIKANY ÖWRENMEK

§ 1. Sözleri öwretmegiň ähmiýeti we maksatlary

Her bir dili bilmek üçin onuň gurluşyny we sözlerini oňat öwrenmek zerurdyr. Sözler diliň maddy esasyňy düzýändigigi üçin, olary oňat öwrenmezden diliň beýleki bölümlerini özleşdirmek mümkin däldir. Eger-de diliň beýleki bölümlerini bileniňde-de sözleri bilmeşen gepleşik alyp baryp bolmaz. Mysal üçin 100-e golaý grammatiki we fonetiki kadalary hem-de 5 sany söz bilseň, gepleşik gurap bolmaz. Emma tersine, 5 sany kada-kanunlary, we 100-e golaý söz bilseň welin, uly bolmadyk gepleşigi guramak bolar.

Usulyetçiler gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek üçin gepleşik leksikasynyň, okamak üçin bolsa, okuw leksikasynyň bardygyny tassyklaýarlar¹. Dogrudan-da okamakda duş gelyän sözleriň hemmesi işjeň gepleşikde doly ulanylmaýar. Şonuň üçin hem okuwçylaryň öwrenýän sözleriniň ähli düzümini işjeň sözlük we işjeň däl sözlük diýen toparlara bölmek maksada laýykdyr. İşjeň sözlük okuwçylaryň gündelik gepleşiginde ulanylýan sözler hasaplanýar. Bu sözlük okuwçylaryň esasy söz baýlygyny düzmek bilen, olaryň öz oý-pikirlerini beýän etmäge we gürründeşleriniň dil hem-de ýazuw üsti bilen aňladýan pikirlerini terjimesiz düşünmäge mümkinçilik berýär. İşjeň däl sözlük bolsa, okuwçylaryň öý okuwynda, gazet-žurnallarda, radio-telewizorlarda duş gelyän sözlerini, şonuň ýaly-da ozal öwrenilip, soňra işjeň däl ulanylyşa geçen sözleri içine alýar. İşjeň we işjeň däl sözlükleriň araçägi örän şertlidir. Eger-de mugallym okuwçylaryň öý okuwyna yzygiderli gözegçilik edip dursa, olaryň sözlük depderlerini barlap, ýazan konspektleri boýunça gürrüň bermeklerini talap edip dursa, onda işjeň däl sözlükdäki sözleriň işjeň sözlüğe geçmegi mümkin. Onuň tersine, täze sözler näçe göwnejaý öwredilen hem bolsa, eger-de olar janly gepleşikde yzygiderli gaýtalanyp durulmasa, onda olaryň işjeň däl sözlüğe ýeňillik bilen geçmegi hem mümkin. Şoňa görä-de mugallym okuwçylaryň diňe bir işjeň sözlügiň däl-de, eýsem işjeň däl sözlügiň hem üstünde işläp durmaklaryny talap etmelidir.

¹Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку. (На английском языке) Л., 1975, с. 132.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň bütin dowamynda bolşy ýaly, sözleri öwretmekde hem üç maksat göz önünde tutulýar. Ýokarda bellenilip geçilişi ýaly, okuwçylara işjeň we işjeň däl sözlükleri öwretmek, olaryň gepleşikde ulanylmagy sözleri öwretmegiň amaly maksadynyň amala aşyrylmagyny aňladýar. Mundan başga-da sözleri öwretmekde umumybilim berijilik we terbiýeleýjilik maksatlaryň hem ýerine ýetirilmegi zerurdyr. Daşary ýurt diliniň sözlerini öwrenmekde okuwçylar ähli adamzat üçin mahsus bolan şol bir düşüňjeleriň başga serişdeler arkaly beýan edilýändigine göz ýetirýärler: iki diliň söz ýasalýş usullaryny, meňzeş we tapawutly ýerlerini deňeşdirip görýärler. Şu deňeşdirmäniň özi hem okuwçynyň belli bir derejede öňe gitmegine ýardam edýär. Okuwçylaryň tematik ýörelge boýunça sözleri öwrenmegi, söz baýlygynyň üstüniň ýetirilip durulmagy okuw kitaplaryndan daşary hem dili öwrenilýän halkyň durmuşy barada goşmaça edebiýatlary, gazet-žurnallary okamaklaryna mümkinçilik berýär. Olar şonuň ýaly hem daşary ýurtlardan gelen adamlar bilen gepleşip, ol ýurtlar we halklar barada degişli maglumatlar alyp, bilýärler. Bu işleriň bolsa uly amaly we terbiýeçilik ähmiýeti bardyr.

Orta mekdepleriň meýilnamalarynda we maksatnamalarynda daşary ýurt dilleri üçin berilýän sagatlaryň sany heniz ýeterlik däl. Şeýlelikde diňe okuw işinde öwrenilýän sözler okuwçylaryň daşary ýurt dilini aragatnaşyk serişdesi hökmünde ulanmaklaryny üpjün edip bilmeýär. Şoňa görä-de bu ders boýunça geçirilýän synpdan we mekdepdan daşary işleriň ähmiýetini has-da ýokarlandyrmak zerur şertleriň biri bolup durýar. Şol geçirilýän işlerde tehniki serişdeleri, görkezme esbaplaryny hem-de dürli iş görnüşlerini ulanmak bilen okuwçylaryň söz baýlygyny yzygiderli artdyrmak bolýar. Eger-de geçirilen ylmy-barlag işleriniň netijelerine salgylansak, onda hut bir mekdepdäki iki parallel synpyň okuwçylarynyň hem söz baýlygynyň mukdar taýyndan güýçli tapawutlanýandygyny görmek bolýar. Diýmek, okuwçylaryň mekdepde öwrenýän sözleriniň we aňlatmalarynyň diňe bir maksatnama edilýän talaplar däl-de, eýsem mugallymyň ulanýan usullarynyň netijeliligine hem baglydyr. Eger-de mugallym her bir sapakda sözleri öwrenmeklige uly üns berse, özbaşdak işleri we öý okuwyny oňat ýola goýsa, onda okuwçylaryň söz baýlygynyň barha giňelip durjakdygy düşnüklidir.

§ 2. Sözləri öwretmegiň mazmuny, sözlük minimumy we ony kesgitlemekde berjaý edilmeli ýörelgeler

Mekdepleriň sapak tertiplerinde daşary ýurt dillerini öwrenmeklige näçe köp sagat berilse-de ol dilleriň sözlerini doly özleşdirip bolmajakdygy düşnükli.

Mysal üçin, häzirki zaman hindi-ýewropa dilleriniň sözlük düzüminde takmynan 500 müňe golaý söz bar. Inlis we nemes dilleriniň has ýörgünli ulanylýan sözlerini özünde jemleýän sözlüklerde 70-80 müňden gowrak söz ýerleşdirilipdir¹. Uly rusça-türkmençe 2 tomluk sözlükde hem 77 müňe golaý söz berlipdir². Sowatly hasaplanýan adamlar gündelik aktiw gepleşiginde 3-5 müň sözden peýdalanýar. Tanymal ýazyjy-şahyrlaryň bolsa, öz döredijiliginde 20 müňe golaý sözi ulanýandygyny alymlar anykladylar.³ Emma bu ýokarda görkezilen mukdardaky sözleri öwrenmäge orta mekdepleriň şertleri okuwçylara mümkinçilik bermeýär.

Şonuň üçin hem bütin okuw prosesinde öwrenilmeli sözleriň minimumyny, ýagny ylmy usuly edebiýatlarda bellenişi ýaly-leksiki minimumy kesgitlemek gerek bolýar. Okuwçylaryň öwrenmeli sözleri mekdep maksatnamasy tarapyndan kesgitlenilýär. Orta mekdepleriň okuw maksatnamasynda her synpda öwrenilmeli sözleriň mukdary şeýle bölünipdir:

I synp 100 - 150 söz we durnukly söz düzümleri, şondan 50-si reseptiw derejede öwrenilmeli;

II synp 250 - 270 söz we durnukly söz düzümleri, şondan 50-si reseptiw derejede öwrenilmeli;

III synp 300 söz we durnukly söz düzümleri, şondan 50- si reseptiw derejede öwrenilmeli;

IV synp 50-si söz we durnukly söz düzümleri;

V synp 50-si söz we durnukly söz düzümleri.

VI-X synplarda bolsa her tekstde 3-4 sany täze sözüň bolmagy we olaryň özleşdirilmegi göz önünde tutulýar. Şeýlelikde, bütin okuw işiniň dowamynda 1.700 sany işjeň leksiki birlikleriniň, 400 sany

¹Мюллер В. К. Англо-русский словарь. М., 1969;

²Uly rusça-türkmençe sözlük. М., 1987;

³Демьяненко М. Я., Лазаренко К. А., Кислая С. В. Основы общей методики обучения иностранным языкам. Киев, 1976, с. 195

işjeň däl sözleriň we durnukly söz birikmeleriniň özleşdirilmegi maksatnamada görkezilýär⁴.

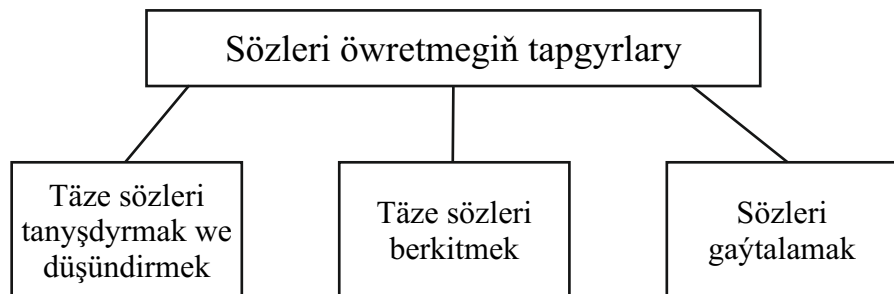
Öwrenilmeli sözleri saýlap almak boýunça görnükli alymlar birnäçe işleri ýazdylar. Olardan: Torndaýn (ABŞ); G. Palmer (Ýaponiýa); M. West (Hindistan); E. Riçards (Angliýa); I.W. Rahmanow (Russiýa) ýaly usulyýetçileri aýratyn belläp geçmek bolar. Häzirki wagtda ýörgünli ulanylýan usuly gollanmalary nazarda tutmak bilen leksiki minimumy saýlap almak üçin şu aşakdaky düzgünleri has maksada laýyk diýip bellemek bolar:

1. Sözleriň ýygy-ýygýdan ulanylmagynyň zerurlygy.
2. Gurluşy boýunça sada düzümlü, aňsat sözler bolmagy.
3. Ýazuwda we dilde stili boýunça tapawutlanmazlygy, diňe edebi gepleşikde ulanylýan sözler bolmagy.
4. Möhüm temalary beýan edip bilmäge ykyplylygy.
5. Goşulmalary ýeňillik bilen kabul edip bilmekligi, başga sözleri ýasamaga işjeň gatnaşyp bilmegi. Günbatar Ýewopa dilleriniň her haýsynyň sözlük düzüminiň özüne mahsus taraplary bardyr. Mysal üçin, nemes diliniň sözlük düzüminde düýp sözleriň sany çäklidir we söz ýasalyşyň ulgamy giň ýaýrapdyr. Inlis diliniň sözleri üçin bolsa, köpmanylylyk, omonimleriň köp bolmagy häsiýetlidir.

§ 3. Sözleri öwretmegiň tapgyrlary

Bu ugurda üç tapgyryň bardygyny bellemek gerek:

1. Täze sözleri tanyşdyrmak we düşündirmek.
2. Täze sözleri berkitmek.
3. Sözleri gaýtalamak.

1. Taze sözleri tanyşdyrmak we düşündirmek. Ozaly bilen bu tapgyryň ady hakynday käbir pikirleri ýatlap geçmek ýerliklidir. Birnäçe usulyýetçiler bu tapgyry okuwçylara taze sözleri habar bermek diýip alsalar, beýlekileri bolsa, sözleriň manysyny açmak diýip belleýärler¹. Emma biziň pikirimizçe sözleri öwretmegiň birinji tapgyry taze sözleri tanyşdyrmak we düşündirmek diýip atlandyrylsa, has maksada laýyk boljak.

Sebäbi iş ýüzünde okuwçylar taze sözleriň daşky görnüşleri we aýdylyşlary bilen tanyşýarlar. Soňra bolsa ol sözleri mugallymyň yzy bilen ýekelikde we hor bilen aýdyp öwrenýärler, olary mysallarda ulanýarlar.

Bu tapgyrda şeýle iş usullary geçirilýär. Mugallym taze sözleri öýde watman kagyzyňa ýazyp gelýär, olaryň her haýsyny bir setire ýerleşdirip, synp tagtasynyň çep tarapyna ýazýar. Soňra ol degişli sözleri görkezip, olary ýeke-ýekeden okaýar. Mugallym ikinji gezek sözleri okap başlanda okuwçylar hem her bir sözi gezekli-gezegine okaýarlar. Mugallym okuwçylaryň sözleri ýekelikde dogry okap bilýändiglerine göz ýetirenden soň, bu işiň köpçülikleýin ýerine ýetirilmegini talap edýär. Sözler ýekelikde we hor arkaly oňat okalandan soň mugallym şol sözleriň aňladýan manylaryna degişli zatlary, suratlary hereketleri görkezýär. Mysal üçin, kitap, depder, galam ýaly sözler geçilende olaryň özlerini ýa-da suratlaryny görkezmek bolýar. Eger-de özüni sapaga getirip bolmajak zatlaryň (it, agaç, çadyr) atlary öwredilse, onda olaryň suratlaryny ýa-da maketlerini görkezmek bolar. Ýöremek, açmak, ýapmak ýaly sözleri mugallym öz hereketi bilen düşündirip biler. Eger-de abstrakt many berýän sözler öwredilýän bolsa, onda mugallym terjime usulyňa ýüz tutup biler. Şu hereketlerden soň mugallym ýa-da okuwçylaryň biri synp tagtasynda ýa-da watman kagyzynda berlen sözleriň duşundan olaryň terjimesini ýazýar; we ähli okuwçylar ol sözleri sözlük depderlerine göçürip alýarlar. Bu ýerine ýetirilen işleriň hemmesi taze sözler bilen tanyşmaklygy we ilkinji özleşdirmekligi aňladýar.

2. Taze sözleri berkitmek. Bu tapgyrda sözleriň dürli görnüşli gönükmelerde we ýagdaýlarda ulanylmagy zerurdyr. Okuw teksti okalyp başlamazyndan ozal taze girizilen sözler ilki fonetik we gepleşik türgenleşiginde, taýýarlaýjy gönükmelerde oňat berkidilýär.

¹Миролюбов А. А., Рахманов И. В., Цетлин В. Б. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. 1967, с. 304

Diňe şeýle edilen ýagdaýda ol sözler tekst okalanda uly kynçylyk döretmeýär. Sözleri berkitmegiň indiki tapgyrlary teksti okamakda we ondan soňky gönükmelerde öz ornuny tapýar.

3. Sözleri gaýtalamak. Näçe oňat düşündirilən hem bolsa, ýa-da şol sapagyň dowamynda näçe berkidilen hem bolsa, eger-de soňlugyça yzygiderli gaýtalanyp durulmasa, onda sözler okuwçylaryň ýadyndan tiz çykýar. Şoňa görä - de sözler dürli tehniki serişdeleriň, görkezme esbaplarynyň didaktiki materiallaryň ulanylmagynda kadaly gaýtalanyp durulmalydyr. Görnükli usulyýetçiler her bir täze geçilen söz birliginiň bütün okuw işiniň dowamynda azyndan 15-20 gezek gaýtalanymalydygyny belleýärler. Usuly edebiýatlarda we mugallymlaryň iş tejribesinde sözleri gaýtalamagyň iki görnüşi duş gelýär:

a) döwürleýin gaýtalamak.

b) jemleýji gaýtalamak. Döwürleýin gaýtalamak adaty sapaklaryň dowamynda yzygiderli alnyp barylýar. Jemleýji gaýtalamak bolsa, uly paragraflaryň, çäryeginiň ýa-da okuw ýylynyň soňunda geçirilýär. Sözleri gaýtalamak döwründe mugallym okuwçylarynyň pikirleniş ukyplaryny, aňly hereketlerini ösdürer ýaly iş görnüşlerini ulanmalydyr.

§ 4. Sözleriň manysyny düşündirmegiň usullary

Täze sözleriň manysyny düşündirmegiň üç usuly bardyr:

1. Görkezme usuly.

2. Öwrenilýän dilde düşündirmek usuly.

3. Terjime usuly. Bu usullar hem öz gezeginde birnäçe usullardan durýar.

1. Görkezme usulynyň şu aşakdaky usullary bardyr:

a) zatlaryň, hereketleriň özüni görkezmek. Mysal üçin, ruçkany, depderi, kitaby görkezmek, ýa-da ýylgyrmak, ýöremek, açmak, ýapmak ýaly işlikleri öz hereketiň, mimikaň bilen görkezmek.

b) zatlaryň, jaýlaryň haýwanlaryň we şulara meňzeşleriň suratlaryny, maketlerini, çyzgylaryny görkezmek.

2. Sözleri öwrenilýän dilde düşündirmek usulyna şu usullary goşmak bolar:

a) kesgitleme. Bu usulda täze geçilýän söz okuwçylaryň ozal bilmeýän sözleriniň üsti bilen düşündirilýär. Mysal üçin, mekdep howlusy, okuwçylaryň arakesmede oýnaýan ýeri.

b) antonimlari we sinonimlari ulanmak. Mysal üçin, täze-köne, beýik-pes, uly-kiçi.

ç) sözi dürli mazmunlarda we ýagdaýlarda goýup ulanmak. Mysal üçin, «Tokaý» sözüni düşündürmek üçin şeýle mysallary almak bolar. Biziň obamyzyň golaýynda tokaý bar. Tokaýda köp agaçlar bar. Biz dynç alyş günleri tokaýa gidýäris. Tokaýda howa salkyn.

Sözleri mazmunlarda, ýagdaýlarda ulanyp öwretmegiň uly ähmiýetiniň bardygyna garamazdan, aýratynlykda alnan sözleri öwretmegi hem inkär edip bolmaz. Eger-de täze söz aýratynlykda öwredilse, okuwçy onuň görnüşini oňat ýatda saklaýar, ol sözi beýleki sözler bilen deňeşdirmäge mümkinçilik tapýar. Onsoňam IV-V synp okuwçylarynda mazmuny we ýagdaýlary ulanar ýaly söz baýlygy ýeterlik bolmaýar. Emma grammatika-terjime usuly höküm süren döwründe diňe izolirlenen sözler bilen işlemeklige esasy üns berilýärdi. Bu bolsa okuwçylaryň öwrenilýän sözleri gepleşikde ulanmaklarynda uly kynçylyk döredýärdi. Häzirki wagtda mugallymlar leksikany öwretmekde izolirlenen sözler bilen işlemegi mazmunlary, ýagdaýlary, kesgitlemeleri ulanmak ýaly usullar bilen utgaşdyryp alyp barýarlar.

3. Sözleri düşündürmekde beýleki usullar bilen deňeşdirende terjime usuly has az wagty talap edýär. Emma oňa garamazdan haçanda sözleriň manysyny açyp görkezmekde beýleki usullar netije bermejek wagtynda terjime usulyna ýüz tutmak bolar. Ylaýta-da sözleri berkitmekde we gaýtalamakda diňe öwrenilýän dilde terjimesiz ýerine ýetirilýän gönükmeler peýdalýdyr.

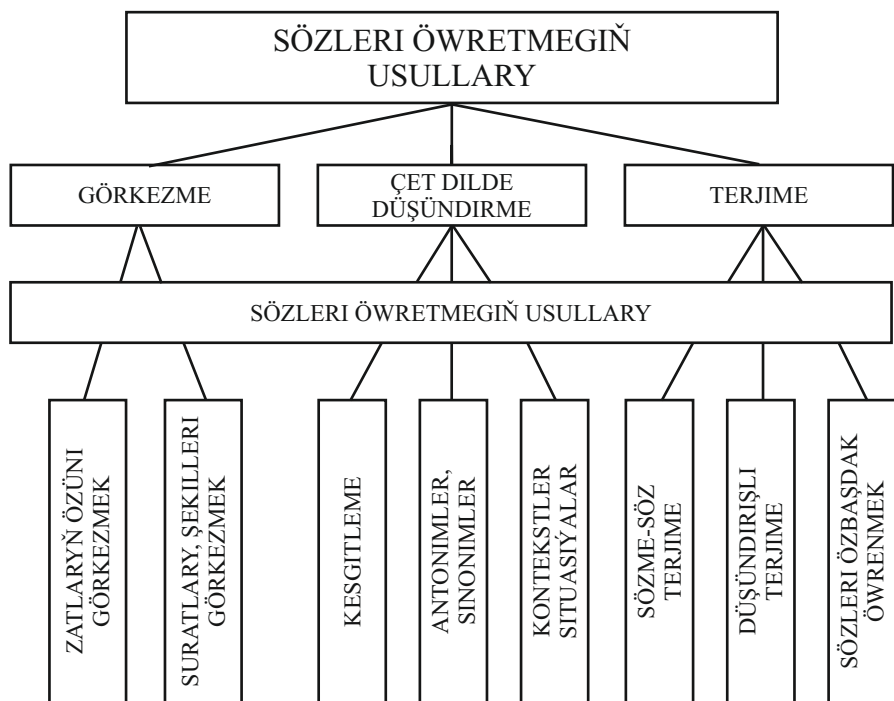
Sözleri öwretmegiň terjime usulynda hem üç usulyň bardygyny bellemek bolar:

a) sözme-söz terjime. Bu usulda öwrenilýän sözün diňe göni terjimesiniň berilmegi bilen çäklenilýär;

b) düşündirişli terjime. Mysal üçin, «gitmek» diýen işlik öwredilende, onuň diňe bir pyýada gitmegi däl-de, eýsem dürli transport serişdeleri arkaly gitmegi hem aňladýandygy düşündirilýär;

ç) sözleri özbaşdak öwrenmek. Bu usul ylaýta-da orta we ýokary synplarda giňden ulanylmak bilen esasan hem terjimäni göz önünde tutýar. Täze sözler bilen özbaşdak tanyşmak we olary öwrenmek ylaýta-da öý okuwý üçin kitaplary we gazet-žurnallary okanda, radioda, telewizorda we beýleki tehnik serişdelerde gepleşikleri diňlände, gürründe ýüze çykýar. Aylmlar bu usulyň pedagogik nukdaý nazardan has ähmiýetlidigini aýratyn belleýärler. Sebäbi özbaşdak işlände okuwçylaryň ünsi we jogapkärçiligi ýokarlanýar, olaryň logiki

pikirlenmesi we işeňňirligi ösýär. Emma okuwçylaryň şu ýol bilen işlemekleri üçin mugallym olara elepbiiýi oňat düşündirmelidir we şonuň esasynda sözlükden täze sözleri kynçylyksyz tapmagyň netijeli ýollaryny öwretmelidir. Okuwçylar şonuň ýaly-da özbaşdak öwrenýän sözleriniň ýazgysyny ýöretmelidirler. Bu usulyň köp bölegi okuwçylara degişli bolsa-da ol beýleki usullaryň arasyndan aýrylmaly däldir. Eger-de mugallym sözleriň özbaşdak öwrenilmegine ýeterlikli üns bermese, okuwçylar sözlük bilen işlemegi başarmazlar we olaryň söz baýlygy artmaz.

Sözleri öwretmekde haýsy usullaryň has oňaýly boljakdygy we oňat netije berjekdigi birnäçe şertlere baglydyr. Şoňa görä-de usullar saýlanyp alnanda, olary kesgitleýän şertleriň nazarda tutulmagy zerurdyr.

§ 5. Sözleri öwretmegiň usullaryny kesgitleýän şertler

Sözleri öwretmekde degişli usullary saýlap almak şu şertlere baglydyr: 1. Pedagogik şertler. 2. Psihologik şertler. 3. Lingwistik şertler.

1. Pedagogik şertler hem öz gezeginde şu aşakdaky görnüşlere bölünýär:

a) okatmagyň tapgyry. Başlangyç tapgyrda görkezme usuly, orta we ýokary tapgyrlarda öwrenilýän dilde düşündirmek usuly ähmiýetlidir;

Terjime usuly bolsa etaplaryň üçüsünde hem zerur ýagdaýda peýdalydyr.

b) synpyň okuwçylarynyň sany. Eger-de synpda okuwçy köp bolsa, terjime usuly oňaýlydyr;

ç) täze sözleri öwretmeklige berlen wagtyň mukdary. Wagt az bolsa, terjime usuly gowy netije berýär. 2. Mugallymyň ussatlygy. Ol näçe tejribeli bolsa, şonça-da terjimesiz usullary ulanmaga ukyply bolýar;

d) her sagatda öwredilmeli sözleriň mukdary. Bu hemme sagatlarda we synplarda deň bolmaýar. Mysal üçin, rus dilinde okadylýan mekdepleriň synplarynda bu san okatmagyň tapgyryna seredip, her sagatda 10-12-den 20-25 söze çenli kesgitlenipdir. Türkmen mekdepleriniň maksatnamalarynda sözleri öwrenmekde edilýän talaplar bilen berlen sagatlary deňeşdirip görseň, her sagatda 2-3 söz öwrenmek zerur bolup durýar². Elbetde şu mukdardaky söz baýlygy bilen mekdebi tamamlýan ýaşlaryň öwrenen dillerinde gepleşik alyp baryp bilmejekdikleri öz-özünden düşnüklidir. Diýmek, bir sapagyň dowamynda bary-ýogy 2-3 söz öwreniljek bolsa, onda islendik netijeli usullary ulanmaga mümkinçilik tapylýar.

2. Psihologik şertler hökmünde şulary görkezmek bolar:

a) okuwçylaryň ýaş aýratynlyklary. Okuwçylar näçe ýaş bolsa, şonça hem görkezme usuly peýdalydyr.

---

¹Миролюбов А. А., Рахманов И. В., Цетлин В. С. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1967. с. 311.

²Программы по английскому и немецкому языкам для 5-6 классов средней общеобразовательной школы с туркменским языком обучения. Ашхабат 1987.

b) çagalaryň bilim derejeleri we ukyplary. Olar näçe oňat ýetişýän bolsalar, şonça-da görkezme we öwrenilýän dilde düşündirme usullary ähmiýetlidir.

3. Lingwistik şertleriň hem birnäçe görnüşini bellemek bolar: Sözlem morfologik, semantik, sintaktik, stilistik we etimologik nukdaý nazarlardan dürli toparlara bölünýär¹.

a) morfologik taýdan sözler sada sözlere, ýasama sözlere we goşma sözlere bölünýärler. Eger-de sada we ýasama sözler üçin görkezme we öwrenilýän dilde düşündirme usullary laýyk gelse, çylşyrymly sözleri, aňlatmalary we frazeologik birlikleri öwretmek üçin terjime usuly oňaýlydyr. Frazelogiki birlikler geçilende mugallym olaryň üstünde aýratyn durup geçmelidir.

b) semantik taýdan anyk we bir many berýän sözler üçin terjimesiz usullar, abstrakt we köp many berýän sözler üçin bolsa, terjime usuly ýaramlydyr. Anyk many berýän sözleri, bary-ýogy bir näçe sapagyň dowamynda öwrenmek bolýar. Emma abstrakt many berýän sözleri özleşdirmek üçin bütin bir okuw ýylynyň hem azlyk etmegi mümkin. Şeýlelik bilen, okatmagyň haýsy döwürlerinde nähili usullary has ýörgünli ulanylýandygyny şu aşakdaky ýaly görkezmek bolar.

Sözleri öwretmegiň usullarynyň dürli tapgyrlarda ulanylyşy

T/b	Usullar	Başlangyç tapgyr	Orta tapgyr	Ýokary tapgyr
1	Görkezme	+		
2	Çet dilde düşündirme		+	+
3	Terjime	+	+	+

¹Медникова Э. М. Практикум по лексикологии английского языка. (на английском языке) М., 1978. с. 36.

Daşary ýurt dilindäki sözleriň manylary bilen degişli türkmen dilindäki sözleriň manylarynyň gabat gelmezligi ýa-da öwrenilýän diliň sözleriniň görnüşlerini ene dilindäki ýa-da rus dilindäki sözleriň grafiki şekillerine meňzeş bolmagy ýaly hadysalar hem okuwçylaryň ýalňyş goýbermegine sebäp bolýar. Mysal üçin: Vocabulary dictionary; son-boy; daughter-girl; good well; plant-factory; study-read; many-much; big-large; do-work; look-see;...

Şu mysallarda ýanaşyk berlen sözleriň birinjisi ikinji söz bilen çalşyrylyp aýdylýar. Bu bolsa gepleşigiň manysyna düşünmegi kynlaşdyrýar. Şeýlelikde, biziň geçiren barlaglarymyzyň netijelerine laýyklykda okuwçylaryň sözleri ulanmakda, goýberýän ýalňyşlarynyň 13 göterimine deňdigine göz ýetirdik.

§ 6. Sözleri öwretmekde ulanylýan gönükmeler

Leksiki gönükmeleriň ulgamy usulyýetde ýüzleý işlenilen meseleleriň biridir. Görnükli usulyýetçiler: A.A. Mirolýubow, I.W. Rahmanow, W.S. Setlin, N.I. Gez we başgalar diliň bölümlerini öwrenmekde, başarnyklary we endikleri kemala getirmekde gönükmeleriň ulgamynda iki toparyň, ýagny taýýarlaýjy we gepleşik gönükmeleriniň bardygyny bilýärler¹. Taýýarlaýjy gönükmeleri ýerine ýetirende okuwçylar şol sözün görnüşi bilen tanyşýarlar, ony gerek ýerlerinde goýup öwrenýärler. Gepleşik gönükmelerinde bolsa, sözler eýýäm sözlemlerde, tekstlerde ulanylýarlar.

Ýerine ýetiriş usuly boýunça hem sözleri öwrenmekdäki gönükmeleri iki uly topara bölmek bolar:

1. Dil üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler.

2. Ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler.

1. Dil üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeleriň şu aşakdaky görnüşlerini has ähmiýetli diýip hasaplamak bolar:

a) mugallymyň görkezýän zatlarynyň atlaryny aýdyň;

b) sözlemlerdäki köp nokatlaryň ýerine degişli sözleri goýup aýdyň;

ç) şu berlen sözleriň antonimlerini (sinonimlerini) aýdyň;

d) şu çäryegiň (ýylyň) dowamynda geçilen sözleri ulanyp, synp tagtasynda asylyp goýlan surat hakynda gürrüň beriň;

¹Гез И. И. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982, с. 210; Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку (на англ. яз.) Л., 1975, с. 129.

- e) magnitofonda okalyan sözleri diňläň. Olaryň arasynda täze sözleri tapawutlandyryň we diktoryň yzy bilen gaýtalaň;
- ä) görülen diafilme soraglar beriň;
- f) täze sözleriň her haýsyna bir sözlem düzüň;
- g) şu goşma sözleri sada sözlere bölüň;
- h) soňky çäryekde öwrenilen sözleri ulanyp, iki okuwçynyň arasynda gepleşik taýýarlaň;
- i) aşakdaky sözleriň içinden şu tema degişlilerini aýdyň;
- j) berlen sözlere goşulmalary goşup, başga söz toparlaryny ýasaň;
- ž) berlen atlaryň önünde degişli sypatlary goýup aýdyň;
- k) şu kesgitlemelere jogap bolýan sözleri tapyň;
- l) ýygnaç ýönekeý sözlemlere her haýsyňyz bir söz goşup, mümkin boldugyça giňeldiň;
- m) açar sözlerini ulanyp, okalan teksti gürrüň beriň;
- n) täze sözleri ulanyp, dialog gepleşigini monolog görnüşinde gürrüň beriň.

Ýazuw üsti bilen ýerine ýetirilýän gönükmeleriň hem birnäçe görnüşleri bardyr:

- a) mugallymyň aýtjak (okajak) sözlerini ýalňyşsyz ýazyň (mümkin bolsa);
- b) şu berlen sözleri elipbiý tertibinde ýazyň;
- ç) şu sözlerdäki ýalňyşlary tapyň, olardaky ýok harplary ýerine goýuň;
- d) synp otagynda (suratlarda) görýän zatlaryňyzyň atlaryny depderleriňize (synp tagtasyna) ýazyň;
- e) berlen sözleri ulanyp, kiçijik hekaýa ýazyp geliň;
- ä) şu sözlemlerdäki täze geçilen sözleriň aşagyny çyzyň;
- f) tekstden täze sözleri tapyň we olary synp tagtasyna (depderiňizde) ýazyň;
- g) şu sözleri inlis (nemes) diline terjime ediň;
- h) berlen sözlemlerde aşagy çyzylan sözleriň deregine olaryň sinonimlerini ýazyň;
- i) berlen sada sözlerden goşma sözleri ýasaň we olary depderiňize göçüriň;

j) aşakda berlen sözleriň içinden okuw esbaplaryna, gök önümlere, pasyllara degişli sözleri göçürip ýazyň;
ž) şu aşakdaky sözleri degişli söz toparlaryna bölüp ýazyň.

Sözleriň has berk özleşdirilmegi üçin olaryň sözlemlerde, okuwçylaryň janly gepleşiklerinde yzygiderli ulanyp durulmagy zerurdyr. Barlag işleri geçirilende hem olaryň ýumuşlary hökmünde şu ýokardaky gönükmeleri almak bolar.

§ 7. Sözleri berkitmekde we gaýtalamakda ulanylýan oýunlar

Öňdebaryjy mugallymlar geçilen sözleri berkitmekde we gaýtalamakda oýunlaryň, tapmaçalaryň dürli görnüşlerini ulanýarlar. Şeýle görnüşleri okuwçylaryň işjeňligini artdyrýar, olaryň çet ýurt dillerini öwrenmäge bolan höwesini ýokarlandyrýar. Şol oýunlaryň birnäçesiniň ýerine ýetirilişiniň usullaryny görkezip geçmek maksadalaýykdyr.

«Adyny bilmek» oýny

Mugallym ýa-da okuwçylaryň biri haýsy hem bolsa soňky geçilen sözleriň birini içinden belleýär. Beýleki okuwçylar bolsa, ol sözi bilmek üçin iňlis ýa-da nemes dilinde: - Ol kitapmy? Ol ruçkamy?- diýip sorayarlar. Mugallym ýa-da söz bellän okuwçy bolsa, tä şol söz bilinýänçä: - ýok, ol kitap däl. Ýok, ol ruçka däl- diýip jogap berýär. Ilkinji bolup şol sözi bilen okuwça bir utuk berilýär. Oýun ýene-de beýleki sözleri bellemek bilen dowam etdirilýär. Oýnuň dowamynda haýsy okuwçy köp utuk toplasa, şol hem ýeňiji bolýar.

«Pökgi atyşmak» oýny

Mugallym oýnuň şertini düşündirip bolandan soň, okuwçylaryň birine pökini oklaýar we pökgi baryp gowuşýança, çaltlyk bilen türkmen dilinde bir sözi aýdýar. Ol okuwçy hem pökini saklaman, ony mugallyma oklaýar we ol baryp ýetýänçä ýanky sözün terjimesini aýdýar. Mugallym eglenmän şu usulda gezekli-gezeginde beýleki okuwçylara hem oklaýar. Olar hem öz gezeginde berlen sözün iňlisçesini (ýa-da nemesçesini) aýdýarlar. Düzgün boýunça oýun

başlanandan soň pökgini saklamak bolmaýar. Eger-de okuwçylardan kimdir biri pökgini köp saklasa ýa-da sözi düýbünden bilmeşe, ol bir utuk ýitirýär. Oýnuň ahyrynda iň köp utuk toplanlar we utuk ýitirenler belli edilýär.

«Estafeta» oýny

Mugallym ilki oýnuň şertini düşündirýär we haýsy görnüşdäki (bütün sapagyň dowamynda, ýyl dowamynda, çäryekde geçilen) sözleriň özleşdirilmelidigini aýdýar. Synpyň okuwçylary deň iki topara bölünýärler. Soňra her topardan bir okuwçy çykyp, synp tagtasynyň özlerine berlen tarapynda bir sözi ýazýar we gyra çykyp durýar. Ýene-de toparlaryň okuwçylary ýeke-ýekeden çykyp her haýsy bir sözi ýazýarlar we öňki okuwçynyň yzyndan hatara durýar. Oýnuň ahyrynda haýsy topar köp sözi ýalňyşsyz ýazyp bilse, şol hem ýeňiji bolýar.

Şu ýokardakylardan başga-da sözleri berkitmekde we gaýtalamakda krosswordlar, rebuslar, täsinlikler meýdançasy diýen ýaly oýunlar ulanylýarlar. Mugallym her gezekki geçýän sapagynda şu gyzykly iş görnüşlerinden haýsy-da bolsa birini ulanmaga çalyşmalydyr. Şeýle gyzykly iş görnüşleriniň yzygiderli geçirilip durulmagy öwrenilýän sözleriň okuwçylaryň ýadynda berk ornaşmagyny üpjün edýär.

Soraglar

1. Sözleri öwretmegiň nähili ähmiýeti bar?
2. Sözleri öwretmekde haýsy maksatlar göz önünde tutulýar?
3. Sözlük minimumy näme?
4. Sözlük minimumyny kesgitlemekde nähili ýörelgeler nazarda tutulýar?
5. Sözleri öwretmekde nähili tapgyrlar bar?
6. Sözleri öwretmekde nähili usullar ulanylýarlar?
7. Nähili şertler (faktorlar) sözleri öwretmegiň usullaryny kesgitleýär?
8. Sözleri berkitmekde we gaýtalamakda nähili gönükmeleri bilýärsiňiz?
9. Sözleri gaýtalamak maksady bilen geciriljek barlag ýazuw işiniň ýumuşlaryny düzüp görkeziň.
10. Sözleri berkitmek we gaýtalamak maksady bilen geçirilýän oýunlaryň haýsy hem bolsa biriniň geçiriliş usulyny gürrüň beriň.

DAŞARY ÝURT DILINDE GEPLEŞIK BAŞARNYKLARYNY WE ENDIKLERINI DÖRETMEK HEM-DE ÖSDÜRMEK

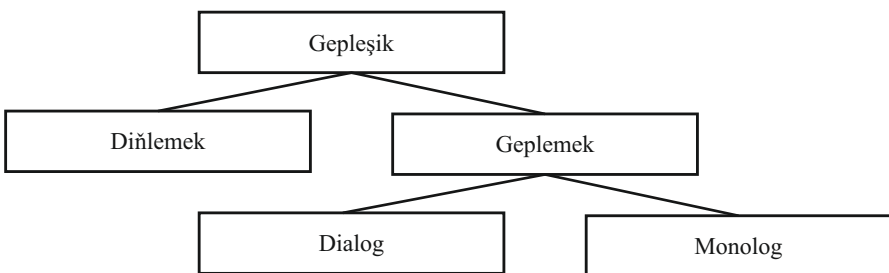
I BAP GEPLEŞIGI ÖWRETMEK

§ 1. Gepleşik hakynda düşünje

Biz soňky üç temada diliň dürli aspektlerini, aýratynlykda aýdanda bolsa fonetika, grammatika, leksika hakynda gürrüň etdik. Dili öwrenýänler üçin şu aspektleriň hemmesini usuly nukdaý nazardan öwrenmek möhüm ähmiýete eýedir. Emma şeýle bolsa-da, haçan-da biz bir adam dili bilýär diýenimizde, ozaly bilen şol adamyň şol dilde gepläp bilýändigini biziň göz önümize gelýär. Şeýle hem bu düşünje ol adamyň şol bilýän dilinde okap we ýazyp bilýändigini aňladýar. Diňlemek, geplemek, okamak we ýazmak endiklerdir we bu endikleri ele almak aňsat iş dälidir.

Daşary ýurt dilini okatmak babatynda aýdanymyzda ozaly bilen aragatnaşyk işi hökmünde gepleşigi öwretmegi nazarda tutýarys.

Gepleşik iki taraplaýyn iş bolup, bir tarapdan diňlemekligi, ikinji bir tarapdan bolsa, geplemegi öz içine alýar. Haçan-da biz diňlemek diýenimizde diňlemeklige we eşideniňe düşünmekligi aňýarys. Gepleşik iki görnüşde emele gelýär: dialog we monolog görnüşlerinde. Biz muny şu aşakdaky ýaly aňladyp bileris.

§ 2. Gepleşik okatmagyň maksady we serişdesi hökmünde

Gepleşik babatynda maksatnamanyň edýän talaplary şu aşakdakydan ybaratdyr. Maksatnamada berilýän temalary hem-de lingwistik materiallar esasynda öwrenilýän dilde gepleýän adamyň sözlerine düşünmekden we öwrenilýän dilde gürrüňleşip bilmekden ybaratdyr.

Bu bolsa dili okatmagyň amaly maksadydyr. Emma gepleşigiň özi diňe bir maksat bolup durmak bilen çäklenmän, eýsem daşary ýurt diliniň kadalarynyň degerli serişdesidir. Gepleşik lingwistik materiallar bolan sesleriň, sözleriň we grammatiki hadysalaryň geçilmeginde serişdedir. Ol şeýle hem sözlem hadysalaryny: grammatikany we leksikany özleşdirmegiň hem serişdesidir. Jemläp aýdanda bolsa ol dogry sözleşiş başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek üçin hem ulanylýar. Şoňa görä-de gepleşik okamagy we ýazmagy ösdürmek üçin hem ulanylýar diýmek bolýar. Sebäbi okamak we ýazmak okuwçylaryň okaýan we ýazýan zatlarynyň dogry aýtmak ukyplyry bilen berk baglanyşyklydyr.

Gepleşik okuwçylaryň teksti diňläp we okap düşünmeklerini barlamaklygyň hem serişdesidir.

Gepleşik görkezmäniň serişdesi hökmünde bolsa okuwçylaryň öz ene dillerinde pikirlenmeklerini daşary ýurt dilinde pikirlenmeklige öwürmäge mugallyma kömek berýär we dili öwrenýänleri daşary ýurt diline çynlakaý çemeleşmäge ýardam edýär.

Oňat ulanylýan gepleşik okuwçylaryň dili öwrenmeklerinde üstünlik gazanmaklaryny üpjün edýär. Netijede bolsa, olaryň bu derse bolan höwesini ýokarlandyrýar.

Ýokarda aýdylanlary şu aşakdaky shema salyp aňladyp görelin:

Bilimler			Başarnyklar we endikler		
Dil materialy			Gepleşik aragatnaşygynyň görnüşleri		
Fonetika	Leksika	Grammatika	Gepleşik	Okuw	Ýazuw
Möhüm serişdeler			Maksatlar		
			Serişdeler		

§ 3. Diňlemegi öwretmek Diňlemegi öwretmegiň ähmiýeti

Mälim bolşy ýaly gepleşik bir tarapdan diňlemegi we ikinji bir tarapdan geplemegi aňladýar. Diňlemek işjeň däl we geplemek işjeň gepleşik görnüşidir. Biz diňlemegi öwretmek babatynda aýratyn durup geçmegi zerur hasaplaýarys. Sebäbi mugallymlaryň arasynda «Gepläp bilýän adam diňlemegi hem başarýar» diýen nädogry pikir bar, beýle pikir diňe ene dili babatynda gürrüň gidende dogrudyr. Daşary ýurt dilinde diňlemegi öwretmek turuwbaşdan aýratyn iş görnüşleri arkaly alnyp barylmalýdyr. Her bir daşary ýurt dilini okadýan mugallym diňlemegi öwretmekde aýratyn iş usullaryny geçirmegiň zerurlygyny duýmalydyrlar we bu gepleşik görnüşini uns merkezinden çykarmaly däldir.

Diňlemek kyn we çylşyrymly gepleşik görnüşidir, sebäbi diňleýän adam bir wagtyň içinde aýdylan zadyň dil hadysalaryna (fonetika, leksika, grammatika) we onuň mazmunyna düşünmegi başarmalydyr. Mälim bolşy ýaly, diňleýän adamyň ünsi, adatça, aýdylan zadyň mazmunyna gönükdirilýär. Dil we mazmun birligini gazanmak möhüm wezipeleriň biridir.

Daşary ýurt diline düşünmek dogry eşitmegi başarmak bilen üpjün edilýär. Köp adamlar dürli sebäplere görä dogry eşitmegi başarmaýarlar we eşiden zadynyň takmynan 30%-ini ýatda saklamagy başarýarlar. Mekdeplerde geçirilen testleriň netijesine görä, okuwçylaryň eşidiş ýady görüş ýadyna garanda ýeterliksiz ösdürilýär. Şonuň üçin okuwçylaryň eşidiş ýadyny ösdürmek hem aýratyn wezepe bolup durýar.

Diňlemegi öwretmekdäki kynçylyklar we olaryň önüni almagyň ýollary

Daşary ýurt dilinde diňlemegi öwretmegiň esasy şertleriniň biri-de okuwçylaryň duş gelyän kynçylyklaryny önünden mugallymyň duýmagy we bilmegidir.

1. Dil bilen baglanyşykly kynçylyklar. Diňlenilýän tekstlerde, gürrüňlerde, diňletmek maksady bilen ulanylýan gönükmelerde okuwçylar üçin kyn düşýän sesleriň, nätanyş sözleriň, geçilmedik grammatik hadysalaryň bolmagy mümkin. Mugallym kyn we nätanyş

hadysalary diňletmezden öň olary okuwçylara aýratynlykda düşündirmelidir.

2. Diňlenilýän tekstiň ýa-da gürrüňiň mazmuny. Diňletdirmek maksady bilen hödürlenýän materiallar mazmuny boýunça didaktikanyň güýçýeterlik ýörelgesiniň esasynda saýlanyp alynmalydyr.

3. Dialog gepleşigini diňlemek we oňa düşünmek. Gepleşige näçe köp adam gatnaşsa şonça-da oňa düşünmek kyndyr.

4. Gepleşigiň depgini, äheňi, haýsy tehniki serişdäniň üsti bilen amala aşyrylýar? Mugallymyň gürrüňine garanda magnit lentasyna ýazylan gürrüňi diňlemek we oňa düşünmek kyndyr.

Diňlemegi öwretmekde duş gelyän kynçylyklaryň önüni almak maksady bilen mugallym aşakdakylary nazarda tutmalydyr:

1. sözleri, söz düzümlerini, grammatiki sözlemleri diňlemekligi tapawutlandyryp öwretmek;

2. diňleýiş ýadynyň göwrümini ösdürmek;

3. aýratynlykda özleşdirilen dil maglumatlary diňlenende oňa düşünmegi başarmak;

4. magnit lentasyna ýazylan gepleşige düşünmegi gazanmak;

5. bir gezekde diňlenen zadyň manysyna düşünmegi başarmak;

6. adaty depginde aýdylýan gepleşige düşünmek;

7. nätanyş dil maglumaty bar bolan gürrüňiň umumy mazmunyna düşünmek;

8. kyn hadysalary, maglumatlary diňlemezden öň düşündirmek;

9. mugallymyň her günki aýdanlaryna (tabşyryklaryna soraglaryna, gürrüňlerine) okuwçylaryň düşünmegini gazanmak.

Ýokarda görkezilen iş usullarynyň içinde iň möhümi mugallymyň aýdanlaryna düşünmegi gazanmakdyr. Şeýle işi birinji sapakdan başlap geçirmelidir. Okuwçylar mugallymyň aýdanlaryny gowy düşüňip diňlemegi öwrenenden soň, olar başga adamlaryň aýdanlaryny diňlemäge başlaýarlar. Başga adamlaryň gürrüňini düşüňip diňlemeklik tehniki serişdeler arkaly amala aşyrylýar.

Diňlemegi öwretmekde ulanylýan gönükmeler.

Diňlemek başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek öz-özünden döremeýär. Diňlemek başarnyklaryny döretmek üçin belli bir derejede degişli gönükmeler ýerine ýetirilmelidir. Diňlemegi öwretmekde ulanylýan gönükmeleri iki topara bölmek maksada laýyk gelyär: aýratyn we aýratyn däl diňleýiş gönükmeleri.

Aýratyn diňleýiş gönükmeleri

Aýratyn diňleýiş gönükmeleri diýip gönüden-göni diňlemek başarnyklaryny we endiklerini döretmek maksady bilen ulanylýan gönükmelere aýdylýar. Bu gönükmelere aşakdakylar degişlidir:

1. Diňlenen gürrüňiň mazmunyny (doly ýa-da gysga) ene dilinde ýa-da daşary ýurt dilinde gürrüň edip bermek.
2. Diňlenen gürrüňi dowam etmek.
3. Diňlenen gürrüňi atlandyrmak ýa-da onuň meýilnamasyny düzmek
4. Diňlenen gürrüňiň mazmunyna gabat gelýän suratlary saýlap alyp görkezmek.
5. Diňlenen tekstiň mazmuny esasynda okuwçylaryň ikibir gürrüňi.
6. Tematik suratyň beýan edilişine düşünmek.
7. Mugallymyň tabşyrygy (ýumşy) boýunça ýönekeý sözlemleri ýatda saklamak we aýtmak.
8. Mugallymyň tabşyryklaryny (ýumuşlaryny) ýatda saklamak we olary dymyp ýerine ýetirmek.
9. Magnit lentasyndan, ýazgylardan dialoglary, aýdymlyry we şygylary ýat tutmak.
10. Omonimleriň, köp manyly sözleriň manysyny diňläp düşünmek.
11. Gürrüňi diňlemek we kim ýa-da näme barada gürrüň gidýändigine düşüniپ aýdyp bermek.
12. Diňlenilen tekstiň esasy gahrymanlaryny we ideýasyny aýdyp bermek we şuna meňzeşler.

Aýratyn däl diňleýiş gönükmeleri

Aýratyn däl eşiđiş gönükmeleriniň esasy maksady diňlemegi öwretmek däl-de, başga başarnyklary we endikleri ösdürmekden ybaratdyr. Okuwçylaryň aýdyş we ýazuw başarnyklaryny we endikleri bilen bir hatarda olaryň düşüniп diňlemek ukyplyry hem ösdürilýär. Aýratyn däl eşiđiş gönükmeleri hökmünde şu aşakdakylary görkezmek mümkin:

1. Sapagyň guramaçylygy bilen baglanyşykly mugallymyň dürli gürrüňlerini, soraglaryny, tabşyryklaryny diňlemek we olara

düşünmek. Esasy maksat okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmektir.

2. Täze dil maglumatyny düşündirmek we berkitmek maksady bilen baglanyşykly mugallymyň dürli gürrüňlerini diňlemek we olara düşünmek. Esasy maksat dil maglumatlaryny özleşdirmektir.

3. Dil maglumatlaryny özleşdirmekde, sözleýiş dilini ösdürmekde ulanylýan sesli tehniki serişdeleriniň kömegi bilen ýerine ýetirilýän gönükmeler.

4. Dogry ýazmak başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek maksady bilen geçirilýän eşi dişik diktantlary. Esasy maksat okuwçylaryň dürs ýazuwyny ösdürmektir.

5. Eşitmek ýoly bilen geçirilýän sapagyň dürli görnüşleri we şuna meňzeşler.

Ýumuş

IV synpyň daşary ýurt dili okuw kitabyndaky okuwçylaryň düşüniş diňlemek endiklerini ösdürmek üçin berlen gönükmeleri tapyň we olary häsiýetlendirin!

§ 4. Dialog gepleşigini öwretmek

1. Dialog gepleşiginiň aýratynlyklary

Dialog diýen söz «diz arasynda» we «logos – gepleşik» diýen sözlerden gelip çykmak bilen, iki we ondan köp bolan adamlaryň arasyndaky gürrüň aragatnaşygyny aňladýar.

Dialog diňe sorag we jogapdan ybarat bolman, biri-biri bilen many taýdan baglanyşykly jümlelerden ybaratdyr. Mysal üçin:

– Ataňy çagyrsana.

– Ol öýde ýok.

– Men onuň gelenini gördüm.

– mümkin däl. Ol maňa ýaňyja iki sagatdan soň geleriň diýip til kakdy.

– Onda ol meni görsün.

– Bolýar.

Şeýle gürrüň dialogmy? Elbetde. Ýöne bu gürrüňde bir sorag hem ýok ahyryn.

Käbir mugallymlaryň pikiriçe dialog gepleşigini diňe sorag we jogabyň üsti bilen öwretmek mümkin. Sorag we jogaby dialog gepleşigini öwretmegiň başlangyç etabynda ulanmak maslahat berilýär.

Dialog gepleşigi özüniň gysgalygy, käbir sözleriň galdyrylyp aýdylmagy bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin gysga “doly däl” jogaplary we soraglary hem öwretmek maksada laýyk gelýär. Mysal üçin:

- Nirä?
- Mekdebe.
- Gurnagamy?
- Ýok, jemgyýetçilik işine.

Dialog gepleşiginde dürli gepleşik sözleri ulanylýar. Mysal üçin: - Hany, basym bol! - Bă şeýlemi? Aý, goýuň-a! Şeýle gepleşik sözleri ümlükleriň modal sözleri bilen bir hatarda dialog gepleşiginiň emosional we täsirli bolmagyna alyp barýar.

Dialog gepleşiginde gatnaşýan adamlaryň özüni alyp barşy, olaryň gürrüňi biri-birine baglydyr. Bu bolsa her tarapyň biri-birine tiz gaýtargy bermegi bilen baglanyşyklydyr. Şonuň üçin gürrüňe wagtynda goşulmagy öwretmek zerurdyr.

Dialog gepleşiginiň ýene-de bir aýratynlygy ol hem köp halatlarda onuň taýýarlyksyz geçirilmegidir. Dialog gepleşigini önünden taýýarlamak aňsat däldir. Taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek okatmagyň möhüm maksatlarynyň biridir.

2. Dialog gepleşigini öwretmegiň ýollary

Dialog gepleşigini öwretmegiň iki ýoly bar: deduktiv we induktiv. Deduktiv ýol bilen dialog gepleşigi aşakdaky ýaly öwredilýär:

- 1) Okuwçylar dialog - teksti ozaly bilen eşidip diňleýärler, soňra onuň umumy mazmunyna düşünmek maksady bilen okaýarlar we esasy hereket edýän gahrymanlaryny aýdýarlar.
- 2) Dialog-tekstiň aýratynlyklaryny anyklaýarlar, açar sözleri, söz düzümlerini we kyn sözllemleri okap terjime edýärler;
- 3) Dialog-teksti sahnalaşdyrýarlar, onuň mazmunyny keşplerde goýup aýdýarlar.
- 4) Iň soňunda şu dialoga meňzeş başga dialoglar düzýärler.

Dialog gepleşigini induktiv ýol bilen öwretmek bolsa gürrüň üçin gerek bolan jümleleri öwretmekden başlanýar. Şonuň ýaly-da degişli taýýarlyk işleri geçirilenden soň, gepleşik temanyň sözleri we söz düzümleri gepleşik nusgalara esaslanyp öwrenilýär. Şundan soň tematik gürrüňleri özbaşdak düzmek bilen gutarýar. Bu ýol bilen

dialog gepleşigini öwretmeklik birinji sapaklardan başlaýar. Mysal üçin, birinji sapakda mugallym okuwçylar bilen daşary ýurt dilinde salamlaşýar:

M: — Salam.

O: — Salam.

M. — Meniň adym Ata Myradowiç.

M: — Seniň adyň kim?

O: — Meniň adym Geldi.

Okuwçylar «Tanyşlyk» diýen gepleşik tema degişli ähli sözleri we söz düzümlerini aýratynlykda kiçijik jümlelerde özleşdireden soň ikibir gürrüň düzýärler. Gürrüňler dilden we ýazuwdan ýerine ýetirilýär.

3. Taýýarlyksyz dialog gepleşigini öwretmek

Mekdep şertlerinde daşary ýurt dilinde guralýan gepleşik adatça wagt nukdaý nazaryndan taýýarlykly geçirilýär: okuwçylar sözleri, sözlemleri, kiçijik dialog tekstlerini okaýarlar, aýdýarlar, ýazýarlar, ýat tutýarlar, gürrüň düzýärler, ikibir gürrüňler aýdýarlar. Ýöne adamlaryň arasyndaky dürli ýagdaýlar bilen baglanyşykly gürrüňleriň nähili geçjekdigini önünden bilip bolmaýar. Esasan-da hakyky ýagdaýlarda döreýän gürrüňler adatça taýýarlyksyz geçirilýär. Şonuň üçin daşary yurt dilini okatmagyň iň soňky maksady taýýarlyksyz gepleşigi öwretmekdir.

Taýýarlyksyz gepleşik öz-özünden döremeýär. Her tekstiň, her paragrafyň dil materialyny işjeň iş görnüşlerinde, şertli gepleşik gönükmelerinden başlap, erkin taýýarlyksyz gepleşikde ulanmak bilen üpjün edilýär. Professor P.B.Gurwiçiň pikiriçe, okuw kitaplarynyň paragraflarynyň dil materialynyň üstünde işlemek **dört tapgyrdan** ybarat bolmalydyr.¹ **Birinji tapgyr** täze dil materialyny (leksikany we grammatikany) ilkinji gezek girizmek we awtomatizasiýalaşdyrmak; **ikinji tapgyr** tekstiň üstünde işlemek, paragrafyň tekstiniň esasynda gepleşik işlerini geçirmek; **üçünji tapgyr** paragrafyň temasy boýunça erkin gürrüňler; **dördünji tapgyr** şu paragraflaryň materiallary bilen baglanyşdyryp, esasan-da taýýarlyksyz gepleşigi guramakda ulanmak.

Birinji we ikinji tapgyryň maksady sözleri we grammatiki hadysalary gepleşikde ulanmakdan ybaratdyr. Bir wagtyň özünde

¹П. И. Гурвич. Обучение неподготовленной речи. ж. «Иностранные языки в школе» 1964, № 1.

okuwçylaryň üns merkezinde edilýän gürrüňiň mazmuny we dil materialy bolýar. Okuwçylar hem mazmun hem-de görnüş barada pikir etmeli bolýarlar. Üçünji we dördünji tapgyrlarda bolsa okuwçylar diňe daşary ýurt dilinde geplemegi, esasan-da taýýarlyksyz, dessine geplemegi öwrenýärler.

Dördünji tapgyrda taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek maksady bilen aşakdaky iş görnüşlerini geçirmek maslahat berilýär:

1. Her sapagyň guramaçylygy bilen baglanyşykly 45 minudyň dowamynda mugallym we okuwçylaryň arasyndaky daşary ýurt dilinde geçirilýän hakyky gürrüňler. Mysal üçin, öý işiniň tabşyrylyşy, ýerine ýetirilişi barasynda mugallym okuwçylar bilen söhbetdeşlik edýär.

2. Watanymyzda we dili öwrenilýän ýurtlarda bolup geçýän täzelikleri ara alyp maslahatlaşmak. Şu maksat bilen inlis dilinde alnyp barylýan «Watan» programmasynyň materialyny ulanmak örän peýdalydyr.

3. Okuw kitaplarynyň geçilen gepleşik temalarynyň (paragraflarynyň) materiallaryna esaslanyp, sapagyň başynda guralýan gepleşik türgenleşigi. Gepleşik türgenleşiginiň aýratynlygy, mazmuny, temasy täze paragrafyň materialyna baglydyr. Käbir gepleşik temalar hemme synplarda gaýtalanýar we biri-birleri bilen berk baglanyşyklydyr.

Mysal üçin, «Ýyl pasyllary», «Daşary ýurt dili sapagy», «Doglan gün» we başga.

Eger-de synpda 15 okuwçy bar bolsa, doglan gün barada ýylyň dowamynda 15 gezek gürrüň geçirmäge mugallymyň mümkinçiligi bardyr. Ýöne mugallym hemme okuwçylaryň doglan gününü öňünden bilmelidir we doglan gün barada okuwçylar bilen gürrüň geçirmegi ýatdan çykarmaly däldir.

4. Sapagyň dowamynda döreýän situasiýalary ulanyp ýerlikli hakyky gürrüňler geçirmek. Mysal üçin, okuwçy sapaga gijä galyp gelmeginiň sebäbini daşary ýurt dilinde düşündirmegi başarmalydyr.

4. Dialogy öwretmekdäki gönükmeleriň sanawy

Okuwçylaryň dialog gepleşigini ösdürmek üçin şu aşakdaky gönükmeleri adaty diýip hasaplamak bolar:

1. Sorag-jogap gönükmeleri.
2. Dialogy ýat tutmak.
3. Dialogy giňeltmek ýa-da gysgaltmak.
4. Başlanan dialogy dowam etmek.

5. Dialogy üýtgetmek.
  6. Sözlere, söz düzümlerine, meýilnama, surata, tekste, diafilme esaslanyp dialoglar düzmek.
  7. Tebigy şertlerde ýa-da tebigy şertlere ýakynlaşdyryp dialoglar düzmek. Mysal üçin, naharhanada, bazarda, kitaphanada we ş.m.
  8. Dürli situasiýalara esaslanyp dialoglar düzmek.
  9. Sogar bermegi öwretmek gönükmeleri.
  10. Preskonferensiýa sapagy.
  11. Kino sapagy.
  12. Oýun, sahna sapagy.
  13. Tekstiň mazmuny boýunça ikibir gürrüň.
  14. Gepleşik tema boýunça ikibir gürrüňler.
  15. Diňlenen tekstiň mazmuny boýunça iki bir gürrüňler.
  16. Hakyky bolup geçen täzelikleri, wakalary ara alyp maslahatlaşmak gönükmeleri.
- Ýumuş: V synpyň daşary ýurt dili okuw kitabyndaky dialog gönükmeleriniň mukdaryny kesgitleň we olary häsiýetlendirin!

5. Monolog gepleşigini öwretmek

1. Monolog gepleşiginiň aýratynlyklary.

Monolog grekçe «Mono-ýeke», «Logas-taglymat, gepleşik» diýen sözlerden gelip çykmak bilen, bir adam tarapyndan ýerine ýetirilýän gürrüňi aňladýar.

Umuman, gepleşigi monologa we dialoga bölmeklik şertlidir. Gepleşik prosesinde monolog dialoga we dialog monologa öwrülip durýar. Olary biri-birinden aýyrmak ýa-da olaryň çäginde kesgitlemek aňsat däldir. Şonuň üçin dialog gepleşigi bilen baglanyşykly soraglar monolog gepleşigine hem degişlidir. Ýöne usuly maksat bilen gepleşiğiň bu iki görnüşi babatynda, aýratynlykda gürrüň etmegi makul bildik.

Monolog gepleşigi aşakdakylar bilen tapawutlanýar:

1. Gepleşiğiň oňnositel üznüksizligi bilen, ýagny monolog gepleşigi bir sözlemdeň ybarat bolman, birnäçe sözlemleri öz içine alýar we belli bir wagtda hiç kim tarapyndan arasy bölünmäge dowam edýär. Psihologik jähden gepleýän adam öz pikirini doly aýtmaga çalyşýar we önünden şeýle gürrüňe taýýarlyk görýär. Monolog gepleşigi köp halatlarda taýýarlykly geçirilýär.
2. Monolog gepleşiginde sözlemler belli bir yzygiderlikli, logiki baglanyşykly düzülýär.

3. Monolog gepleşiginde sözlemler doly aýdylýar we pikirler gutarnykly bolýar.

4. Monolog gepleşigi özbaşdak gürrüň, nutuk, umumy okuw, hekaýa, erteki, deklomasiýa görnüşinde ýüze cykýar.

Diýmek, monolog gepleşigini öwretmekde esasy wezipeler bolup, aşakdakylar hasaplanylýar.

1. Gutarnykly pikirli aňladýan, taýýarlykly we taýýarlyksyz hakyky gürrüňleri etdirmegi öwretmek.

2. Pikiri logiki baglanyşykly giňeldip aýtmagy öwretmek.

3. Okuwçy ene dilinde nähili tizlikde gepleýän bolsa, şol tizlikde hem daşary ýurt dilinde geplemegi öwretmek.

Şu wezipeleri ýerine ýetirmek üçin monolog gepleşigini hemme synplarda maksatnamanyň talabyna laýyklykda öwretmek nazarda tutulmalydyr. Oňa degişli daýanç materiallary we gönükmeler ulanylmalydyr.

6. Monolog gepleşigini öwretmegiň serişdeleri

a) tekstlere esaslanyp gürrüň etmegi öwretmek.

Tekst gepleşigi öwretmekde iň gowy serişdeleriň biridir. Sebäbi tekstiň üsti bilen hakyky gürrüňler geçirmäge mümkinçilik döreýär. Tekst näme? Tekst diýip bir ýa-da birnäçe sözlemden ybarat bolup, gutarnykly pikiri aňladýan sözlemler ýygnyndysyna aýdylýar. Tekst bilen baglanyşykly iş 3 tapgyra bölünýär.

Birinji tapgyrda okuwçylar monolog gepleşikleri üçin gerek bolýan sözleriň grammatika bilen baglanyşykly gepleşik nusgalarynyň sözlemleriň üstünde işleýärler. Şu tapgyrda aşakdaky işleri geçirmek maslahat berilýär:

– teksti okamak we onuň mazmuny boýunça soraglara jogap bermek;

– soraglar görnüşinde tekstiň meýilnamasyny düzmek;

– meýilnamanyň her soragynyň maksatnamasyny düzmek, degişli sözleri we sözlemleri saýlap almak. Her okuwçy öz hususy materialyny saýlap alýar. Bu tapgyryň maksady, gürrüň üçin gerek bolan dil materialyny özleşdirmek we tekstiň mazmunyna çuňňur girişmekdir.

Ikinji tapgyryň maksady tekstiň mazmunyny dürli görnüşde we göwrümde gürrüň edip bermekdir: tekste ýakyn gürrüň bermek, dürli adamlar tarapyndan gürrüň etmek, okuwçylaryň adyndan gürrüň etmek. Mysal üçin, tekstiň ady «Gözeliň doglan güni» diýeliň. Ozaly

bilen okuwçylar tekstiň mazmunyna üýtgetmeler girizip, gürrüň edip berýärler: awtoryň adyndan bolşy ýaly, soňra ejesiniň, doganynyň doglan günleri barada gürrüň edýärler. Soňra okuwçylar tekstiň materialyny ulanyp, hut özleriniň doglan günleri barada gürrüň berýärler. Mekdep tejribesinde bolsa, okuwçylar tekstiň mazmunyny diňe gürrüň bermek bilen çäklenýärler. Bu bolsa ýeterlikli däl. Monolog gepleşigini öwretmekde tekstiň materialyny ulanyp hakyky gürrüňler etdirmek örän peýdalydyr.

Üçünji tapgyrda şu tema we başga temalar boýunça situatiw şertleri üýtgedip okuwçylar gürrüň edýärler. Şeýle gürrüňleriň wagty çäkli däl. Degişli şertler dörände okuwçylar dürli adamlaryň doglan günleri barada söhbet edýärler.

7. Görkezmeklige esaslanyp gürrüň etmekligi öwretmek

Okuwçylaryň gepleşik endiklerini ösdürmekde görkezmekligiň ähmiýeti uludyr. «Çagalaryň ünsüni çekmekde suratdan oňat serişde bolmaz» diýip, rus pedagogy K.D. Uşinskiý belleýär. Sapakda görkezmekligiň ulanylmagy okuwçylaryň görýän zatlary barada gürrüň etmek isleglerini artdyrýar. Olaryň görüp, akyl ýöretmek we geplemek endikleriniň arasyndaky baglanyşyk ösýär. Suratlar boýunça gürrüň etmek hem iki hili bolýar:

1. Hereketsiz suratlar boýunça gürrüň etmek.
2. Hereketli suratlar boýunça gürrüň etmek.

1. Hereketsiz, adaty suratlar boýunça gürrüň etmegi öwretmek

Suratlary ulanmak hemme synpda, esasan-da aşaky synplarda maslahat berilýär. Kitaplardaky ýa-da başga suratlardaky reňkli we ulanylýan görnüşde okuwçylara hödürlemek has gowy netije berýär. Ulanylýan suratlarynyň estetiki, terbiýeleýjilik taraplaryna mugallym aýratyn üns bermelidir. Eger-de ýokary synplarda görnükli suratçylaryň işleri sapakda ulanylýan bolsa, onda awtor hakynda gysgajyk maglumatlar bermek hem uly terbiýeçilik ähmiýete eýe bolýar. Kähalatlarda mugallym okuwçylaryň her haýsyna bir dürli surat berýär, we şol surat esasynda gürrüňe taýýarlanmaklygy tabşyrýar. Şeýle ýumuş öý işi hökmünde hem tabşyryp bilner. Synpda bolsa okuwçy öz taýýarlan suratyny görkezip gürrüň berýär. Beýleki okuwçylar bolsa, oňa sorag berýärler. Surat bilen işlemekde ozaly

bilen okuwçylara açar sözlerini bermeklik hem işi belli derejede ýenilleşdirilýär.

2. Dinamiki (hereketli) suratlara esaslanyp gürrüň etmegi öwretmek.

Hemme synplarda adaty hereketsiz suratlar bilen bir hatarda diafilmler hem ulanylýar. Diafilmleriň we ylmy-populýar filmleriň manysy boýunça gürrüň etmek iki hili bolup biler:

- a) film görkezilip durka her bir kadr hakynda gürrüň etmek.
- b) film gutarandan soň onuň manysy hakynda gürrüň etmek.

Munuň üçin film birinji gezek görkezilip durka mugallym ony düşündirýär, ýa-da parallel ýagdaýda magnitafon ýazgysy eşitdirilýär. Film ikinji we soňky gezekler görkezilende bolsa, okuwçylaryň özleri ol barada gürrüň edýärler. Sesli filmler bilen işlemek hem edil diafilm bilen işläň ýalydyr. Ýokary synplarda sesli filmler adatdaky ýaly görkezilýär. Olar ikinji gezek görkezilende bolsa, sesi öçürilýär we filmiň wakalary okuwçylar tarapyndan düşündirilýär.

- ç) gepleşik temalaryna esaslanyp gürrüň etmegi öwretmek.

Mekdeplerde daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksatnamasynda¹ alty ýylyň dowamynda hemme synplarda üç sany gepleşik temasy geçirilýär:

1. Biziň ýurdumyzda okuwçylaryň (ýaşlaryň) durmuşy;
2. Biziň ýurdumyz;
3. Dili öwrenilýän ýurt (ýurtlar);

Şu üç tema kiçijik temalara (kitaphana, Aşgabat, Magtymguly) we situasiýalara (meniň kitaphanam, meniň doglan şäherim, meniň söýgüli eserim) geçýärler. Uly we kiçi temalaryň ýagdaýlaryň mazmuny maksatnamada düşündirilýär. Okuw kitaplarynyň her paragrafynyň başynda aýratyn harplar bilen tapawutlandyryp kiçijik temalaryň atlary berilýär.

Ýagdaýlar bolsa okuw kitaplarynyň paragraflarynyň gönükmelerinde beýan edilýär. Diýmek, okuw işinde okuwçylar kiçijik temalara we situasiýalara esaslanyp, daşary ýurt dilinde gürrüň etmegi öwrenýärler. Monolog gepleşigini öwretmeklik kiçijik temalaryň we ýagdaýlaryň esasynda amala aşyrylýar.

Ýagdaýlaryň, situatiw temalaryň sany örän kändir. Olaryň doly sanawyny anyklamak we maslahat bermek mümkin däl. Köp

¹Программа по английскому и немецкому языкам для 5-11 классов средней общеобразовательной школы с туркменским языком обучения. Ашхабад. «Магарыф» 1987 г.

ýagdaýlarda olaryň sanyny, temasyňy we mazmunyny mugallym döredijilikli kesgitlemeli we degişli şertler dörende ýerlikli ulanmagy başarmalydyr. Ýagdaýlar monolog gepleşigini öwretmek maksady bilen birinji sapakdan başlap, hemme sapaklarda we synplarda ulanylýarlar we ulanylmalydyrlar. Mysal üçin, nobatçynyň maglumaty, obada, etrapda, welaýatda, ýurtda bolup geýýän täzelikler barada maglumat, howa barada maglumat we başgalar.

Okuw kitaplarynyň her paragrafy, adatça, bir gepleşik temasyňa bagyşlanýar. Mysal üçin, ýedinji synpyň nemes dili okuw kitabynda şeýle gepleşik temalary berilýär:

§ 1. Tomus dynç alşy; § 2. Sapakda; § 3. Ýekşenbede; § 4. Iş günü; § 5. Kitaphanada; § 6. Baýramçylyk günleri; § 7-8. Şäher; § 9. Sport. Her paragraf üç sapaga bölünýär. Gepleşik temasyňa dürli situasiýalaryň üstünde işlemek bilen taýýarlyk görülýär.

Gepleşik temasyňyň üstünde işlemeklik şol tema boýunça dilden ähli ýagdaýlary jemläp gürrüň etmek ýa-da düzme ýazmak bilen tamamlanýar. Mysal üçin, 7-8-nji synplaryň nemes dili okuw kitabyňyň her paragrafynyň soňunda okuwçylara düzme ýazmaklyk tabşyrylýar. Her kiçijik gepleşik temasy boýunça okuwçylar dilden we ýazuwdan doly maglumat bermegi başarmalydyr. Her gepleşik temasy boýunça taýýarlykly we taýýarlyksyz maglumat bermeklik situasiýalar, suratlar, tekstler esasynda geçirilen işleri öz içinde jemleýär. Daşary ýurt dili boýunça synagyň bir soragynyň gepleşik temasy barada gürrüň bermegi hem ýöne ýerden däl. Monolog gepleşigini öwretmeklik gepleşik temasy barada doly gürrüň etmek bilen tamamlanýar.

Ýumuş

4-nji synpyň daşary ýurt dili okuw kitabynda monolog gepleşigini ösdürmeklige niýetlenen gönükmeleri anyklaň we monolog gepleşiginiň haýsy serişdeler esasynda öwredilýändigini düşündiriň.

Soraglar

1. «Gepleşik» diýen termine nähili düşüňärsiňiz?
2. Gepleşik okatmagyň maksadymy ýa-da serişdesimi?
3. Diňlemegi öwretmek hökmanmy?
4. Diňlemegi öwretmekde nähili kynçylyklara duş gelinýär?
5. Diňlemegi öwretmekdäki kynçylyklary ýeňip geçmek üçin nämeler etmeli?

6. Diňlemegi öwretmekdäki gönükmeleri nähili toparlara bölmek mümkin?

7. Aýratyn däl eşidiş gönükmelere nämeler degişli?

8. Dialog gepleşiginiň aýratynlykary barmy?

9. Dialog gepleşigini öwretmegiň nähili ýollaryny bilýärsiňiz?

10. Taýýarlyksyz dialog gepleşigini öwretmek mümkinmi?

11. Dialogy öwretmekdäki gönükmeleriň sanawyny aýdyň.

12. Monolog gepleşiginiň aýratynlyklary nämeden ybarat?

13. Tekstlere esaslanyp, hakyky gürrüňler etdirmek mümkinmi?

14. Monolog gepleşigini öwretmekde görkezmekligiň orny nähili?

15. Hereketsiz suratlara esaslanyp, gürrüň etmegi öwredip bolarmy?

16. Orta mekdepde haýsy gepleşik temalary boýunça gürrüň etmegi öwredip bolýar?

17. Taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek okatmagyň iň soňky maksadymy?

18. Taýýarlyksyz gepleşigi öwretmek maksady bilen nähili situasiýalary ulanmak mümkin?

II BAP

OKAMAGY ÖWRETMEK

§ 1. Okamaklygyň ähmiýeti

Adamyň durmuşynda okamaklygyň ähmiýeti örän uludyr. Bilimli adam gazetleri, žurnallary, çeper edebiýaty okaman ýaşap bilmeýär. Edebiýatlary okap durmak ruhy taýdan baýlaşmakdyr. Okamaklygyň maksady bolsa, çap edilen we elde ýazylan tekstleri okap, olardan maglumat (informasiýa) almakdyr. Dili öwrenilýän ýurtlaryň taryhyny, edebiýatyny, medeniýetini, ylmyny, tehnikasyny köp halatlarda diňe çap edilen tekstleriň üsti bilen öwrenmek mümkin. Radio, telewideniýe garanda okaýyş daşary ýurt dillerini öwrenmegiň iň amatly we köp ýaýran görnüşidir, sebäbi çap edilen tekstleri okamaga hemmeleriniň mümkinçiligi bar.

Mazmunly tekstleriň kömegi bilen okuwçylarda, ilkinji nobatda mähriban Türkmenistan döwletimize, türkmen halkymyza söýgi we beýleki halklary hormatlamak duýgulary ösdürilýär, okuwçylaryň dogry dünýägaraýyşlary, edep-ekramlary, ahlak duýgulary, olaryň gylyk häsiýet sypatlary terbiýelenýär. Okuwçylaryň ýady, aňy, oýlanyş ukyplary düşünjeleri ösdürilýär. Okuwçylarda erjellik bilen zähmet çekmek ýaly höwesleri we ukyplary artdyrylýar, özbaşdak işläp bilmeklik, başlan işiňi soňuna çenli alyp barmaklyk ýaly

häsiýetler kemala getirilýär. Okuw tekstleriniň üstünde işläp öwrenýän dillerini dildäki gepleşiklerde ulanyp başlanlaryndan soň, okuwçylar şol bir pikiriň dürli dillerde ýüze çykarylyşynyň dürli-dürli usullarynyň bardygyna göz ýetirýärler.

Daşary ýurt dilleriniň fonetikasyny, grammatikasyny, leksikasyny özleşdirmekde we berkitmekde okuw tekstiniň ähmiýeti has uludyr, sebäbi okuw kitaplarynyň awtorlary tarapyndan düzülen we saýlanyp alnan tekstler ähli geçilen dil materialyny öz içinde jemleýär. Dil materialyny mundan beýläk berkitmekde tekst esasy serişde bolup hyzmat edýär.

Gürrüň we diňläniňe düşünmeklik üçin niýetlenen gyzykly we mazmunly tekstler sözleýşi ösdürmekde iň gowy sereşdeleriň biridir. Köp tekstleriň esasynda okuwçylar bilen hakyky gürrüňler geçirmek mümkin. Mysal üçin, Aşgabat şäherine tekst bagyşlanýar, okuwçylar bolsa şol tekstiň mazmunyna, dil materialyna esaslanyp, öz ýaşaýan şäheri barada gürrüň edýärler.

Okaýyş biri-birinden bölünmez iki sany prosesi: okaýyş tärlerini (tehnikasyny) ýagny, çap edilen ýa-da elden ýazylan harplaryň we harp birikmeleriniň aňladýan seslerini tanap, dogry aýtmagy hem sözleriň, sözlemleriň we tekstiň manysyna düşüňip maglumatlary alyp bilmekligi öz içine alýar. Okaýyşyň birinjisi sesli we ikinjisi bolsa sessiz, içinden okamak bilen amala aşyrylýar.

§ 2. Daşary ýurt dilinde okamagyň görnüşleri

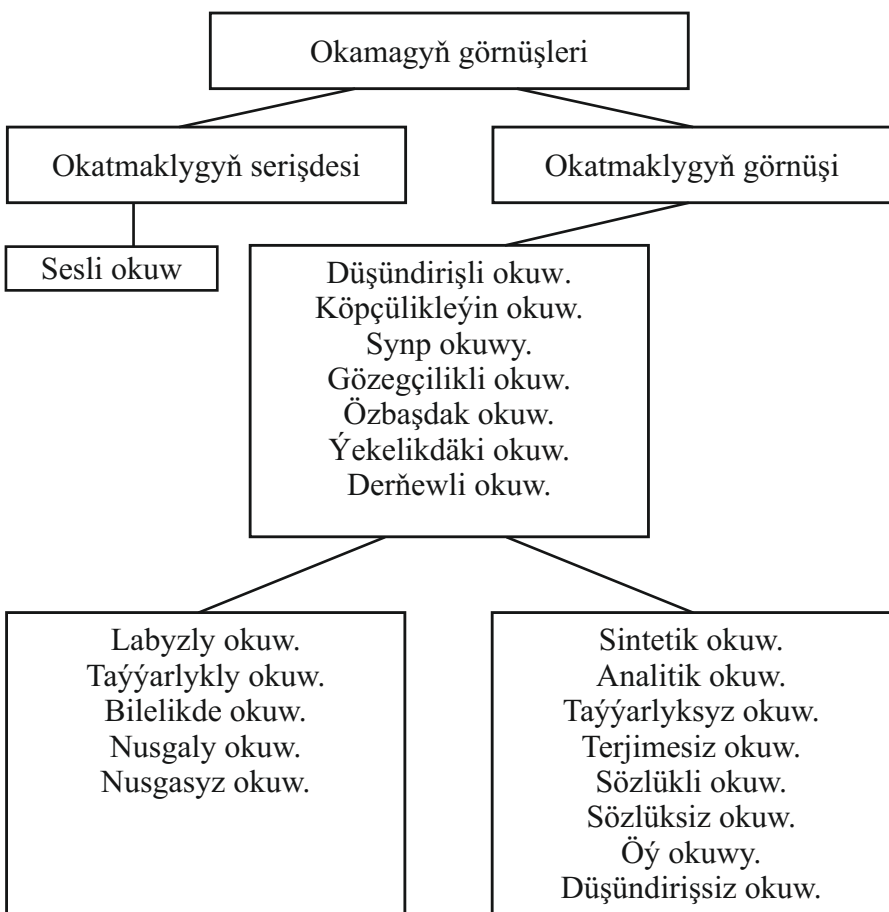
Okamagyň görnüşlerini kesgitlemek we olary toparlara bölmek henize çenli çözülmelik meseleleriň biri bolup gelýär. Sebäbi bu meseläni çözmekde dürli düzgünler we maksatlar göz önünde tutulýar. Muňa garamazdan usuly nukdaý nazar bilen daşary ýurt dilinde okamagy öwretmegiň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak maksadalaýykdyr:

1. Sesli we labyzly okamak;
2. Sessiz (içinden) düşüňip okamak;
3. Ýekelikde we bilelikde okamak;
4. Taýýarlykly we taýýarlyksyz okamak;
5. Synpda we öýde okamak;
6. Gözegçilikli we özbaşdak okamak;
7. Analitik okuw;

8. Sintetik okuw;
9. Terjimeli okuw;
10. Terjimesiz okuw;
11. Sözlükli okuw;
12. Sözlüksiz okuw;
13. Nusgaly okuw;
14. Nusgasyz okuw.

Şu okuw görnüşleri biri-birleri bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr we şeýle bölünişik şertlidir. Sebäbi okamagyň görnüşlerini tapawutlandyrmagyň usuly ähmiýeti uludyr. Geliň, okamagyň görnüşlerini we olaryň arabaglanyşygyny tablisada görelň.

§ 3. Sesli okamagy öwretmek

1. Başlangyç tapgyrda dogry aýdyp okamak başarnyklaryny we endiklerini doly ele almak. Daşary ýurt diillerini öwrenmegiň birinji ýylynda okuwçylar okalyş düzgünlerine esaslanyp mekdep maksatnamasynyň talaplaryna laýyklykda tanyş we nätanyş sözleri, sözlemleri we uly bolmadyk tekstleri dogry aýdyp okamagy başarmalydyrlar. Beýleki synplarda bolsa dogry aýdyp okamaklygyň ähmiýeti peselýär. Synpdan synpa okuwçylaryň dogry aýdyp okamak başarnyklaryny we endiklerini awtomatlaşdyrmak hökmandyr, sebäbi, okanyňa düşünmek üçin ozaly bilen dogry aýdyp okamagy başarmalydyr. Eger-de orta we ýokary synplarda okuwçylar dogry aýdyp okamagy başarmasalar, onda okuw kitaplary boýunça sapak geçmegi bes edip, tä okuwçylaryň dogry aýdyp okamak başarnyklary we endikleri döreýänçä aýratyn okaýşy düzediş kurslaryny 2-3 sagat möçberinde geçirmek maslahat berilýär. Nebsimiz agyrsa-da orta mekdebi gutarýan okuwçylaryň arasynda dogry aýdyp, okap bilmeýänlerine duş gelmek mümkin.

2. Daşary ýurt diliniň harplaryny we harp birikmelerini bilmek. Daşary ýurt diliniň harplaryny tanamak, olary dogry aýtmak we owadan ýazmak esasy wezipeleriň biridir. Harplary we harp birikmeleri aýtmak, ýazmak we okamak başarnyklary we endikleri birinji sapaklardan başlap bilelikde ele alynmalydyr. Olaryň biri-birinden aýratynlykda öwretmek maslahat berilmeýär.

Inlis we nemes dilinde bary-ýogy 26 harp bar. Emma olar ýazylyşy ýaly okalmaýar. Her bir harpyň uly we kiçi ýazylyş görnüşleri bar. Olaryň birnäçe okalyş düzgünleri bar.

Harplary düşündirmekde aşakdaky yzygiderlilik maslahat berilýär:

1. Mugallym okuwçylara täze basma harpyň ulusyny we kiçisini adyny daşary ýurt dilinde aýdyp görkezýär (bu uly em, bu kiçi em, bu uly emmi? Bu kiçi emmi? Okuwçylar mugallymyň yzyndan harpyň adyny gaýtalap aýdýarlar). Şu harpy türkmen diliniň harpy bilen deňeşdirip onuň aýratynlyklaryny düşündirýär. Soňra mugallym elýazma harpyň ulusyny we kiçisini tagta ýazyp onuň aýdylyşyny, okalyşyny, aýratynlyklaryny okuwçylara düşündirýär. Degişli düşündirişler berlenden soň okuwçylar täze harpy tagtadan iş depderlerine ýazyp alýarlar. Mugallym her okuwçynyň harpy dogry we owadan ýazandygyny barlap çykýar we ýalňyş ýazan okuwçylaryň harplaryny depderlerine ýazyp görkezýär.

2. Okuwçylar täze harpyň ýazylyşyna, aýdylýşyna, okalyşyna bagyşlanan gönükmeleri ýerine ýetirýärler, täze harpa degişli kadalary mysallar bilen aýdýarlar. Mugallym okuwçylaryň ähli ýalnyşlaryny irginsiz düzedip durýar. Okuwçylar täze harpy doly öleşdirenlerinden soň indiki harpy düşündirmäge geçmeklik maslahat berilýär.

3. Okamagy öwretmegiň usullary. Okamagy öwretmegiň usullary şu aşakdakylar ýaly bolup biler: 1. Fonema usuly. 2. Söz usuly. 3. Sözlem usuly. Fonema usuly belli rus usulyýetçisi proffesor, Z.M. Swetkowanyň hödürleýän usuly bolmak bilen, munda dili öwrenýänler ilki fonemalary aýdyp türgünleşýärler. Soňra bolsa ýönekeýden çylşyrymla diýen didaktiki düzgünnama esasynda (ozaly bilen) ilki fonemalary, soňra şol fonemalary sözlerde we iň sonunda sözleri sözlemlerde okamak maksada laýyk gelýär, sebäbi okuwçylar aýdýan zatlaryny gözleri bilen görmelidirler. Käbir mugallymlaryň başlangyç tapgyrda okuwçylara dine ýatdan gaýtaladyp, olara ugurly zat okatdyrylmaýanlygy erbet netijelere getirýär.

4. Okaýyş çaltlygy. Başlangyç tapgyrda okuwçylardan uly bolmadyk ýeňil tekstleri maksatnamanyň talaplaryna laýyklykda, adaty depginde okamaklygy talap etmek orta we ýokarky synplarda tekstleri çalt we okanyňa düşünmekde gowy netije berýär. Adaty depgin diýip nämä aýdylýar? Okaýyşyň adaty depgini sözleşiş depginine gabat gelmeli. Ýöne köp ýyllaryň okuw prosesiniň berýän netijelerine görä okaýyş we sözleşiş çaltlygy deň gelmeýär. Daşary ýutr dilleri mugallymlarynyň wezipesi esasy kursuň birinji sapaklaryndan başlap okalyş kadalaryna esaslanyp her harpyň we harp birikmäniň ýekelikde, bogunda, sözde we sözlemde okalyşyny üns merkezinde saklamakdyr we okuwçylaryň okaýyşynyň çaltlygyny barlap durmakdyr. Okuwçylar bolsa bir minutda iň azyňdan 50-60 sözi (kada boýunça minutda iňlis dili 180-190 söz, nemes dili 150 söz) dogry okamagy başarmalydyrlar¹.

Okuwçylardan adaty depginde okamagy talap etmek barada usulyýetçileriň arasynda dürli pikirler bar. Usulyýetçileriň bir topary birinji okuw ýylynda okuwçylardan adaty depginde okaýyş talap etmeli däl, sebäbi bu döwürde okuwçylar fonetik başarnyklary we endikleri öwrenýärler. Beýleki usulyýetçileriň topary bolsa okaýşa uly üns berýärler.

Biziň pikirimizçe birinji sapakdan başlap adaty depginde okamagy talap etmegiň geregi ýokdur we adaty depginde okamagy

¹Основа методики обучения иностранным языкам в средней школе под редакцией А.Д. Климентенко.

talap etmegi gijikdirmek hem zyýanlydyr. Okuwçylaryň (daşary ýurt diline bolan höwesine, ukyplaryna, başarnyklaryna we ýerli şertlere (tehniki serişdeler, görkezme esbaplar) garap ýuwaş-ýuwaşdan adaty depginde okamaklygy gazanmak maslahat berilýär.

Okaýyş depgini bilen baglanyşykly ýene-de bir zady ýatlatmakçy. Hemme okuwçylaryň ene dilinde okaýyşy deň däldir. Ene dilinde okaýyş ukyplaryny we başarnyklaryny daşary ýurt dilinde okanda geçirýändigini unutmaly däldiris we olary nazarda tutmalydyrys. Okuwçy ene dilinde nähili depginde okaýan bolsa, şol depginde daşary ýurt dilinde okap biler.

5. Sözlemleriň äheňi. Sözlemleri manyly toparlara bölüp okaýyş. Her bir sözlem gutarnykly pikiri aňladýar. Her sözlemin pikirini diňleýjilere ýetirmek zerurdyr. Esasy pikiri göterýän sözler bolsa basymly aýdylmalydyr we okalmalydyrlar. Artiklleriň, predloglaryň, kömekçi işlikleriň, baglaýjy sözleriň, at çalyşmalaryň basymsyz aýdylýandygyny we okalýandygyny ýatdan çykarmaly däl. Sözlemler belli bir äheňde aýdylýarlar we okalýarlar. Sözlemleriň äheňi dürlüdir. Habar sözlemlerde äheň peselýär, sorag sözlemler ýokarlanýar we buýruk sözlemlerde bolsa äheň birmeňzeşdir. Sözlemleri howlukman okamaly.

Mysal üçin, Diese Kinder sind Schüler II. Was machen sie? Sie lesen und schreiben II Sie zählen und ' rechnen II. Sie 'turnen und 'malen II Sie 'singen und 'tanzen II Sie lernen 'gut II. Und 'du? (II) Lernst du 'gern? (II) Arbeitest du 'viel? (II) Sprichst du 'gern deutsch? (II) Schreibst du 'richtig deutsch? (II) Liest du 'gut deutsch? (II) Rechnest du 'gern? (II) Was machst du 'besonders gern? (II).

Ýokardaky we soňa meňzeş tekstler okalanda, umuman aýdylanda sesli okuw üçin niýetlenen tekstler okalanda, dogry aýdyp okamak bilen baglanyşykly ähli ýalňyşlar düzedilmelidir. Ýalňyşlaryň soňa baka gaýtalanyp gaýtalanmazlygy olaryň kim tarapyndan, nähili we haçan düzedilýändigikleri bilen berk baglanyşyklydyr: 1. Ýalňyşy ilki ýalňyş goýberen okuwçynyň özüniň düzetmekligini gazanmaly. 2. Eger-de onuň özi düzedip bilmeşe, onda onuň ýoldaşlary düzetmeli. 3. Eger-de ýoldaşlary hem düzedip bilmeşe, onda mugallym düzetmeli. Meselem, 1. Okuwçy «a school» diýen sözi nädogry okasa, beýleki okuwçylar ýa-da mugallym «What is the English for mekdep?» diýip soraýarlar.

2. Eger-de ýalňyş goýberen okuwçy ýene-de nädogry okasa, onda okuwçylar ýa-da mugallym şol ýalňyş okalan sözi düzedip okap

berýär. Soňra bolsa «a school» diýen sözi tagtada ýazyp, onuň okalys kadasyňy düşündirmek maslahat berilýär.

3. Ýalňyş goýberen okuwça tekstiň düzüminden «a school» diýen sözi tapyp okamaklygyny we soňra ýalňyşyny düzetmekligini hem tabşyrmak bolar.

Goýberilen ýalňyşlaryň haçan düzedilmelidigi baradaky sorag hem jedelli meseleleriň biridir. Käbir usulyýetçiler ýalňyşlaryň dessine düzedilmegini talap edýärler. Elbetde bu usul şol okuwçy tarapyndan ýalňyşlaryň soňky gezekler gaýtalanmazlygyny üpjün etmekde ähmiýetlidir. Emma munuň zyýanly tarapy hem bardyr. Sebäbi ýalňyşyny düzetmek üçin okaýyş prosesinde okuwçynyň ýygy-ýygydan saklanylmagy onuň ünsüni bölýär, tekstiň belli bir äheň bilen okalmagyna päsgel berýär. Şonuň üçinem tekst okalyp bolnandan soň ýalňyşyň üstünde işlemek we bu işe okuwçylary işjeň çekmek maslahat berilýär. Mugallym okuwçylaryň okaýyşlaryny üns bilen diňlemek arkaly olaryň ýalňyşlaryny ýazyp bellemelidir we netijelerini bahalandyrmalydyr.

6. Kim teksti ilkinji okamaly? Mekdep tejribesinden mälim bolşy ýaly adatça teksti ozaly bilen mugallymyň özi okap berýär. Soňra okuwçylar okaýarlar. Mundan başga-da tekstiň näme maksat bilen okalýandygyny ne mugallym ne-de okuwçylar bilýärler. Köp halatlarda tekst hiç hili maksatsyz okalýar. Her bir tekstiň gönükmäniň öz maksady bolmalydyr. Sesli okaýyşlaryň maksady okalys kadalaryna laýyklykda tanyş we nätanyş sözleri, sözlemleri we tekstleri çalt we dogry okamakdyr. Täze okalys kadalary bilen baglanyşykly tekstleri we okuwçylaryň okaýyş başarnyklary gowşak synplarda ilkinji gezek mugallym okap berýär. Güýçli synplarda bolsa okuwçylaryň özleri sesli okaýarlar.

§ 4. Sesli okamagy öwretmekde ulanylýan gönükmeler

Mekdep tejribesinden mälim bolşy ýaly sesli okaýyş başarnyklary we endiklerini ele almakda okuwçylar köp kynçylyklara duş gelýärler. Olardan: täze harplary we harp birikmelerini tanamak we ýatda saklamak we olary seslendirmek, sada we goşma sözleri basym bilen dogry okamak, degişli äheň bilen sözlemleri dogry okamak, ene diliniň peýdaly täsirlerini ulanyp we zyýanly täsirlerine garşy göreşmek we başgalar.

Şu ýokardaky agzalyp geçilen kynçylyklary ýeňip geçmek üçin mugallym okuwçylara dürli görnüşdäki gönükmeleri hödürlemelidir.

Başlangyç tapgyrda dürli sesli okaýyş gönükmeler toplumyny dört topara bölmegi makul bildik.

I topar – harplary we harp birikmelerini ýekelikde, sözlerde, sözlemlerde we tekstlerde okamak üçin gönükmeler. Mysal üçin, harplary ýazyň we okaň! Çekimli harplaryň uzyn we gysga okalýandygyna üns berip sözleri okaň!

- Has gara ýazylan harp birikmelerine üns berip sözlemleri okaň!
- Teksti okaň we harp birikmeleri aýdyň!
- Tapawutlanan harp birikmelere üns berip gepleşik nusgalary okaň!

- Sözleri elipbiý tertibinde sözlüğe göçürip ýazyň!
- Sözleriň harplaryny harpma-harp aýdyň!
- Harpma-harp aýdylan sözleri ýazyň we okaň!

II topar – aýratyn sözleri dürs sesli okamak gönükmeleri. Mysal üçin:

- Köp nokatlaryň deregine mazmuny boýunça deňişli sözleri goýup okaň!

- Çekimli harplaryň uzyn we gysga okalýandygyna üns berip sözleri okaň!

- Tapawutlanan sözlere üns berip okaň! – Basymyň goýluşyna üns berip sözleri okaň!

III topar – sözlemleri dürs äheň bilen okamak üçin gönükmeler. Mysal üçin:

- sözlemleri manyly toparlara bölüp okaň! Nemesçe: Heute bin ich seh schnell gegangen und bin sehr früh in die schule gegangen II

- Sözlemleriň ähenine üns berip okaň!
- Sorag sözlemleriň ähenine üns berip okaň!

IV topar – tekstleri okamaga niýetlenen gönükmeler, kiçijik tekstleri, tekstleriň aýratyn abzaslaryny labyzly okamak gönükmeleri. Mysal üçin:

- Okaň we her tekstiň haýsy surata deňişlidigini anyklaň!
- Teksti mugallymyň, diktoryň yzyndan yzarlap okaň!
- Teksti okaň we ony depderiňize göçürip ýazyň!
- Şygry labyzly okaň!
- Sözlerde basymyň goýluşyna üns berip teksti okaň!

Ýokarda agzalyp geçilen gönükmä görnüşleriniň köpüsini tehniki serişdeleriň kömegi bilen hem ýerine ýetirmek bolýar (gramofon plastinkalary, ýazgyly diafilmler, okuw filmleri, magnitafon ýazgylary).

Sesli okamagy öwretmekde magnitafon bilen işlemek has amatlydyr. Tekst ilki mugallym ýa-da daşary ýurtly diktör tarapyndan magnitafona ýazdyrylýar. Sapakda magnitafon ýazgysy eşitdirilende, okuwçylar kitaplaryndaky teksti deňeşdirip yzarlaýarlar. Eger-de tekst interwallar arkaly ýazdyrylan bolsa, onda okuwçylar her sözlemi sesli gaýtalaýarlar. Meselem, бүтін teksti şeýle usulda ýazdyryp bolar: birinji sözlem okalýar. Gaýtalamak üçin arakesme. Ikinji sözlem okalýar. Gaýtalamak üçin arakesme... we gutarýança şeýle down edýär.

Tehniki serişdeler sapakdan daşary ýagdaýda ulanylsa, has gowy netije berýär. Okuwçylar seslerini magnitafona ýazdyryp diňlänlerinde, olar öz ýalnyşlaryna göz ýetirýärler we olary düzetmek üçin çalyşýarlar.

Ýokarda ady tutulan gönükmeleri ýekelikde ýa-da hor bolup ýerine ýetirmek bolýar. Ýekelikde we hor bolup okamaklygyň peýdaly we zyýanly taraplarynyň bardagyny belläp geçeliň. Ýekelikde okamak hor bolup okamaklyga garanda peýdalydyr. Sesli okamak başarnyklary diňe ýekelikde okadyp barlap bolýar, horda okadyp barlap bolmaýar. Ýekelikde okamaklygyň kemçiligi sapagyň işjeňligi peselýär, düzgün tertip bozulýar, sapaga bir okuwçy gatnaşýar, galanlary boş oturýarlar.

Wezipe – sesli okaýyş ýekelikde geçirilende beýleki okuwçylary mümkin boldugyça sapaga gatnaşdyrmakdyr. Düzgün-tertip bozulmaz ýaly sapagy işjeňleşdirmek maksady bilen bir okuwçy okap durka beýleki okuwçylara degişli ýumuşlary tabşyrmak zerurdyr. Mysal üçin:

– Ýoldaşlaryňyzyň okaýşyny yzarlaň, täze harply söz okalanda elleriňizi galdyryň.

– Ýoldaşlaryňyzyň okaýşyny kitaplaryňyzdan yzarlaň we sorag sözlemleri nädogry äheň bilen okalanda elleriňizi galdyryň we şuna meňzeşler.

Başlangyç tapgyrda sözleri, sözlemleri uly bolmadyk tekstleri köpçülik bolup okatdyrmaklygyň ähmiýeti has uludyr. Ýöne köpçülik bolup okatdyrmaklygyň hem artykmaçlygy we kemçiligi bardyr. Köpçülik bolup okatdyrmaklygyň artykmaçlygy — sapaga 100% okuwçy, hat-da gowşak okuwçylar hem gatnaşýarlar; sapak işjeň depginde geçýär; wagt tygşytlanýar. Köpçülik bolup okatdyrmaklygyň kemçiligi: ähli okuwçylaryň dogry okaýşyny

anyklamak we olary bahalandyrmak kynlaşýar; käbir okuwçylar teksti yzarlap okamaýarlarda ýatdan gaýtalap aýdýarlar; degişli kadalara esaslanman okaýarlar.

Wezipe okuwçylaryň sany köp bolan ýagdaýynda olary toparlara bölüp ýaryşdyryp okatdyrmak, ähli okuwçylaryň hakykatdan yzarlap okaýandygyny görmek, nädogry okaýan okuwçylary ýekelikde okatdyryp, olaryň ýalňyşlaryny okalyş kadalaryna esaslanyp tagtada görkezip düzetmekdir.

Sesli okamagy öwretmekde okalyş kadalary esasynda berilýän nusgalaryň ähmiýeti has uludyr. Synpdan synpa okuwçylaryň okaýyş başarnyklaryna we endiklerine laýyklykda sözleriň, sözlemleriň we kiçijik tekstleriň okalyşy şertli belgiler bilen bilelikde, nusga görnüşinde hödürlenmelidir.

Mundan başga-da mugallymyň özi sesli okap görkezmelidir. Geliň, sesli okuwyň dürli tapgyrlarda, nusgalar esasynda geçirilişini aşakdaky tablisada göreliň.

Okatmagyň tapgyrlary	Nusgalara esaslanyp okamak Nusgasyz okamak
Başlangyç	80 % 20%
Orta	50% 50%
Ýokary	20 % 80 %

Tablisada görnüşi ýaly başlangyç tapgyrda sesli okaýşa has köp üns berilýär. Orta tapgyrda sesli we sessiz okuwa deň üns berilýär. Ýokary tapgyrda sesli okuwyň tutýan orny uly däl. Esasy üns sessiz okuwa berilmelidir. Muňa her sapakda tekstiň 1-2 abzasyny sesli okamak bilen mugallym sesli okuwy düýbünden üns merkezinden düşürmeýär.

¹Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. Просвещение, 1994, с. 143.

1. Sesli, labyzly we sessiz okuwyň arabaglanyşygy

Bu okuw görnüşleri biri-birleri bilen baglanyşyklydyr. Sesli we labyzly okuw sessiz okuwy taýýarlaýar. Sessiz okamagy öwrenmek okatmaklygyň maksady bolup, sesli we labyzly okuw onuň serişdesidir. Gepleşik endiklerini ele almakda sesli we labyzly okuwyň uly ähmiýeti bar. Diňe sesli okuw arkaly mugallym okuwçylaryň okaýsynyň tehnikasyna gözegçilik edip bilýär. Sessiz okanda sesli okalandan has çalt okamak bolýar. Sebäbi okuwçy sesli okajak bolsa, onuň aýdyş ukyby görüş ukybyndan yza galýar. Sessiz okanda okuwçylaryň ünsi tekstiň mazmunyna gönükdirilýär. Sessiz okamak ýoly bilen bütin synpyň birbada ünsli okap düşünmegini gazanmak bolýar. Okuwçylar ene dilinde hem, adaty, sessiz okaýarlar. Şonuň üçin, sessiz okuwa sesli okuwa garanda köp üns berilmelidir. Labyzly okuw hem okuw prosesinde belli bir orun eýelemelidir. Ýöne labyzly okuw bilen köp meşgullanmak maslahat berilmeyär. Sebäbi ene dilinde hem ähli okuwçylar doly labyzly okamagy başarmaýarlar. Geliň, sesli we sessiz okuwlaryň bütin okuw işinde tutýan orunlaryny aşakdaky tablisada göreliň.

Okatmagyň tapgyrlary	Sesli okuw Sessiz okuw
Başlangyç	80 % 20%
Orta	50% 50%
Ýokary	20 % 80 %

Tablisada görnüşi ýaly, tapgyrdan tapgyra sessiz okuwyň orny ulalýar. Okuwçy näçe köp okasa, şonça-da oňat sessiz okaýar. Inlis usulyetçisi Maýkl Uestiň aýtmagyna görä, okuwçylara daşary ýurt dilinde okamagy öwretmegiň esasy şertleriniň biri tekstleriň gyzykly bolmagydyr. Okuwçylaryň okamaga höwesini artdyrtmagyň ikinji bir şerti — tekstiň güýçýeterligidir. Teskt gyzykly bolsa-da, onuň manysyna düşünmek kyn bolsa, okuwçylaryň okamaklyga bolan höwesi peselýär. Okuwçylaryň okuwa bolan höwesini saklamak üçin

kyn tekstleri, eserleri adaptirlemek maksada laýyk gelýär. Sessiz okamagy öwretmegiň¹ üçünji şerti okuwçylaryň okamaklykda üstünlikleriniň bardygyny düýmagydyr. Okuwçylar kicijik tekstleri düşüniپ okamak bilen çäklenmän, uly göwrümlü tekstleri okamaga hem höwes bildirmelidirler. Şu maksat bilen tapgyrlar boýunça okamaklygyň möçberini aşakdaky ýaly kesgitlemek maslahat berilýär: başlangyç tapgyryň soňunda 2 sahypa, orta tapgyryň soňunda 3-4 sahypa, ýokary tapgyryň soňunda bolsa 4-5 sahypa. Şeýle tekstlerde okamagyň wagtyny uzaga çekmek maslahat berilmeýär. Bu tekstleri okuwçylar 1-2 sagatda okamalydyrlar. Arasynda öý okuwyny geçirmek maslahat berilýär.

2. Öý okuwy

Öý okuwy adatça sessiz okalýar. Öý okuwyny başynji synpyň ahyryndan başlap geçmek maslahat berilýär. V-IX synp okuwçylary üçin çykarylan daşary ýurt dili okuw kitaplary esasy tekstlerden başga-da öý okuwy üçin goşmaça tekstler bilen üpjün edilen bolmalydyr. Meselem, VIII-X synp okuwçylary üçin çykarylan nemes dili okuw kitaby öý okuwy üçin goşmaça tekstler bilen üpjün edilipdir². Öý okuwy üçin goşmaça tekstler gyzykly we çuňňur manyly bolmalydyr. Okuwçylaryň öý okuwlaryny mugallym hökmany sapaklarda barlaýar. Öý okuwy üçin synpyň okuwçylarynyň hemmesine belli bir kitap ýa-da dürli-dürli kitapçalar hödürlemek bolar. Eger-de okuwçylaryň hemmesine birmeňzeş kitapça tabşyrylan bolsa, onda öý okuwynyň ahyrynda şol eser we onuň awtory hakynda konferensiýa geçirmek maslahat berilýär. Okuwçylaryň öý okuwyna bolan höwesini artdyrtmak üçin daşary ýurt dili kabinetinde iňlis ýa-da nemes dili boýunça kitaphanajyk döretmek gowy netije berýär.

3. Tekst bilen işlemegiň tapgyrlary

Daşary ýurt dilini öwretmekde tekst bilen işläp bilmekligiň ähmiýeti örän uludyr. Ýöne mekdep tejribesiniň görkezişine görä daşary ýurt dili mugallymlary tekst bilen işlemekde käbir kynçylyklara

¹Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. Просвещение, 1994, стр. 147.

²Б. Ягмыров, Д. Бабаев. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9 klaslary üçin. Aşgabat «Magaryf» 1992 ýyl.

düş gelyär. Meselem, tekstiň dil materialyny düşündirmekde, onuň maksadyny kesgitlemekde, maksada laýyklykda degişli gönükmeleri saýlap almakda we olary ýerine ýetirmekde.

Belli rus usulyýetçisi Ý.I. Passowýň bellemegine görä, «islendik tekst bilen işlemegiň 3 tapgyry bolmalydyr»¹. 1) taýýarlaýyş tapgyry. 2) teksti üýtgetme tapgyry. 3) tekstden soňky tapgyr.

Tekstden öňki tapgyr

Bu tapgyryň maksady-tekst okalmazdan öň onuň içinde bar bolan täze leksik we grammatik materialy özleşdirmekdir. Usulyýetiň dilden öňürtmek ýörelgesine laýyklykda, okuwçylar teksti görmezden onuň täze sözlerini, grammatik we fonetik hadysalaryny 0, 5, 1, 2, 3 sagat önünden, dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek bilen dilden özleşdirýärler. Şu tapgyr iki döwre bölünýär. Birinji döwürde tekstiň sözleri, söz birikmeleri, söz düzümleri we başgalar geçilen grammatiki materialyň esasynda özleşdirilýär. Ikinji döwürde bolsa, täze grammatik hadysa geçilen, okuwçylara tanyş sözler esasynda düşündirilýär.

Tekst okalmazdan öň onuň içinde täze sözler bolmasa-da birinji döwri taşlap gitmek maslahat berilmeýär. Sebäbi hemme synplarda, hemme tekstlerde okuwçylaryň bilmeýän ýa-da ýatlaryndan çykaran sözleri we söz birikmeleri bolmagy mümkin. Mundan başga-da her bir tekstde gepleşik üçin wajyp sözleri we söz birikmeleri bolmagy mümkin. Bu iş mugallymyň ukybyna, tejribesine laýyklykda geçirilýär.

Leksik we grammatik material bilen işlemegiň usullary barada «Leksikany öwretmek», «Grammatikany öwretmek» diýen temalarda gürrüň beripdik. Şonuň üçin tekst bilen işlemegiň ikinji tapgyryna geçeliň.

Tekst tapgyry

Okamagy öwretmekde ikinji tapgyryň ähmiýeti has uludyr. Bu tapgyryň maksady okuwçylarda okalan tekstiň mazmunyny gysgaça ýa-da başgaça aýdyp bermek başarnyklaryny döretmekdir we olara tekstiň materialyny üýtgetmegi, başga sözler, sözlemler bilen aýdyp bermegi öwretmekdir. Teksti düşüniپ okamak we onuň mazmunyny gürrüň edip bermek üçin dürli-dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek zerurdyr. Meselem:

¹Беседа об уроке иностранного языка. Ленинград «Просвещение» 1975, с. 74

1. Tekstiň mazmuny bilen tanyşmak. Okuwçylar teksti sessiz okap onuň mazmuny bilen tanyşýarlar. Mugallym gowşak okuwçylara kömekleşýär.

2. Tekstiň bir abzasynyň sözlemlerini okamak. Mugallym abzasyň her sözlemine sorag goýýar, okuwçylar bolsa, soragyň jogabyny tekstden okap aýdyp berýärler.

3. Tekstiň indiki abzasynyň sanyny ýa-da zaman formasyny üýtgedip okamak. Sözlemler köplük sanda berlen bolsalar, birlik sanda goýup ýa-da öten zaman formasynda bolsalar, häzirki zaman formasynda goýup okamak.

4. «Dogrumy?», «Stimmt das?», «Wrong statements?» diýen gönükme. Bu gönükme okuwçylarda uly gyzyklanma döredýär. Mugallym tekstiň sözlemi bilen gabat gelmeýän ýa-da gabat gelýän bir sözlemi aýdyp okuwçylara «Bu dogrumy?» diýip ýüzlenýär. Okuwçylar daşary ýurt dilinde «Ýok, bu dogry däl» ýa-da «Hawa, bu dogry» diýip jogap berýärler.

5. «Menden soraň!». Okuwçylar diňe soraglara jogap bermek bilen çäklenmän, başga adamlara sorag bermegi başarmalydyrlar. Mugallym tekstiň mazmuny bilen baglanyşykly haýsy-da bolsa bir pikiri orta atýar, okuwçylar bolsa dürli soraglar goýup mugallymyň aýdanyny anyklaýarlar. Mysal üçin, «London», «Berlin» diýen tekstler okalanda, mugallym okuwçylara ýüzlenip: «Men Londonda boldum», «Men Berlinde boldum» diýip aýdýar. Okuwçylar: «Siz haçan Londonda bolduňyz?», «Siz kim bilen Londonda bolduňyz?», «Londonda näme gördüňiz?» we şuna meňzeş soraglar bilen ýüzlenýär. Mugallym okuwçylara soraglary köp berdirmek maksady bilen gysga jogap berýär. Mugallym okuwçylarynyň soraglarynyň gutarandygyny duýsa, täze sözlemi aýdýar.

Ýokarda ady tutulan gönükmeleri okuwçylar birinji gezek ýerine ýetirseler, onda mugallym şeýle gönükmeleriň ýerine ýetirilişini okuwçylara görkezmelidir we düşündirmelidir. Islendik täze gönükme oňat bolsa-da onuň ýerine ýetirilişine okuwçylar düşünmeseler, şowsuz bolup çykýar.

Tekstiň soňky tapgyry

Okamagy öwretmekde diňe tekstiň mazmunyny gürrüň edip bermek bilen çäklenmek ýeterlik däl. Adamlaryň arasyndaky gürrüň döredijiliklidir. Şonuň üçin tekstiň materialyna esaslanyp, okuwçylaryň hususy durmuşy bilen baglanyşdyryp, hakyky gürrüňler

geçirmek daşary ýurt dilini öwretmekde in peýdaly usullaryň biridir. Her bir tekstiň materialy esasynda okuwçylaryň sözleýiş dilini ösdürmek mümkinçiligi bardyr. Şol mümkinçilikleri ýerlikli peýdalanyp, sözleýiş dilini ösdürmek her bir mugallymyň wezipesidir. Meselem, «Aşgabat», «Berlin», «London» atly tekstleriň materialyna esaslanyp, okuwçylar öz ýaşayan şäherleri barada gürrüňler düzýärler, suratlary beýan edýärler, soraglara jogap berýärler.

Şeýlelikde, tekst bilen işlemegiň üç tapgyryny aşakdaky tablisada göräliň.

1			2	3
Taýýarlaýyş tapgyry. Dil materialy tekst okalmazdan ön düşündirilýär			Teksti üýtgetmek tapgyry	Tekstden soňky tapgyr
Fonetika	Leksika	Grammatika	Tekst bilen tanyşmak we dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek	Tekstiň materialyna esaslanyp, sözleýiş dilini ösdürmek

Mekdepler üçin daşary ýurt dili okuw kitaplarynyň tekstleriniň üstünde işlemekligiň hem üç tapgyrynyň bardygyny bellemek gerek. Mysal üçin, türkmen mekdepleriniň VIII-IX synplary üçin nemes dili okuw kitabynyň, 5-nji sahypasynyň 1, 2, 3, 4, 5-nji gönükmeleri 1-nji tapgyra degişlidir, 5-nji sahypanyň 6-njy gönükmesi, 8-nji sahypanyň 5-nji gönükmesi ikinji tapgyra, 8-nji sahypanyň 6, 7, 8-nji gönükmeleri, 28-nji sahypanyň 2-nji gönükmesi tekstden soňky tapgyra degişlidir¹.

Tekst bilen işlemekligiň yzygiderliligi

Teksti nähili okamalydygyny (sesli ýa-da sessiz, ýekelikde ýa-da hor bolup, taýýarlykly ýa-da taýýarlyksyz, synp otagynda ýa-da öýde, gözegçilikli ýa-da özbaşdak, terjimeli ýa-da terjimesiz, sözlükli ýa-da sözlüksiz, derňewli ýa-da derňewsiz), näme maksat bilen okamalydygyny (onuň mazmunyna düşünmek üçinmi, terjime etmek üçinmi, ýa-da gürrüň edip bermek üçinmi) we tekst bilen

¹Б. Ягмыров, Д. Бабаев. Немец дили. Türkmen mekdepleriniň 8-9 klaslary üçin. Aşgabat «Magaryf» 1992 ýyl.

baglanyşykly işleri nähili yzygiderlikde ýerine ýetirmegi kesgitlemek mugallym üçin aňsat däldir. Ýöne şu soraglara jogap bermek mugallym üçin hökmandyr. Nebsimiz agyrsa-da, mekdep tejribesinden mälim bolşy ýaly, ýaş mugallymlar şu soraglara jogap bermegi önünden oýlanmazdan, okuw kitaplaryň tekstlerini okamaga başlaýarlar we şeýle maksatsyz iş gowy netije bermeýär.

Tekst bilen baglanyşykly işleri aşakdaky yzygiderlikde geçirmeklik maksada laýykdyr.

Teksti okamagyň maksadyny kesgitlemek

Okalmaly tekstiň maksady anyk kesgitlenmelidir we okuwçynyň aňyna ýetirilmelidir. Mysal üçin, mugallym tekst okalmazdan ön, okuwçylara ýüzlenip: «Şu gün nätanyş sözleri we söz düzümlerini, tanyş sözlere esaslanyp, teksti okamagy öwreneris», ýa-da «Teksti okamagyň şu günki wezipesi 3 minutda okamakdyr we onyň esasy mazmunyny daşary ýurt dilinde (türkmen dilinde) gürrüň edip bermekdir», ýa-da «Bu gün tekstiň goşma sözlerini sözlük bilen terjime edip okamagy öwreneris» diýýär.

Mundan başga-da okalmaly tekstiň maksadyny aşakdakylar ýaly kesgitlemek bolar: tekstiň mazmunyna esaslanyp nätanyş sözleriň manysyna düşünmegi öwretmek; gazetlerden tekstiň adyny terjime etmegi öwretmek; okalan tekstiň esasy pikirini aýtmagy öwretmek we ş.m.

Teksti okamaga taýýarlyk görmek

Okamaga taýýarlyk görmeklik sapagyň maksadyna we tekstiň häsiýetine (uly-kiçi, ýönekeý-çylşyrymly, täze dil materially-täze dil materialsyz, ylmy populýar-çeper edebiýat, dialogly-monologly tekst) we başgalara baglydyr. Eger-de sapagyň maksady terjimesiz okamagy öwretmek bolsa, onda mugallym tekstiň mazmunyna düşünmeklige päsgel berýän ähli dil kynçylyklary (grammatik we leksik) tekst okalmazdan ön dürli gönükmeleri ýerine ýetirmek bilen aýyrýar. Kä halatlarda mugallym tekstiň mazmunyny gürrüň etmezden, okuwçylar bilen tekstiň mazmunyna düşünmegi ýenilleşdirmek maksady bilen degişli işler geçirýär. Meselem, mugallym eseriň ýazary we tekstde gürrüň edilýän meseleler barada okuwçylara önünden gürrüň edip berýär ýa-da tekst okalanda, üns bermeli soraglary berýär we şuna meňzeşler.

Eger-de maksat labyzly okamak bolsa, onda öňünden okamaklygyň tehnikasyna degişli gönükmeler ýerine ýetirilýär we soňra tekstiň mazmuny bilen baglanyşykly pikirler okuwçylara düşündirilýär. Şeýle işler geçirilenden soň, labyzly okamagy talap edip bolar.

Mekdep tejribesinden mälim bolşy ýaly, köp ýagdaýlarda mugallymlar teksti okamaga degişli taýýarlyk görmezden, okuwçylardan okamagy talap edýärler. Okuwçylar tekstiň açar sözlerine we sözlemlerine düşünmeýärler. Netijede, olar tekstiň dil materialy bilen (birinji tapgyr) baglanyşykly goşmaça gönükmeleri ýerine ýetirmäge we teksti birnäçe gezek gaýtalap okamaga mejbur bolýarlar. Şol bir teksti köp gezek maksatsyz okamak peýdasyz işdir. Okuwçylaryň okamaga bolan höwesini gaçýar. Teksti okamaga taýýarlyk görmekligiň zerurdygyny mugallym ýatdan çykarmaly däldir. Teksti okamak üçin degişli çäreler göründen soň, okuwçylar okamaga başlaýarlar.

SESSİZ (IÇİN DEN) OKAP ÇYKMAK

Tekstleri okamak

Okamaklyk bilen baglanyşykly dürli soraglar ýüze çykýar: Teksti kim okamaly? Mugallymmy? Güýçli okuwçymy? Gowşak okuwçymy? Tekst okalanda, wagt görkezilmelimi ýa-da görkezilmeli däl? Tekst nähili okalmaly? Seslimi ýa-da sessiz? Sözlüklimi ýa-da sözlüksiz? Analizlimi ýa-da analizsiz? Taýýarlyklymy ýa-da taýýarlyksyz? Terjimeli ýa-da terjimesiz? Gözegçiliklimi ýa-da özbaşdak? Ýekelikdemi ýa-da köpçülikleýin? Şu soraglary mugallym teksti okamagyň maksadyna esaslanyp çözüýär.

Okamaklyk işini mugallym örän oýlanyşykly çözmelidir. Ozaly bilen mugallym tekstiň näme maksat bilen okalýandygyny kesgitlemeli. Belli bolşy ýaly orta mekdepde okatmagyň umumy maksady kyn bolmadyk tekstleri düşüniپ okamagy öwretmek we okalanlardan maglumat almakdyr. Şu umumy maksat synplara, sapaklara bölünip amala aşyrylýar. Her sapakda ýokarda goýulýan soraglaryň haýsy-da bolsa biri çözülýär. Bir sapakda ýokarda goýulýan soraglaryň hemmesine jogap berip bolmaýar. Okuw prosesinde mugallym sessiz, sözlüksiz, analizsiz, taýýarlyksyz, terjimesiz we özbaşdak okuwa köpräk üns bermelidir. Yöne sesli,

analizli, sözlüklü, taýýarlykly, terjimeli, gözegçilikli, ýekelikdäki okuw görnüşlerini hem üns merkezinden düşürmeli däldir. Okamagy öwretmekde sapagyň maksadyna laýyklykda okuw görnüşiniň ählisini okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine görä ulanmak hökmandyr.

Jemläp aýtsaň, okuwçy ene dilinde nähili derejede, nähili tizlikde, nähili okuw görnüşinde okaýan bolsa, şol görnüşinde-de daşary ýurt dilinde okamagy başarmalydyr. Okamaklyk babatynda ene dilinde alan başarnyklaryny daşary ýurt diline geçirmegi başarmaly.

Okalan tekstiň mazmunyny anyklamak

– Okalan tekstiň mazmunyny okuwçylaryň düşünendigini ýa-da düşünmändigini anyklamak tekst bilen işlemekligiň yzygiderliginiň möhüm döwriň biridir. Bu döwür aşakdakylary öz içine alýar.

Mugallym okuwçylaryň teksti okanda nämä düşünmändigini anyklaýar. Düşünilmedik sözlemler analiz edilýär. Terjimesiz okuw terjimeli okuw bilen, sintetik okuw analitik okuw bilen, sessiz okuw, sesli okuw bilen utgaşdyrylýar.

a) Mugallym sözlemiň manysyny nähili anyklamalydygyny, sözlük bilen nähili işlemelidigini, kyn sözlemleri nähili terjime etmelidigini okuwçylara görkezýär we düşündirýär.

b) Soňra kim we näme barada gürrüň gidýändigini we hereketiň nirede, haçan bolýandygyny anyklamak hökmandyr. Okamagyň haýsy görnüşidigine garamazdan şeýle soraglar okuwçylara berilmelidir, sebäbi olar okalanlaryň manysyna düşünmeklige ýardam edýär.

ç) Ondan soň mugallym okuwçylaryň näme zat öwrenendigini anyklaýar. Okalan tekstiň esasy manysyna düşünmegi, kim we näme barada gürrüň gidýändigini aýdyp bermegi, manyly sözlemlere uns berip okamagy okuwçylara öwretmek möhümdir.

d) Mazmun we forma biri-birleri bilen baglydyr. Şonuň üçin tekstiň dil materialy bilen baglanyşykly ýumuşlary okuwçylar ýerine ýetirmelidirler: tekstde duş gelyän täze sözleri, söz düzümleri, söz birikmeleri, esasy gahrymany we wakany häsiýetlendirýän sözlemleri gözläp tapmak we okap bermek.

4-nji synpdan başlap aňly-düşünjeli okamagy öwretmek zerurdyr. Okuw kitaplaryň ähli tekstleri okuwça degişli maglumat berýär. Şonuň üçin başlangyç tapgyrda esasy sorag «Okalan tekstden sen nähili täze zat öwrendiň?» bolmalydyr.

Okalanlar barada öz pikirini aýtmak

Her bir okyjy haýsy dilde çap edilenligine (ene dilinde ýa-da daşary ýurt dilinde) garamazdan, okalanlar barada öz pikirini aýtmagy başarmalydyr. Okalanlara baha bermek (manysyna, beýan ediliş görnüşine diline, ideýasyna), okuwçylara daşary ýurt dilinde öz pikirini aýdyp bilmegi öwretmek, okuwçylaryň gepleşik endiklerini ösdürmekde örän gowy serişdedir. Daşary ýurt dilinde pikir alyşmak üçin hakyky situasiýalar döreýär we olary sözleşiş dilini ösdürmekde ulanmak örän peýdalydyr.

Daşary ýurt dilinde erkin pikir alyşmak üçin sapaga degişli sözleri we sözlemleri okuwçylaryň öwrenmegi hökmandyr. Meselem, bir sapakda okuwçylar «Hekaýa saňa ýaradymy?» diýen soraga ýönekeý sözlemler bilen jogap bermegi öwrenýärler: (hekaýa gyzykly, hekaýa manyly, hekaýa akyly; ýa-da A. batyr, akyly; A. adamlara kömek berýär; A. ýoldaşlaryny söýýär).

Beýleki bir sapakda okuwçylar goşma sözlemler bilen pikir alyşmagy öwrenýärler: hekaýa maňa ýarady, sebäbi . . . hekaýanyň gahrymanlary maňa ýaraýar, sebäbi ...

Okalanlara baha bermek bilen baglanyşykly gepleşik gönükmeleriniň uly terbiýeçilik ähmiýeti bardyr. Olar okuwçylaryň logiki pikirlenmesini, olaryň syn etme, netije çykarma ukyplaryny ösdürýär. Okuwçylar ählak taýdan hem terbiýelenýär. Olar hekaýanyň gahrymanlarynyň hereketlerine baha bermegi öwrenýärler, gowy we erbet hereketleri tapawutlandyrmagy öwrenýär.

Düşünip okamagy öwretmekde ulanylýan gönükmeler. Düşünip okamagy gazanmak üçin tekstiň manysy bilen baglanyşykly dürli ýumuşlary ýerine ýetirmek zerurdyr. Ýumuşlar okamagyň maksadyna we görnüşine laýyklykda düzülýär. Tekstiň manysyna düşünip okamak bilen baglanyşykly ýumuşlar aşakdakylardan ybaratdyr.

I. Tekstiň manysyna düşündigini barlamak bilen baglanyşykly ýumuşlar.

- Teksti okaň we suratdan degişli zatlary görkeziň.
- Teksti okaň. Şu ýerde görýän suratlaryňyzdan tekstiň mazmunyna gabat gelýänini saýlap alyň: onuň sanyny aýdyň.
- Teksti we çyzygyň aşagyndaky sözlemleri okaň. Tekstiň mazmunyna gabat gelmeýän sözlemiň sanyny aýdyň.
- Teksti we çyzygyň aşagyndaky sözlemleri okaň. Kagyzda

ýazylyan sözlemleriň öňünden tekstiň manysyna gabat gelse + belgisini we gabat gelmese – belgisini goýuň

– Sözlemleri okaň we şu sözlemler manysy boýunça hakykata gabat gelse we siziň hut özüňize degişli bolsa, ýanyňyzda kagyza ýazylyan sözlemiň sanynyň öňünden (+) belgisini goýuň. Gabat gelmese (–) belgisini goýuň we başgalar.

II. Tekstden degişli sözlemleri okap bermek ýumuşlary.

– Tekstden aşakdaky türkmen sözlemlerine gabat gelýän sözlemleri tapyp okap beriň.

– Esasy pikiri özünde saklaýan sözlemi tekstden tapyň.

– Esasy gahrymany häsiýetlendirýän sözlemleri okaň.

– Her abzasdan şol bir abzasynyň manysyny berýän bir sözlemi okaň.

– Soraglaryň jogabyny berýän sözlemleri tekstden tapyp, okap beriň.

III. Tekstiň meýilnamasyny düzmek bilen baglanyşykly ýumuşlar.

– Şu tekstiň meýilnamasyny düzüň.

– Tekstiň mazmunynyň yzygiderliligine görä meýilnamany tertibe getiriň.

– Tekstiň her abzasyna bir meýilnama düzüň.

– Meýilnamany sorag görnüşinde düzüň.

– Meýilnamany tekstiň sözlemlerini ulanyp tezis görnüşinde düzüň.

IV. Sorag-jogap gönükmeleri bilen baglanyşykly ýumuşlar.

– Teksti okaň we soragyň jogabyny tapyň.

– Tekstiň adynyň näme üçin şeýledigini düşündiriň.

– Okaň we kim barada gürrüň gidýändigini aýdyň.

– Tekstiň her abzasyna sorag goýuň.

– Tekstiň manysy boýunça soraglar goýuň.

– Tekstiň soňky sözlemine agzalaryna soraglar goýuň.

V. Öňünden duýma ukyplaryny ösdürýän ýumuşlar.

Bu topar gönükmeler abzasynyň manysy, tekstiň ady, suratlar esasynda ýerine ýetirilýär. Olar okaljak tekstiň manysyna düşünmeklige ýardam edýärler. Meselem:

– Tekstiň adyny okaň we näme barada gürrüň gidýändigini aýdyň.

– Surata serediň we haýsy erteki barada gürrüň gidýändigini aýdyň.

– Tekstiň birinji abzasyny okaň we kim barada gürrüň gidýändigini aýdyň

VI. Dil materialy bilen baglanyşykly ýumuşlar.

Mugallym dilden öňurtmek ýörelgesi esasynda tekst okalmazdan öň, leksik we grammatik kynçylyklary aýyrmalydyr. Ýöne mekdep tejribesinden mälim bolşy ýaly, okuwçylar tekstleri okanda dürli sebäplere görä leksik we grammatik kynçylyklara duş gelýärler. Bu kynçylyklar tekstden aýyrmasa, tekstiň manysy bilen baglanyşykly ýumuşlary ýerine ýetirmek çylşyrymlaşýar. Şonuň üçin dil materialy bilen baglanyşykly aşakdaky ýumuşlary okuwçylara hödürlemek maslahat berilýär.

- Teksti okaň we öňki sapakda öwrenilen täze sözleri aýdyň. Täze sözler bilen ulanylýan sözlemleri okaň.
- Teksti okaň we öňki sapakda geçilen grammatiki hadysa bilen ulanylýan sözlemleri tapyň we okaň.
- Tekstiň sanlaryny ýa-da zaman görnüşlerini üýtgedip okaň.
- Tekstiň at söz toparyna degişli sözleri belli artıkl bilen baş düşümde, işlik söz toparyna degişli sözleri işligiň nämälim şekili görnüşinde we sypatlary gysga görnüşde aýdyň.
- Tekstden eýerjeňli goşma sözlemleri tapyň we olary okap, türkmen diline terjime ediň.
- Tekstiň birinji ýa-da soňky sözlemini okaň. Sözlemiň agzalaryny anyklaň, her agza sorag goýuň we başgalar.

Soraglar

1. Daşary ýurt dilinde okamagy öwretmek hökmanmy?
2. Okamagy öwretmek okatmagyň maksadymy?
3. Okamagy öwretmek okatmagyň serişdesimi?
4. Okamagyň umumy bilim we terbiýe bermek ähmiýeti barmy?
5. Okamagyň nähili görnüşleri bar?
6. Nämä üçin okuwçylar başlangyç tapgyrda aýdyp okamak başarnyklaryny we endiklerini doly ele almalydyrlar?
7. Daşary ýurt diliniň elipbiýini bilmek zerurmy? Nämä üçin?
8. Harplary nähili yzygiderlikde düşündirmeli?
9. Okamagy öwretmegiň nähili usullary bar?
10. Okuwçylaryň okaýyş çaltlygy nähili bolmaly?
11. Iňlis (nemes) dilinde sözlemleriň äheňi nähili?
12. Teksti ilkinji gezek kim okamaly?
13. Başlangyç tapgyrda sesli okamagy öwretmek maksady bilen ulanylýan gönükmeleri näçe topara bölüp bolýar?
14. Sesli okamagy öwretmekde hor bolup okamagyň artykmaçlygy we kemçiligi nämäden ybarat?

15. Sesli okamagy öwretmekde nusgaly we nusgasyz okuwyň orny nähili?
16. Sesli we sessiz okuwyň arabaglanyşygy nähili?
17. Okuw prosesinde sesli we sessiz okuwyň tutýan orunlary nähili?
18. Türkmen mekdeplerinde öý okuwyny guramak mümkinmi?
19. Tekst bilen işlemegiň, näçe we nähili tapgyrlary bar?
20. Tekst bilen işlemegiň tapgyrlarynyň esasy mazmuny nämeden ybarat?
21. Tekst tapgyrynda nähili ýumuşlary okuwçylara tabşyrmak mümkin?
22. Tekstiň üstünde yzygider işlemek hökmanmy?
23. Tekstiň maksadyny kesgitlemek zerurmy?
24. Teksti okamaga nähili taýýarlyk görüp bolýar?
25. Teksti nähili okap bolýar?
26. Okalan tekstiň mazmunyny nähili anyklap bolýar?
27. Okalanlar barada okuwçylaryň öz pikirini aýdyp bilmegi hökmanmy?
28. Okuwçylaryň tekstiň manysyna düşündigini barlamak üçin nähili ýumuşlary hödürlemek mümkin?
29. Tekstden nähili sözlemleri okamagy okuwçylara hödürlemek mümkin?
30. Tekstiň meýilnamasyny düzmek bilen baglanyşykly nähili ýumuşlar tabşyrylýar?.
31. Tekstiň dil materialy bilen baglanyşykly nähili ýumuşlary tabşyrmak mümkin?

Ýumuşlar

1. 4-nji synpyň iňlis (nemes dili okuw kitabyndan sesli okamak bilen baglanyşykly ähli gönükmeleriniň sahypasyny, sanyny we şertini ýazyň. Bir görnüşli gönükmäni 2-nji gezek ýazmak hökman däl.
2. 9-njy synpyň iňlis (nemes) dili okuw kitabyndan sessiz okamak bilen baglanyşykly ähli gönükmeleriniň sahypasyny, gönükmä sanyny we şertini ýazyň. Bir görnüşli gönükmäni 2-nji gezek ýazmak hökman däl.

III BAP

ÝAZMAGY ÖWRETMEK

§ 1. Ýazmagy öwretmegiň ähmiýeti

Daşary ýurt dillerini öwretmekde geplemek we okamak bilen deňeşdirilende, ýazmagyň tutýan orny uly däl. Daşary ýurt diline berilýän ähli wagtyň 5-10%-i ýazmaklyga bagyşlanmalydyr. Dilden öwretmek düzgünine laýyklykda, sapakda ulanylýan gönükmeleriň 85-90%-i dilden ýerine ýetirilmelidir.

Fonetika, leksika we grammatika ýaly, ýazuw dili öwrenmegiň esasy we köpugurly serişdeleriniň biridir. Ýazmagy öwrenmekde eşitmek, görmek we ýazmak ýaly başarnyklar aýrylmaz baglanyşyklydyrlar. Leksiki we grammatik materiallaryň ýazuw aýratynlyklaryna hem belli bir üns berilmelidir.

Orta mekdebi gutarýanlar öz öwrenen dillerinde geçilen material esasynda düzme, beýanname ýazyp bilmelidirler, daşary ýurtly dostlary bilen ýalňyşsyz hat aragatnaşygyny alyp barmagy başarmalydyrlar.

Ýazmagy öwrenmekde gepleşik, okamak ýaly beýleki endikler hem işjeň gatnaşýarlar. Daşary ýurt dilinde ýazmak üçin, ozaly bilen, şol dilde gepläp bilmegi başarmak zerurdyr. Gepläp bilýän adam ýazyp hem biler. Gepläp bilmeýän adam ýazyp bilmez.

Ýazmak okamak bilen hem baglanyşyklydyr. Okamak we ýazmak endikleriniň ikisi-de harp we sesleriň sazlaşygy netijesinde döreýär. Okamaklyk harplardan seslere we ýazmaklyk bolsa seslerden harplara geçilip amala aşyrylýar. Ýazmak üçin içinden aýtmaly we ýazanyňy okamaly bolýar. Şeýlelikde, ýazmaklyk sözleýiş dilini we okamaklygy öwretmekde gowy serişde bolup hyzmat edýär.

Ýazmagy öwretmekde daşary ýurt dilleri mugallymlarynyň önünde durýan wezipeler aşakdakylardan ybaratdyr:

1. Leksiki minimuma girýän sözleri okuwçylaryň ýalňyşsyz ýazyp bilmegini gazanmak.
2. Grammatik minimuma girýän hadysalary düşündirmekde we berkitmekde ulanylýan sözlemleri nusgaly we nusgasyz ýazyp bilmegi başarmak.
3. Okalan tekstiň mazmunyny ýazmaça beýan edip bilmek.
4. Diňlenen tekstiň mazmunyny ýazmaça beýan etmek.
5. Her bir gepleşik temasy boýunça 10-12 sözlem bilen düzme ýazmak.
6. Ýazuw barlag işlerini ýazmak.
7. Daşary ýurtly dostlaryň bilen hat aragatnaşygyny saklamak.

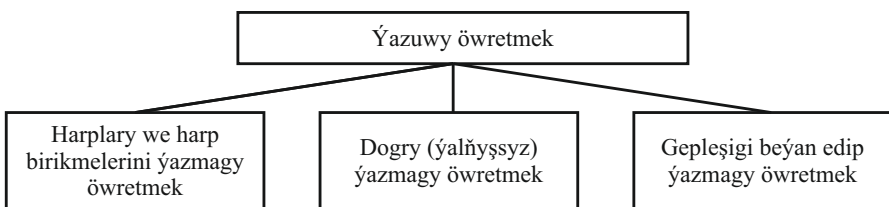
§ 2. Ýazuwyň görnüşleri

Ýazuwy öwretmek esasy üç sany başarnygy we endigi öz içine alýar:

1. Harplary we harp birikmelerini ýazmagy öwretmek.

2. Dogry (ýalňyşsyz) ýazmagy öwretmek.

3. Gepleşiği beýan edip ýazmagy öwretmek.

1. Harplary we harp birikmelerini ýazmagy öwretmek

Dünýäniň dilleriniň aglabasy; esasan-da günbatar ýurtlaryň dilleri (iňlis, nemes, ispan, fransuz) we türkmen dili latyn elipbiýiniň harplaryna esaslanýarlar. Belli bolşy ýaly latyn elipbiýi 26 harpdan ybaratdyr. Ýöne iňlis, nemes, türkmen dilleriniň sesleri kändir (44 sese çenli). Bir sese gabat gelýän harplar örän azdyr. Meselem, Bb, Dd, Ff, Kk. Harplaryň aglabasynyň sözde gelşine baglylykda dürli sesleri aňlatmagy mümkindir. Mundan başga-da diliň sesleri goşmaça harplar we bellikler bilen aňladylýar. Meselem, nemes dilinde Umlaut (ü), çekimleleriň uzynlygyny aňladýar h (sohn); türkmen dilinde goşmaça ££ harply, iňlis dilinde th harp birikmesi we başgalar. Ylaýta-da çekimlileriň aýdylyşy, ýazuw we okalyş kadalary deň gelmeýärler. Sebäbi elipbiýdäki bar bolan 6 sany çekimli harp, iňlis diliniň 23 sany çekimli sesini aňladýar. Ady tutulan dilleriň harplarynyň basma we elýazma, uly we kiçi görnüşleri bardyr. Basma we ýazma, uly we kiçi harplaryň şekillerini deňeşdirip görsek, onda käbir harplaryň şekilleri deň gelýärler, käbirleri bolsa deň gelmeýärler. Olar biri-birlerinden düýpli tapawutlanýarlar.

Ýazuwda esasy kynçylyk döredýän ýagdaýlaryň biri-de şol bir harpyň dürli birikmelerde we sözlerde dürli-dürli okalmagydyr we belli bir sesiň dürli harplar arkaly aňladylmagydyr. Meselem: iňlis dilinde «a» harply ýedi sese çenli aňladyp bilýär; [f] sesli bolsa f, ph, ff, gh harplary we harp birikmeleri arkaly aňladylýar; nemes dilinde S harpy [s] we [z] seslerini aňladýar.

Ýazuwy we okamagy kynlaşdyrýan ýagdaýlaryň biri hökmünde ýazylan harplaryň okalmaýandygyny hem bellemek bolar. Meselem, iňlis dilinde b(u)ild, brou(gh)t, (h)our, (w)rite; nemes dilinde li(e)gen, ži(eh)en, sa(c)n we şuna meňzeşler.

Harplary we harp birikmelerini ýazmagyň psihologiki we dil aýratynlyklaryndan ugur alyp, olaryň usuly taraplaryny beýan edeliň.

Harplary we harp birikmelerini öwretmek harplaryň ýazylyşy bilen tanyşmagy, okuwçylaryň harplary ýazmak maşklaryny, harplary ýazmaga degişli gönükmeleri ýerine ýetirmegi aňladýar. Başlangyç tapgyrda; anygrak, 4-nji synpda okuwçylaryň harplary we harp birikmelerini owadan, düşnükli ýazmak başarnyklary we endikleri doly döredilmelidir. Okuwçylar hemme harplaryň atlaryny, aýdylyşyny, okalyşyny, ýazylyşyny, sözleriň içinde baglanysygyny bilmelidirler. Olar ähli harplary we harp birikmelerini ýekelikde we sözlerde, nusgaly we nusgasyz, çalt we owadan ýazmagy başarmalydyrlar. Bu wezipäni çözmekde okuwçylaryň ene dilinden alan başarnyklarynyň we endikleriniň ýerlikli peýdalanmagy zerurdyr.

Bu işi daşary ýurt dili mugallymlary türkmen dili mugallymlary bilen bilelikde çözmelidirler. Daşary ýurt diliniň elipbiýini öwretmekde okuw kitaplarynda berilýän nusgalaryň, synp tagtasynyň, harplar ýazylan kartoçkalaryň, elipbiý ýazylan dürli görkezme esbaplaryň, kodoskopýň ähmiýeti has uludyr.

Bir sagatda näçe harpy we haýsy harplaryň ýazylyşyny öwretmegi okuw kitaplarynyň awtorlary maslahat berýärler. Mundan başga-da harplaryň ýazylyşyny öwretmek, olaryň aýdylyşy we okalyşy bilen aýrylmaz baglydyr.

Giriş kursy geçirilenden soň esasy kursda okuwçylar ilkinji gezek daşary ýurt diliniň harplaryny ýekelikde, söz we sözlem içinde okamagy we ýazmagy öwrenýärler.

Daşary ýurt diliniň harplarynyň ýazylyşyny aşakdaky yzygiderlikde öwretmek maslahat berilýär¹.

- Harpyň görkezilişi: baş we setir harp;
- Harpyň ýazylyşyny degişli düşündirişler bilen mugallymyň tagtada görkezişi;
- Harp ýazylandan soň, okuwçylaryň ellerini galdyryp, howada degişli hereketler bilen mugallymyň yzyndan şol harpyň 2-nji gezek ýazylyşy;
- Okuwçylaryň harpy depderlerine ýazyşy;
- Okuwçylaryň harplary dogry ýazyşyny mugallymyň barlaýşy;
- Öýde okuwçylaryň harpyň ýazylyşyny özbaşdak maşk edişi.

Şeýle yzygiderlikde okuwçylara diňe täze harplar düşündirilýär. Ene diliniň harplarynyň ýazylyşy bilen deň gelýän harplary bu yzygiderlikde düşündirmegiň zerurlygy ýokdur.

¹И. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва «Просвещение», 1991 г. с. 175

Harplary dogry ýazmagy öwretmekde şu aşakdaky gönükmeleri ähmiýetli diýip hasaplamak bolar:

1. Täze harpy (baş we setir) şol bir setire bilelikde ýazmak.

Dd Dd

Ff Ff

2. Täze harpy baş we setir görnüşli aýry-aýrylykda bir setirden ýazmak.

DDD

ddd

3. Elipbiýiň hemme harplarynyň uly we kiçi görnüşlerini ýatdan ýazmak.

Aa Bb Cc

4. Harplary sözlerde we uly bolmadyk sözlemlerde ýazmak.

5. Belli bir sese gabat gelýän harplary we harp birikmelerini ýazmak.

6. Nusgaly tekstleri göçürip almak.

Harplaryň ýazylyşyny berkitmek maksady bilen oýunlar hem geçirmek mümkindir. Meselem:

1. «Kim bilýär?» oýny. Mugallym ýa-da okuwçylaryň biri elini galdyryp (howada) harp ýazýar. Okuwçylar bolsa haýsy harpyň ýazylandygyny aýdýarlar. Şekili doly görkezmek maksady bilen harpy ýazýan okuwçylara ýarym öwrüm bolup durýar.

2. «Ýatdan bellemek» oýny. Mugallym belli bir harpy ýatdan belleýär ýa-da kagyza ýazýar. Okuwçylar bolsa, şol harpy bilip aýdýarlar. Oýun has gyzykly geçer ýaly okuwçylar ýatdan bellenen harpy depderlerine ýazýarlar. Şeýle ýagdaýda mugallym okuwçylarynyň ýatdan bellenen harpy ýazyşyna syn edýär we haýsy harpy okuwçylar depderlerine köp ýazan bolsalar, şol harpy ýatdan bellenen harp hökmünde aýdýar.

3. «Kim köp bilýär?» oýny. Mugallym tagta belli bir harpy ýazyp başlaýar we harpyň haýsy-da bolsa bir bölegini ýatdan çykarýar. Meselem: «A», «B», «Ç», «D». Okuwçylar bolsa, mugallyma harplaryň doly şekilini ýazmaga kömekleşýärler.

2. Dogry ýazmagy öwretmek

Daşary ýurt dillerini öwretmekde dogry ýazyp bilmek endiklerini ele almagyň orny has uludyr. 4-nji synpyň esasy kursunyň 1-nji sapagyndan başlap, tä orta mekdebi gutarýança, ähli synplarda we sapaklarda okuwçylarynyň dogry ýazmaklyk bilen baglanyşykly gönükmeleri ýerine ýetirmegi hökmandyr. Okuwçylar dilden

öwrenenlerini dogry ýazmagy başarmalydyrlar. Dogry ýazmagy öwrenmekde okuwçylar ýazylyş kadalaryna esaslanmalydyrlar.

Belli bolşy ýaly iňlis we nemes dilleriniň ýazuwy üç ýörelgä esaslanýar:

1. Taryhy ýörelge.
2. Morfologik ýörelge.
3. Fonetik ýörelge.

1. Taryhy ýörelge berjaý edilende belli-belli sözleriň ýazuw düzgünlerinde olaryň mundan birnäçe asyr ozalky okalyş kadalary nazarda tutulýar. Köp wagtyň geçmegi bilen käbir sözleriň okalyşy üýtgeýär, emma häzirki ýazuw düzgünü bolsa şol sözleriň taryhdaky aýdylyşyna laýyklykda ýazylýar. Meselem: iňlis dilindäki «know» sözünüň taryhda «Know» diýlip okalandygy äşgärdir. Bu sözün ýazuw düzgünü häzirki däl-de, taryhdaky aýdylyşyna boýun egýär, ýa-da «name» sözi taryhda «näme» diýlip okalandyr we şol öňki okalyş kadasy boýun egdirilip ýazylýar. Nemes dilindäki: vier, water sözleri hem muňa mysal bolup bilýär.

2. Morfologik ýörelgede bolsa sözleriň nähili okalýandygyna garamazdan, morfologik düzgünler berjaý edilýär. Meselem, iňlis dilinde: last+ed, play+ed, ask+ed; nemes dilinde: kind [kint] kinder [kindər].

3. Fonetik ýörelgede bolsa, harplar aýdylyşy ýaly hem ýazylýarlar, ýa-da başgaça aýdylanda, her bir harp bir sesiň deregine durýar. Meselem: iňlisçe:

Pin = 3 [pin = 3], desk = 4 [desk = 4]; nemesçe fünf = 4 [fynf = 4].

Bu ýörelgeleriň ulanylyşy hemme dillerde deň däl. Mysal üçin, iňlis dilinde taryhy ýörelge uly orun eýeleýär. Nemes dilinde bolsa, fonetik we morfologik ýörelgeler agdyklyk edýärler. Şonuň üçin dogry ýazmak endiklerini emele getirmekde şu ýörelgelere esasy üns berilmelidir.

Orta mekdebiň leksiki minimumyna girýän sözleri dogry ýazmakda okuwçylar käbir kynçylyklara duş gelýärler. Dogry ýazmagy öwretmekde şol kynçylyklaryň nazarda tutulmagy zerurdyr. Esasy kynçylyk sesleriň we harplaryň deň gelmezligi bilen baglydyr. Mysal üçin, fonetik ýörelgäniň esasynda ýazylan sözler ýeňil hasaplanýar, taryhy ýörelge esasynda ýazylan bolsa kyndyr. Şonuň üçin ýazylyş kynçylyklary boýunça sözleri belli bir toparlara bölmek dogry ýazmagy öwretmekde gowy netije berýär. Ýazylyşy boýunça kyn sözleri baş topara bölmek bolar:

Birinji topara fonetik ýörelge esasynda ýazylyan sözler degişlidir. Meselem, iňlis dilinde: bed, not, sit; nemes dilinde das, der. Bu sözlerde sesleriň we harplaryň sany deň gelýärler. Şu topara degişli sözleri okuwçylar ýenillik bilen ýazmagy başaýarlar.

Ikinji topara girýän sözlerde ýazylan harplaryň käbirleri aýdylmaýarlar. Meselem, iňlis dilinde: açyk, şertli açyk bogunly sözler: nine, lake, rose; nemes dilinde: (e,a) çekimlilerinden soň h harpy bilen ulanylyan sözler: sehen, fahren.

Üçünji topara dürli harplardan ybarat bolup bir ses berýän harp birikmeleri bar bolan sözler degişlidir. Meselem: iňlis dilinde: ir, er, ur harp birikmeleri /o:/ sesini aňladýar; nemes dilinde: ie, ich harp birikmeleri /i:/ sesini aladýar.

Dördünji topar düzüminde çekimli, çekimsiz, çekimli we çekimsiz harp birikmeleri bar bolan sözlerden ybaratdyr. Meselem, iňlis dilinde: ee, ea, oo, oi, ou, au, el, ol, al, wh, wr, aw, ow, ew, al, ild.

Bäşinji topary taryhy ýörelge esasynda ýazylan sözler düzyärler. Bu topar ýazylyşy boýunça iň kyn sözler düzyärler. Meselem, iňlis dilinde: one, two, daughter, busy.

Ýokary mysallardan görnüşi ýaly 4-5-nji toparlaryň sesleri iňlis diline degişlidir. Şu toparlara degişli sözler mekdebiň leksiki minimumynyň 65%-ni düzyär¹. Bu iki toparnyň sözleri ýazylyşy boýunça kyn sözlerdir. Iňlis diliniň sözlerini dogry ýazmagy öwretmekde şu subutnama nazarda tutulmalydyr.

Başlangyç tapgyrda okuwçylaryň ýazylyş kadalaryna esaslanyp ýazmaklaryny öwretmek peýdalydyr. Mysal üçin, iňlis dilinde açyk we ýapyk bogunda sözleriň ýazylyş düzgüni; nemes dilinde aýdylmaýan h harpynyň önünden çekimlileriň uzyn aýdylyş düzgüni we şuna meňzeşler.

Daşary yurt dilinde dogry ýazmagy öwretmegiň ýollarynyň biri türkmen dilinde dogry ýazmak boýunça bar bolan bilimlerini, endiklerini iňlis (nemes) diline mümkin boldugyndan geçirmekdir. Mysal üçin, iňlis dilinde: sport, doctor; nemes dilinde: tennis, student sözleriniň ýazylyşlary türkmen diliniň sözleriniň ýazylyşyna meňzeýär.

Ýazylyşy boýunça kyn sözleri ýatda saklamagy ýenilleşdirmek maksady bilen aýratyn usullary ulanmak zerurdyr. Şeýle usullaryň biri sözleri harplap okamakdyr. Belli bolşy ýaly, harp we ses hemişe deň

¹И. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва «Просвещение», 1991 г. с. 167.

gelmeýär. Mysal üçin inlis dilinde: know-no sözünü harplap okamak ýatda saklamagy ýenilleşdirýär. Ýatda saklamak bolsa sözün ýazylyşyna oňyn täsir edýär. Okuwçylar sözleri ýazylyşy bilen ýatdan öwrenmelidirler we degişli gönükmeleri ýerine ýetirmelidirler.

Dogry ýazmagy öwretmekde giň ulanylýan gönükmeleriň biri sözleri, sözlemleri, kiçijik tekstleri göçürüp ýazmakdyr.

Göçürmekde okuwçylar turuwbaşdan sözleri harplaýyn, gözlerini aýyrman ýazmagy endik etmeli däl-de, sözleri, sözlemleri, hatda kiçijik tekstleri ünsli seredip, ýalňyşyny tapawutlandyryp, ýazmagy öwrenmelidirler.

Söz birikmelerini göçürmekde hem okuwçylar sözleýin ýazmaly däl-de, olary öwrenip ýatdan ýazylmalydyr. Söz birikmelerini we sözlemleri tutuşlaýyn ýatda saklap ýazmak bilen okuwçylaryň ýady ösdürilýär.

Dorgy ýazmak ýadyny ösdürmekde görüş diktantynyň orny has uludyr. Munda mugallym sözi, söz düzümini ýa-da sözlemi ilki synp tagtasyna ýazýar. Okuwçylar ýazylyşyna üns berip okaýarlar we ýatda saklaýarlar. Mugallym ony öçürenden soň okuwçylar ol sözi ýa-da sözlemi ýatdan öz depderlerine ýazýarlar. Belli möhletden soň ýazylanlaryň dogrulygyny barlamak maksady bilen mugallym olary ene-de tagta ýazýar. Okuwçylar bolsa tagtadan ýazanlarynyň dogrulygyny barlap çykýarlar.

Diktantyň bu görnüşi köp wagt almaýar we ol ähli okuwçylaryň işjeň gatnaşmagynda geçýär. Mugallym bolsa işiň gidişine diňe syn edýär we degişli kömekler berip durýar.

Görüş diktantynyň wezipesi diňe dogry ýazmak endiklerini emele getirmek bilen çäklenmän, eýsem okamaklyga we sözleýiş diline amatly täsir etmekdir: okuwçylar ýazanlaryny sesli we sessiz okaýarlar, sözler we söz düzümleri okuwçylaryň ýatlarynda galýarlar we olary okuwçylaryň sözleýişde ulanmaklary mümkindir.

Nebsimiz agyrsa-da, käbir mugallymlar görüş diktantyna ýeterlikli üns bermeýärler we ony sapakda ulanmaýarlar.

Indi diktantyň beýleki görnüşleri barada gysgaça durup geçeliň.

Özbaşdak diktant. Okuwçylar öňki sapaklarda ýat tutulan sözlerini, gepleşik nusgalaryny, tekstden bölejikleri ýa-da goşgujygy özleri aýdyp ýazýarlar.

Düşündirişli diktant. Mugallym ýazyljak sözlemi okaýar. Soňra onuň özi ýa-da ökde okuwçylarynyň biri sözlemdäki kyn sözi tagta ýazýar ýa-da dil üsti bilen harplap aýdýar we ýazylyş kadalary bilen

baglanyşyky düşündirişler geçirýär. Degişli düşündirişler geçirilenden soň okuwçylar sözlemi depderlerine ýazýarlar. Mugallym okuwçylaryň birini tagta çagyryr we sözlemi ýazdyrýar. Beýleki okuwçylar ýalňyş ýazan bolsalar ýalňyşlaryny düzedýärler.

Eşidiş diktanty. Mugallym sözleri ýa-da tutuş manyly teksti düşnükli edip okaýar. Okuwçylar diktanty ýazyp bolanlaryndan soň tekst ýene-de bir gezek barlamak üçin okalýar. Bu mekdeplerde hemişeki ulanylýan diktant görnüşidir.

Ýokarda bellenip geçilişi ýaly, dogry ýazmagy öwretmekde fonetik we morfologik ýörelgelere esaslanýlar. Fonetik, leksiki we grammatik hadysalar düşündirilende hemde berkidilende bir wagtyň özünde olaryň ýazylyş kadalary hem düşündirilmelidir we berkidilmelidir. Degişli ýazuw işleri geçirmelidir. Şu maksat bilen aşakdaky gönükmeler ýazuw üsti bilen geçirilýär.

1. Synpda mugallymyň tagtada ýazanlaryny göçürmek.

2. Synpda we öýde okuw kitabyndan göçürmek we degişli talaplary ýerine ýetirmek: çekimli harplaryň aşagyny çyzyň, täze geçilen grammatik materialyň ulanylýan ýerlerini belläň, at rolunda gelen sözleriň aşagyny çyzyň, we şuna meňzeşler. Şeýle ýumuşlaryň başlangyç we orta tapgyrlarda geçirilmegi okuwçylaryň ünsüni we pikirlenmesini ösdürýär.

3. Döredijilikli göçürmek. Bu hemme tapgyrlarda ulanylýar. Şeýle edilende, okuwçylar berlen gönükmedäki köp nokatlaryň orunlaryny doldurmaly bolýarlar. Ýaýyň içindäki sözleri üýtgedip ýazmaly ýa-da ýarym sözlemi gutarmaly bolýarlar.

4. Berlen tekstden belli bir sözleri ýa-da sözlemleri saýlap ýazmak. Olary böleklere bölüp analiz etmek.

5. Tekstiň sözlerini sözýasaýjylyk alamatlary boýunça (bir meňzeş suffiksli, pristawkaly sözler) toparlara bölmek we şuna meňzeşler.

6. Türkmen dilinden daşary yurt diline terjime edip ýazmak.

3. Gepleşigi beýan edip ýazmagy öwretmek

Gepleşigi kämilleşdirmekde ýazuwyň ähmiýeti örän uludyr. Gepleşik, esasan-da monolog gepleşigini ösdürmekde ýazuw esasy we peýdaly serişdedir. Gepleşigi beýan edip ýazmagy başarmaklyk daşary yurt dilini bilmegiň iň ýokary derejeli alamatydyr. 9-njy klasyň okuwçylary gepleşik temasy boýunça 10-12 sözlem bilen onuň mazmunyny beýan edip ýazmagy başarmalydyrlar.

Gepleşigi ýazmaça beýan etmek gönükmelerine şu aşakdakylar degişlidir:

1. Tematik suratlary ýa-da suratlar toplumyny ýazmaça beýan etmek.
2. Tekstiň esasy mazmunyny ýazmaça beýan etmek (orta we ýokary tapgyrda).
3. Gepleşik temasy doly we hemme taraplaýyn öwrenilenden soň düzme ýazmak (10-12 sözlem).
4. Tekstiň we gepleşik temasynyň mazmuny boýunça düzülen soraglara ýazmaça jogap bermek.
5. Daşary ýurtly dostuňa hat ýazmak.

Ýokardaky gönükmeler hakyky gepleşik gönükmeleridir. Olardan iň soňkusy ýazuwy öwretmegiň maksadydyr. Galanlary bolsa okatmagyň serişdesidir.

Ýokarda görkezilen her bir gönükmäniň özüniň maksady bardyr we olary üstünlikli ýerine ýetirmek üçin belli bir kynçylyklary ýeňip geçmek zerurdyr.

Agzalan gönükmeleriň her birini indi aýratynlykda seredip geçeliň.

Dil materialy sözleşiş dilinde gowy özleşdirilenden soň eýýäm başlangyç döwürde suratlaryň mazmunyny ýazmaça beýan etmeklige girişmek mümkin. Mysal üçin, 4-nji synpyň nemes dili okuw kitabyňyň 80-nji sahypasynda ýerleşdirilen suratlar seriýasyny alyp göreläň¹. Okuwçylar suratlar toplumyna esaslanyp, üç soraga ýazmaça jogap berýärler. Şunlukda olar «Täze ýyl» diýen gepleşik temasy barada düzme ýazmaga taýýarlyk görýärler.

Orta we ýokary synplarda bolsa suratlary ýazmaça beýan etmeklik kynlaşýar.

Mysal üçin, 9-njy synpyň nemes dili okuw kitabyňyň 130-njy sahypasynda ýerleşdirilen suratlar seriýasy barada okuwçylar birnäçe sözlemleriň üsti bilen öz pikirlerini aýdýarlar².

2-nji gönükme – tekstiň esasy mazmunyny ýazmaça beýan etmeklik hem synpdan-synpa kynlaşmalydyr. 4-nji synpda tekstiň mazmunyny beýan etmeklik okuwçy, mugallym ýa-da okuw kitaplarynyň awtorlary tarapyndan düzülen soraglara jogap bermek

¹G. Rejebowa, B. German, B. Annanepesow. Nemes dili. Türkmen mekdepleriň 4-nji synpy üçin. «Magaryf» neşiriýaty. Aşgabat, 1980, sah. 130

²B. Ýagmyrow, D. Babaýew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9-njy synplary üçin. Aşgabat «Magaryf», 1992, sah. 130.

bilen başlanýar. Mysal üçin, 7-9-njy sahypada¹ awtorlar tarapyndan düzülen soraglara berlen jogaplaryň göwrümi boýunça uly bolmadyk beýannamany ýazmakda daýanç bolup hyzmat etmegi mümkindir.

8-nji synpyň nemes dili okuw kitabyňyň 8-nji sahypasyndaky 5-nji gönükmäni² («Der Freund» diýen tekstiň mazmuny boýunça mugallym tarapyndan düzülen soraglara jogap bermek) ýazmaça hem ýerine ýetirilmegi we şunlukda ýazuw monolog sözleýşiň ösmegine kömek bermegi mümkindir.

Tekstleriň mazmunyna, dil materialyna esaslanyp, okuwçylaryň durmuşy, häsiýetleri, edýän işleri bilen baglanyşykly hakyky wakalary ýazmaça beýan etmegiň mümkinçilikleri köpdür we olary monolog gepleşigini ösdürmek maksady bilen ulanmak has peýdalydyr. Okuwçylar tekstiň mazmunyny, dil materialyny döredijilikli ulanmaga çalyşýarlar.

Döredijilikli gönükmeler hökmünde 8-nji sahypadaky 4-nji gönükmäni³, 11-nji sahypadaky 7-nji gönükmäni, 19-njy sahypadaky 1-nji gönükmäni, 44-nji sahypadaky 4-nji gönükmäni, 56-njy sahypadaky 6-njy gönükmäni, 84-nji sahypadaky 1-nji gönükmäni, 93-nji sahypadaky 3-nji gönükmäni görkezmek bolar. Okuwçylar 5-nji sahypadaky «Der Freund» diýen tekstiň materialyna esaslanyp, öz dostlary barada gürrüň berýärler. 4-nji sahypadaky «Unser Sommergerien» diýen tekstiň mazmuny esasynda okuwçylar özleriniň tomus kanikuly döwründe eden işleri barada gürrüň berýärler. 56-njy sahypada ýerleşýän «Unser Bibliothek» diýen tekstiň dil materialyna esaslanyp, okuwçylar öz mekdebinde ýerleşýän kitaphana barada özara gürrüň geçirýärler. 19-njy sahypadaky «Die Haustiere» diýen tekstiň mazmuny we dil materialy esasynda okuwçylar hut özlerinde bar bolan haýwanlary, eger-de özlerinde öý haýwanlary ýa-da bolmasa, onda goňşularynda, dostlarynda, tanyşlarynda, garyndaşlarynda bar bolan öý haýwanlaryny ýazmaça beýan edýärler. 81-nji sahypada çap edilen «Moskau» atly tekstiň materialy esasynda okuwçylar öz ýaşaýan şäheri, ýa-da ýakynnda ýerleşýän şäher barada ýazmaça gürrüň taýýarlaýarlar.

¹G. Rejebowa, B. German, B. Annanepesow. Nemes dili. Türkmen mekdepleriň 4-nji synpy üçin. «Magaryf» neşiriýaty. Aşgabat, 1980, sah. 79.

²B. Ýagmyrow, D. Babaýew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9-njy klaslary üçin. Aşgabat «Magaryf», 1992, sah. 8.

³B. Ýagmyrow, D. Babaýew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9-njy synplary üçin. Aşgabat «Magaryf», 1992.

Daşary ýurt dilinde düzme ýazmaklygy ene dilinde düzme ýazmak bilen deňeşdirip bolmaz. Daşary ýurt dilinde ýazylyan düzmäniň göwrümi 10-12 sany sözlemden ybarat bolmalydyr. Mundan başga-da okuwçylar ýazylyjak düzmäniň temasynyň mazmunyny dürli ýagdaýlarda ulanyp beýan etmegi öwrenýärler.

Mälim bolşy ýaly, okuw kitaplarynyň bir ýa-da iki paragrafy, adatça, haýsy-da bolsa bir gepleşik temasyňa bagyşlanýar. Paragrafyň ähli temalarynyň, gönükmeleriniň içinden bir gepleşik temasy eriş-argaç bolup geçýär. Şonuň üçin her paragraf geçilenden soň okuwçylara düzme ýazmagy tabşyrmak bolar. Mysal üçin, nemes dili okuw kitabyňyň 27-nji sahypasynda «Mein Tagesplan», 32-nji sahypasynda «Unsere Bibliothek», 43-nji sahypasynda «Meine Heimatstadt», 76-njy sahypasynda «Mein Lieblings - schritsteller», 96-njy sahypasynda «Mein Lieblingssänger» diýen gepleşik temalary boýunça okuwçylara öýde düzme ýazmaklyk tabşyrylýar¹.

Düzme ýazmagy tabşyrmazdan ön mugallym okuwçylary düzme ýazmaga taýýarlamaýdyr. Mugallym synpyň okuwçylarynyň 85-90%-niň düzme ýazyp biljekdigine göz ýetirse, olara öýde düzme ýazmagy tabşyrýar.

Daşary ýurt dilini öwretmekde sorag - jogap gönükmeleri iň köp ulanylýan gönükme görnüşleriniň biridir. Okalan tekstiň mazmunyna okuwçylaryň düşündigini, gepleşik temasynyň mazmuny barada okuwçylaryň düşüňjelerini barlamakda soraglaryň ähmiýeti örän uludyr. Jogabyň berlişi soraglaryň düzülişine baglydyr. Oýlanyşykly, akylly düzülen soraglar öz içinde jogaby jemleýär. Tekstiň we gepleşik temasynyň mazmuny boýunça düzülyän soraglar logiki baglanyşykly we belli bir yzygiderlikde düzülen bolmalydyr. Okuw kitaplarynda tekstiň we gepleşik temasynyň mazmuny bilen baglanyşykly düzülen soraglar şu ýokardaky talaplara laýyk gelýär. Mysal üçin, 8-9-njy synplaryň, nemes dili okuw kitabyňyň 8, 10, 11, 14, 19, 22, 28, 31, 35, 37, 39, 41, 46, 49, 51, 53, 62, 73, 75, 82, 93, 95-nji sahypalarynda ýerleşýän № 8, 1, 1, 5, 4, 3, 2, 5, 5, 2, 4, 2, 5, 1, 1, 5, 2, 5, 3, 2, 3, 1-nji gönükmelerini hem dilden, hem-de ýazmaça ýerine ýetirip bolar².

Daşary ýurtly dostuňa hat ýazmak döredijilikli ýazuw gönükmeleriniň iň ýokary derejeli we esasy görnüşidir. Sebäbi daşary

¹B. Ýagmyrow, D. Babaýew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 7-8-nji synplary üçin. Aşgabat «Magaryf», 1984, § 4, 5, 7, 3, 7.

²B. Ýagmyrow, D. Babaýew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9-njy synplary üçin. Aşgabat «Magaryf», 1992.

ýurtly dostuňa hat ýazmagy başarmak okatmagyň soňky maksadydyr.

Daşary ýurtly dostuňa hat ýazmak üçin ähli bar bolan başarnyklary we endikleri döredijilikli ulanmak zerurdyr.

Eýýäm başlangyç tapgyrda okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda daşary ýurtly dostuňa köpçülikleýin hat ýazmagy öwrenýärler. Synpdan-synpa hatyň mazmuny çylşyrymlaşýar.

Mekdepde daşary ýurtly dostlaryň adresleri, hatlary bolmalydyrlar. Hat alyşmak işlerini daşary ýurt dilleri mugallymlary ýola goýmalydyr.

Hatyň ýazylyş görnüşlerini, onuň başynyň we soňunyň ýazylyşyny, haty ýazmakda ulanylýan aýratyn sözleri we söz düzümlerini mugallym okuwçylara hat nusgalary esasynda öwretmelidir. Daşary ýurtdan gelen hatlary synpda okamak, olara köpçülikleýin jogap gaýtarmak okuwçylaryň daşary ýurt diline bolan höwesini, gyzyklanmasyny artdyrýar. Olar daşary ýurt dilini aňly öwrenip başlaýarlar we onuň geljekde durmuşda ulanyp boljakdygyna göz ýetirýärler.

§ 3. Barlag ýazuw işleri, olaryň görnüşleri, guralyşy we geçirilişi

Barlag ýazuw işleriniň esasy wezipesi okuwçylaryň sözleri bilişlerini, grammatiki formalary özleşdirişlerini we gepleşik başarnyklaryny anyklamakdyr. Bu işleriň maksady dogry ýazmagy barlamak däl-de, leksiki, grammatiki, gepleşik endikleri we okanlaryna düşünmegi hasaba almak hem-de geljekki etmeli işleri kesgitlemekdir. Şonuň üçin mugallym barlag ýazuw işlerini barlanda diňe harp ýalňyşlaryny hasaba almak bilen çäklenmän, eýsem okuwçylaryň ýazuw endikleriniň üsti bilen beýan edip bilşine garap bahalandyrmalydyr. Sebäbi dogry ýazmaklyk okatmagyň maksady däl-de, daşary ýurt dilini öwrenmekde serişdedir.

Okuwçylary barlag ýazuw işleri bilen gorkuzmaly däl. Olar dilden bilýänlerini höwes bilen ýazmaça beýan etmäge çalyşmalydyrlar. Eger-de okuwçylar dogry ýazmak bilen baglanyşykly kynçyklara duş gelseler, mugallym olara kömek bermelidir.

Daşary ýurt diliniň aýratynlalaryny, ony öwretmegiň şertlerini nazara almak bilen barlag ýazuw işleriniň dürli ýollarynyň bardygyny bellemek gerek. Olara şu aşakdakylar degişli:

1. Sözler bilen baglanyşykly ýazuw işleri¹

Sözleri daşary ýurt dilinden ene diline terjime etmek. Meselem, iňlis dilinde:

1) a school, 2) to go, 3) to come, 4) large

nemes dilinde: 1) der Brieffreund, 2) oft, 3) schreiben, 4) andere.

Ýumşy çylşyrymlaşdyryp şu sözleri predloglar bilen (10-a çenli) okuwçylara hödürläp bolar. Meselem: iňlis dilinde: 1) at school, 2) to school, 3) from school; nemes dilinde: 1) nach Hause, 2) Zu Hausa, 3) aus dem Haus.

Okuwçylar sözüň belgisini we terjimesini ýazýarlar. Mysal üçin: 1) school, 2) to school, 3) at school.

Söz düzümlerini daşary ýurt dilinden türkmen diline terjime etmek. Meselem, iňlis dilinde: 1) the red banner, 2) the struggle for peace; nemes dilinde: Kampf um den Frieden, 2) Es Iebe. Okuwçylar söz düzüminiň belgisini we terjimesini ýazýarlar. Söz düzüminiň sanyny mugallym geçilen material esasynda çözüär. (10-15-e çenli berip bolar).

Söz düzümlerini ýazmak. Atlar we sypatlar aýratynlykda berilýär. Okuwçylar bolsa, her ada degişli sypaty saýlap alýarlar we iki sözi bilelikde ýazýarlar. Meselem, iňlis dilinde: . . . train, . . . luggage, . . . seats, . . . trip; heavy, fast, comfortable, comfortable seats, fast train, heavy luggage; nemes dilinde: . . . Freund, . . . Zimmer, . . . Gebäude; treu, gemütlich.

Sözleri manysy boýunça ikibir düzmek. Sözler iki sütün edilip ýazylyarlar. Okuwçylar 3-nji sütüne dogrulap ýazýarlar:

Iňlis dilinde: to catch	assuitcase	to catch	a train
to miss	a voyage	to miss	a plan
to plan	a plane	to plan	a voyage
to pack	a train	to pack	a suitcase

nemes dilinde:

den Koffer	einschalten	den Koffer	packen
den Mantel	packen	den Mantel	anziehen
die Matheaufgabe	anziehen	die Matheaufgabe	lösen
das Tonband	lösen	das Tonband	einschalten

Internasional sözleri türkmen dilinde terjime etmek. Meselem: iňlis dilinde: 1) congress 2) document 3) forum 4) system (15-20-ä çenli söz berip bolar)

¹Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва «Просвещение» 1991, с.181

Manydaş sözleri düzmek. Manydaş sözler öňünden tagtada iki sütünde berilýär. Okuwçylar okap, manydaş sözleri duýýarlar we ýazýarlar.

Garşydaş manyly sözleri düzmek. Bu ýumuş hem okuwçylaryň sözün manysyna düşünýändigini ýüze çykarýar.

Ýokarky ýumuşlary ýerine ýetirmekde okuwçylar uly kynçylyklara duş gelmeýärler, sebäbi olar sözleriň terjimesini türkmen dilinde ýazýarlar ýa-da göçürýärler.

Sözleri sözlemlerde ulanmak bilen baglanyşykly ýumuşlary çözmekde okuwçylar belli bir kynçylyklara duçar bolýarlar. Ýumuşlar ýerine ýetirilende okuwçylaryň öňünde birden köp kynçylyk bolmaly däldir. Mugallym kynçylyklary öňünden görmegi we olary aýyrmagy başarmalydyr.

Sözleri sözlemlerde ulanmak maksady bilen aşakdaky ýumuşlary hödürlemek bolar:

Berlen iki sany sözden gereğini saýlamak. Meselem: Sözlemi okaň we her belginiň duşunda gerekli sözi ýazyň. Mysal üçin, inlis dilinde: 1) I (live, leave) in Lenin Street. 2) I (live, leave) home at a quarter past seven. 3) Spring is warmer (then, than) autumn; nemes dilinde: 1) Er spielt mit einem (die Beere, der Bär) 2) Sie ist krank und hütet (das Beet, das Bett).

Köp nokadyň ýa-da suratyň deregine degişli sözi ýazyň.

2. Grammatik ýumuşlar

Birlik sanda berlen atlary köplük sanda ýazmak.

Köplük sanda berlen atlary birlik sanda ýazmak.

Öten zaman görnüşinde ýazylan işlikleri nämälim formada ýazmak.

Nämälim formada berlen işlikleri öten zaman formasynada goýup ýazmak.

Barlag ýazuw ýumuşlarynyň görnüşleri geçilen grammatik kada baglylykda saýlanyp alynýar.

3. Diňlenen tekstiň mazmunyna düşünilişini barlamak üçin geçirilýän ýazuw işleri

Okuwçylar teksti diňleýärler we olara aşakdaky ýumuşlar tabşyrylýar.

Diňlenen tekstiň mazmuny boýunça düzülen umumy soraglara gysgaça «Hawa» ýa-da «Ýok» sözleri bilen jogap bermek. Soraglar belli bir belgiler bilen ýazylmalydyrlar.

Tassyklanmanyň dogrulygyny ýa-da nädogrulygyny kesgitlemek. «Dogry» ýa-da «Nädogry» sözleri daşary ýurt dilinde belli bir belgi bilen ýazylmalydyr.

Diňlenen tekstiň mazmunyny ene dilinde ýazmaça beýan etmek. Okuwçylaryň diňlän tekstine düşüňendigini dürli usullaryň üsti bilen barlap bolar: mugallymyň özi sorag berýär, soraglary tagta ýazýar ýa-da kodoskopyň üsti bilen soraglary ekrana ýazdyrýar.

Mugallym okuwçylaryň düşüňendigini 1-nji gezek diňletdirenden soň barlamalydyr. Tekst 2-nji gezek diňletdirilse, olaryň jogaby belgiden daşlandyrylyp ýazylmalydyr. Bu bolsa mugallyma okuwçylaryň tekstiň, mazmunyna 1-nji ýa-da 2-nji gezek diňlenenden soň düşüňendigini barlamaga mümkinçilik berýär. Şunlukda, mugallym okuwçylaryň diňlänine nähili derejede düşüňendigini barlaýar.

Dilden beýan etmek başarnyklaryny anyklamak üçin aşakdaky ýumuşlary hödürlemek mümkin. Ýumuşlar sözlemleri üýtgetmek, sözlemleri düzmek, olary giňeltmek, gysgaltmak, soraglar düzmek, soraglara jogap bermek we şuna meňzeşlerden ybaratdyr.

Tablisa esaslanyp üç sözlem düzüň.

I like I don't like	Spring Summer Autumn Winter	because	people can skate and ski. it often rains. there is a lot of vegetables. the days are the largest it is very cold.
------------------------	--------------------------------------	---------	---

Ýaýyň içinde berlen sözleriň hasabyna sözlemleri köpeldip ýazyň, mysal üçin: Use this red (Iong, nice) pensiL.

Aşakdaky pikirler bilen ylalaşmaýandygyňyzy ýazyp beýan ediň!

1/ The British Isles lie in the north west of Ewrope.

2/ New Ýork is the capital of the USA.

3/ We began to study English in the 7 th form.

4. Okalan tekstiň mazmunyna düşüňmekligi ýazmaça barlamak.

Bu ugurda aşakdaky ýumuşlar maslahat berilýär:

– Tekstiň esasy mazmunyny beýan edýän sözlemleri göçürmek.

– Tekstiň mazmuny boýunça soraglar düzmek.

– Tekstiň mazmuny boýunça düzülen soraglara jogap bermek

(Ýumuşlaryň aglabasy prof. G.W. Rogowanyň ýokarda agzalan kitabyndan alyndy).

Ady tutulan ýumuşlardan başga-da orta mekdebiň daşary ýurt dili okuw kitaplarynda berlen gönükmeleriň käbirlerini barlag ýazuw işiniň maksadyna laýyklykda peýdalanmak maslahat berilýär.

Ýokarda agzalan ýumuşlara esaslanyp her bir daşary ýurt dili mugallymy anyk synpyň okuwçylarynyň bilimlerine, başarnyklaryna we endirklere laýyklykda barlag ýazuw işiniň görnüşini saýlap biler we degişli ýumuşlary düzüp, okuwçylar bilen geçirip biler.

5. Ýazuw işleriniň guralyşy we geçirilişi.

Ýazuw işlerini hemme synplarda geçirmek peýdalydyr. Bu işleriň nirede we haçan geçirilmelidigi okuwçylaryň alan bilimleriniň, başarnyklarynyň we endikleriniň netijesinde kesgitlenilýär.

Ýazuw işleri synpda we öýde geçirilýär. Gündelik barlag işlerine 10 min. çenli wagt berilýär. Jemleýji barlag işleri her çäryegiň ahyrynda 1 gezek geçirilýär. Hemme predmetler boýunça barlag işleri mekdep grafigine görä geçirilmelidir. Bir günde diňe bir barlag işi geçirilmelidir. Bir hepdede ikiden köp barlag işi geçirilmeli däldir. Barlag işlerini çäryegiň ilkinji günlerinde, düşenbe günü, baýramçylyk günleriniň yz ýanyndan geçirmek maslahat berilmeýär.

Depderleriň sany boýunça hem dürli pikirler bar. Biziň pikirimizçe 4-6-njy synplarda iki depder, 7-9-njy synplarda bolsa bir depder ýeterlikdir. Şonuň ýaly-da 4-9-njy synplarda sözlük depderlerini ýöretmek maslahat berilýär.

Depderleriniň daşy daşary ýurt dilinde ýazylmalydyr. Meselem, iňlis dilinde: English.

Amanov Berdi.

5 th «A» form.

Nemes dilinde: Deutsch.

Amanow Berdi.

Klasse 5 A.

Okuwçylaryň depderleri wagtal-wagtal barlanyp durulmalydyr, 4-nji synpda her sagatdan soň, 5-6-njy synplarda her çäryekde bir gezek, 7-9-njy synplarda bolsa, her sagatdan soň diňe gowşak okuwçylaryň depderleri barlanmalydyr. Göreldeli okuwçylaryň depderleri mugallymyň ygtyýaryna görä barlanylýar.

Okuwçylaryň sözlük depderleri aýda bir gezek barlanylmalydyr.

Hemme synplarda okuwçylaryň ýazuw işlerinde goýberilýän ýalňyşlary mugallymyň özi düzetmelidir we tipiki ýalňyşlary synpda

düzgünler bilen tagta ýazyp, görkezip düşündirmelidir. Depderlerde goýberilen ýalňyşlary mugallym gyzyl syýa ýa-da galam bilen düzetmelidir.

Jemleýji barlag işleriniň bahalaryny mugallym žurnala geçirmelidir. Gündelik barlag işleriniň bahalary okuwçylaryň depderlerine goýulýar. Sözlük depderleri hem barlanandan soň bahalandyrylmalydyr.

Jemleýji barlag işleri barlanandan soň, okuwçylar ýalňyşlaryň üstünde işläp düzetmelidirler.

Bu işleri hasabat üçin geçirmeli däl-de, okuwçylaryň daşary ýurt diline bolan höwesini, gyzyklanmasyny ýokarlandyrmak we daşary ýurt dilini öwrenmek üçin has amatly şertleri döretmek maksady bilen geçirmelidirler.

Soraglar we ýumuşlar

1. Ýazmagy öwretmegiň ähmiýeti nämeden ybarat?
2. Ýazmagy öwretmek okatmagyň serişdesimi ýa-da maksadymy?
3. Ýazuwyň nähili görnüşleri bar?
4. Harplary we harp birikmelerini owadan ýazmagy öwretmek mümkinmi?
5. Harplary owadan ýazmagy öwrenmekde okuwçylar nähili kynçylyklara duş gelyärler?
6. Harplaryň ýazylyşyny nähili yzygiderlikde öwredip bolar?
7. Harplary owadan ýazmaklygy öwretmekde nähili gönükmeleri ulanyp bolar?
8. Dogry ýazmagy öwretmekde nähili ýörelgelere esaslanýlar? Olaryň mazmuny nämeden ybarat?
9. Ýazylyşy boýunça kyn sözleri näçe topara bölmek mümkin?
10. Ýazmagy öwretmekde ýazuw kadalarynyň orny—ähmiýeti nähili?
11. Ýazmagy öwretmekde görüş diktantynyň orny nähili?
12. Diktantyň nähili görnüşleri bar? Olaryň mazmuny nämeden ybarat?
13. Gepleşigi ýazmaça beýan etmek maksady bilen nähili gönükmeler ulanylýar?
14. Suratlary ýazuw üsti bilen nähili beýan edip bolýar?
15. Tekstiň mazmuny, dil materialy esasynda nähili ýumuşlar geçirilýär?
16. Daşary ýurt dilinde düzmäniň ýazdyrylyşy nähili? Daşary ýurt dilinde ýazylan düzme türkmen dilinde ýazylan düzmeden nähili tapawutlanýar?
17. Gepleşigi ýazmaça öwretmekde sorag-jogap gönükmeleriniň ähmiýeti nähili?
18. Daşary ýurtly dostuňa hat ýazmak mümkinçilikleri barmy? Hat ýazmagy başarmak okatmagyň maksadymy?

19. Barlag ýazuw işleriniň nähili görnüşleri bar? Olaryň her görnüşini mysallar bilen düşündiriň?

20. Ýazuw işleri nähili talaplara laýyklykda geçirilýär?

21. Daşary ýurt dili boýunça okuwçylaryň nähili depderleri bolmaly?

22. 4-njy synpyň iňlis (nemes) dili okuw kitabyndan harplary owadan ýazmaklyga degişli gönükmeleriň sahypalaryny we belgilerini görkezip, şertlerini ýazyň. Bir gönükmä 2-nji gezek gaýtalanmaly däl.

23. 5-nji synpyň iňlis (nemes) dili okuw kitabyndan dogry ýazmaklyga degişli gönükmeleriň sahypalary, belgilerini we şertleri bilen ýazyň.

24. 7-nji synpyň iňlis (nemes) dili okuw kitabyndan gepleşigi ýazmaça beýan etmäge degişli gönükmeleriň sahypasyny, belgisini görkeziň we şertini ýazyň.

IV BAP

DAŞARY ÝURT DILI SAPAGY

§ 1. Daşary ýurt dili sapagynyň aýratynlyklary

Sapak okuw-tejribeçilik işlerini guramagyň esasy görnüşidir. Daşary ýurt dillerini okatmak baradaky nazaryýet sapakda amala aşyrylýar. Sapak daşary ýurt dillerini öwretmegiň amaly usulydyr. Talyplar we ýaş mugallymlar umumy okuwlarda, amaly sapaklarda alan bilimlerini sapakda ulanýarlar. Olar nazaryýetiň dogrudygyny ýada nädogrudygyny sapakda synagdan geçirip, döredijilikli işlemäge başlaýarlar. Ýöne mekdepde döredijilikli we üstünlikli işlemek üçin önki geçilen bölümlerden we temalardan başga-da sapak bilen baglanyşykly ýüze çykyan ýagdaýlary (soraglary) we meseleleri çözmek zerurdyr, has anygrak aýtsak, daşary ýurt dili sapagynyň nazaryýetini bilmek möhümdir.

Ilkinji soraglaryň biri-de daşary ýurt dili sapagynyň beýleki dersler boýunça mekdeplerde geçilýän sapaklardan tapawutlanýandygy baradaky soragdyr. Daşary ýurt dili dersi, şol sanda daşary ýurt dili sapagy edil beýleki mekdep dersleri ýaly pedagogikanyň, esasan-da didaktikanyň, psihologiýanyň kanunlaryna, düzgünlerine we açýslaryna esaslanýar we olardan ugur alýar. Pedagogikanyň we psihologiýanyň düzgünnamalary hemme mekdep dersleri üçin deňdir.

Muňa garamazdan, daşary ýurt dili sapagynyň köp sanly aýratynlyklary bardyr. Olary iki topara bölmek mümkin: käbir aýratynlyklar diňe daşary ýurt dili sapagyna degişlidir, beýlekiler

hemme sapaklara degişli bolsa-da, olaryň daşary ýurt dili sapagy üçin has uly ähmiýeti bardyr. Meselem, didaktikanyň görkezip okatmak aýratynlygy daşary ýurt dili sapagynda has köp ulanylýan aýratynlyklaryň biridir. Görkezmän daşary ýurt dilini öwredip bolmaýar. Emma aňlylyk ýörelgäniň ulanylyşy daşary ýurt dilini öwretmekde başgaçadyr. Daşary ýurt dili sapagynda aňly gönükmeler bilen bir hatarda öýkünme gönükmeleri hem ýerine ýetirilýär.

Daşary ýurt dili sapagyny dogry guramak we geçirmek üçin onuň ähli aýratynlyklaryny mugallymyň bilmegi zerurdyr.

Daşary ýurt dili sapagynyň iň esasy aýratynlygy okuwçylarda başarnyklary we endikleri döretmekdir. Beýleki mekdep sapaklarynyň wezipesi bolsa okuwçylara bilim bermekdir. Daşary ýurt dili sapagynda okuwçylar geplemegi, okamagy we ýazmagy öwrenýärler. Ýöne okuwçylar daşary ýurt dili sapagynda bilim almaýarlar diýip hem aýtmak bolmaz. Daşary ýurt dilini öwrenmekde okuwçylar dil bilen baglanyşykly dürli düzgünlere esaslanýarlar, diliň fonetikasyna, leksikasyna we grammatikasyna degişli düzgünleri ýatdan öwrenýärler. Ýöne düzgünleri bilmek, bilimleri ele almak okatmagyň maksady däl-de, maksada ýetmäge taýýarlaýan başançakdyr, döwürdir.

Synpdan-synpa alty ýylyň dowamynda sapakda ýerine ýetirilýän ähli işler, düşündirişler, gönükmeler okatmagyň soňky maksadyna ýetmek üçin gönükdirilmelidir. Okatmagyň soňky maksady 10-12 sözlem bilen daşary ýurt dilinde gürrüň etmegi we ýeňil tekstleri sözlüksiz we kyn tekstleri sözlükli düşünişip okamagy başarmakdyr.

Daşary ýurt dili sapagy okatmagyň nazaryýetine, esasan-da didaktiki we metodiki prinsipleriň talaplaryna esaslanmalydyr we geçirilmelidir.

Daşary ýurt dili sapagy beýleki mekdep sapaklaryndan özüniň mazmuny, maksady, görnüşi we geçirilişi bilen tapawutlanýar. Indi şu soraglaryň has möhümräklerini beýan etmäge çalşalyň.

§ 2. Daşary ýurt dili sapagynyň tipleri we görnüşleri

Daşary ýurt dili sapagynyň klassifikasiýasy barada onlarça işler ýazylan hem bolsa, heniz bu mesele hakda gutarnykly ýörelge ýok. Sapaklaryň tiplerini we görnüşlerini kesgitlemeklige usulyýetçiler dürli nukdaý nazardan çemeleşýärler.

Rus usulyýetçileri L. S. Andreýewskaýa, W. O. Lewenstern we O. E. Mihaýlowa sapaklarynyň iň ýaýran görnüşleri hökmünde şulary hasaplaýarlar: 1. Bilimleri düşündirmek sapagy. 2. Belli bir başarnyklary we endikleri ösdürmek sapagy. 3. Geçilen materialy gaýtalamak sapagy. 4. Bilimleri, başarnyklary we endikleri hasaba almagyň we barlamagyň sapagy. 5. Işlerdäki tipik ýalňyşlary derňew etmek sapagy. 6. Bütün (grammatik ýa-da leksik) temany gaýtalamak sapagy.

Beýleki rus usulyýetçisi W.D. Lempert bolsa, sapaklaryň diňe iki görnüşini tapawutlandyrýar: 1. Gepleşik sapaklary. 2. Kombinirlenen sapaklar¹.

Belarus usulyýetçisi I.F. Komkow sapagyň şu üç görnüşini hödürleýär:

1) Dil we gepleşik endiklerini ösdürmek sapagy. 2) Kommunikatiw akyl ýetiriş (özbaşdak) sapak. 3) Gatyşyk-kombinirlenen sapak².

Ýokarda görnüşü ýaly, sapaklaryň görnüşleri belli bir kriteriler esasynda kesgitlenilmändir.

Biziň pikirimizçe daşary ýurt dili sapagynyň görnüşleri sapagyň maksadyna we mazmunyna görä kesgitlenmelidir. Sapagyň wezipeleri okuwçylara daşary ýurt dilini amaly maksat bilen öwretmekdir. Sapaklaryň görnüşleriniň esasyny dil we gepleşik gönükmeleri düzmelidirler. Şu nukdaýnazardan ugur alyp, daşary ýurt dili sapagynyň iki tipiniň we birnäçe görnüşiniň bardygyny bellemek gerek:

1. Bir maksatly ýa-da ýörite sapaklar. 2. Köp maksatly ýa-da gatyşyk sapaklar.

1. Bir maksatly sapaklara aşakdakylar degişlidir:

- leksiki sapak;
- grammatik sapak;
- dialog gepleşik sapagy;
- monolog-gepleşik sapagy;
- düşüniş diňlemegi öwretmek sapagy;
- öý okuwly sapagy;
- sözleri gaýtalama sapagy;

¹Лемперт В. Д. Система занятий по иностранному языку в средней школе ВВН.: Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М. 1967. с. 320-335.

²Комков И. Ф. Методика преподавания иностранных языков. Издательство «Высшая школа» 1979. с. 299-327.

³Л. С. Андреевская, Левенстерн Л. О., Михайлова О. А. «Методика преподавания французского языка в средней школе». М. 1958.0

– grammatik temalary gaýtalama sapagy;

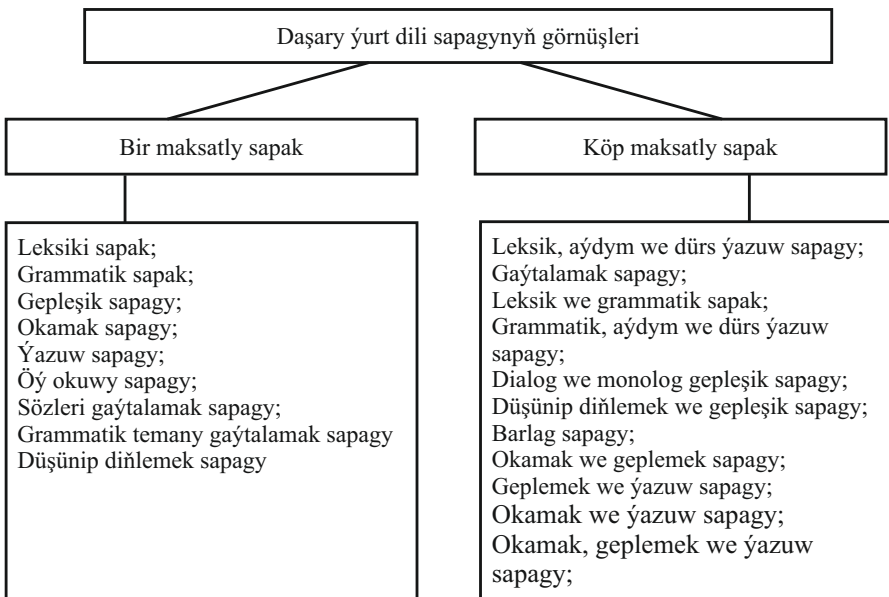
Bir maksatly, sap arassa sapaklar seýrek geçirilýär. Sapaklaryň aglabasy köp maksatly sapaklardyr.

1. Köp maksatly sapaklaryň aşakdaky görnüşleri bardyr:

- leksik, aýdym we ýazuw sapagy;
- gaýtalamak sapagy;
- leksik we grammatik sapak;
- grammatik, aýdym we dürs ýazuw sapagy;
- gepleşik we düşüňip diňlemek sapagy;
- barlag sapagy;
- dialog we monolog gepleşik sapagy;
- okamak we geplemek sapagy;
- okamak we ýazuw sapagy;
- geplemek we ýazuw sapagy;

Kompleksleýin okatmak ýörelgesine laýyklykda daşary ýurt dili sapaklarynyň 80-90%-i köp maksatly sapaklardyr.

Daşary ýurt dili sapagynyň görnüşleriniň sada özleşdirilişini göröliň.

Ýokarda bellenişi ýaly, sapagyň maksady we sapagyň görnüşleri bolsa dil hem-de gepleşik materialy bolup durýar.

§ 3. Sapagyň temasy

Daşary ýurt dili sapagynyň temasyny dogry kesgitlemek hemme talyplara we mugallymlara başartmaýar. Sebäbi olar sapagyň temasyny näme üçindir şol bir sagatda geçilýän grammatik temanyň ýa-da tekstiň adyna esaslanyp kesgitlemäge çalyşýarlar. Grammatik temalary geçmek bolsa, okatmagyň maksady däl-de, onuň serişdesidir. Tekstiň temasy hem hemişe sapagyň temasyna gabat gelmeýär.

Okatmagyň maksady gepleşik aragatnaşygyny ösdürmek bolsa, onda sapagyň temasy-da gepleşik temalaryndan ybarat bolmalydyr. Orta mekdepe de alty ýylyň dowamynda esasy iki sany uly gepleşik temasy geçirilýär¹:

1. Türkmenistanda okuwçylaryň durmuşy.

Biziň ýurdumyz we dili öwrenilýän ýurtlar.

Bu iki uly gepleşik temalary birnäçe kiçi gepleşik temalaryna bölünýär. Kiçi gepleşik temalary bolsa, birnäçe gepleşik ýagdaýlaryna bölünýär. Meselem, 4-nji synp üçin 1-nji uly gepleşik tema: Türkmenistanda okuwçylaryň durmuşy. Kiçijik temalar: 1. Özün we öz maşgalaň barada.

2. Mekdepdäki sapaklar.

3. Mekdepden daşary işler.

Situasiýalar: 1-nji kiçi temanyň bölümleri a) täze okuwy bilen tanyşmaklyk; b) mugallymyň okuwçy bilen gürrüňi; w) kitaphana ýazylmak we ş.m.

2-nji kiçi temanyň bölümleri: a) başga synpyň sapaklary barada gürrüň; b) synp otagynyň beýan edilişi we ş.m.

3-nji kiçi temanyň bölümleri: a) gyş (ýaz, tomus, güýz); b) öýde, bagda dynç almak; c) jaýyň içinde, köçede oýnamak we ş.m (mysallar maksatnamadan alyndy)².

Beýleki synplarda hem şu uly tema, kiçi tema we ýagdaýlar dürli mazmunda we dürli atlar bilen gaýtalanýarlar.

Belli bolşy ýaly orta mekdebiň daşary ýurt dili boýunça okuw kitaplarynyň bir ýa-da iki paragrafy haýsy-da bolsa bir kiçi gepleşik temasyna bagyşlanýar. Mysal üçin, 8-nji synpyň nemes dili okuw

¹Программы по иностранным языкам для школ с туркменским языком обучения. Ашхабад, 1993.

²Программы по иностранным языкам для школ с туркменским языком обучения. Ашхабад, 1993г., с. 23

kitabynyň 1-nji paragrafy tomos kanikuly; 2-nji paragrafy ýyl passyllary; 3-nji paragrafy haýwanat dünýäsi; 4-nji paragrafy sapakda; 5-nji paragrafy ýekşenbe güni; 6-njy paragrafy gün tertibi, 7-nji paragrafy geýimler; 8-nji paragrafy kitaphana; 9-njy paragrafy baýramçylyk günleri, 10-njy paragrafy ussahana atly kiçijik gepleşik temalaryndan ybaratdyr¹.

8-nji synpyň nemes dili okuw kitabynyň her paragrafy bolsa, alty sapakdan ybaratdyr. Alty sapagyň hem temasy bir kiçi gepleşigiň temasyndan ybaratdyr. Bir kiçi gepleşik temasy alty sapagyň materiallarynyň içinden dürli ýagdaýlarda eriş-argaç bolup geçýär. Hat-da fonetik, leksiki, grammatik hadysalary düşündirmek maksady bilen berlen mysallar hem mazmuny boýunça gepleşik temasynda deňişli bolmalydyr.

Diýmek, haýsy-da bolsa bir kiçi gepleşik temasy ýa-da haýsy-da bolsa bir anyk gepleşigiň görnüşi – sapagyň temasy bolup biler.

§ 4. Sapagyň maksady

Her bir daşary ýurt dili sapagy amaly, umumybilim berýän we terbiýeçilik maksatlaryna gönükdirilmelidir. Amaly maksat diýenimizde geplemegi, okamagy we ýazmagy göz önünde tutýarys. Bu maksatlar bolsa, anyk ýumuşlaryň kömegi bilen çözülýär. Mugallymyň ilkinji etmeli işi mugallym üçin kitaba esaslanyp, sapagyň maksadyny kesgitlemekdir. Ýöne nebsimiz agyrsa-da şu güne çenli daşary ýurt dili boýunça mugallymlar üçin gollanma kitaplary ýokdur. Şonuň üçin sapagyň maksadyny kesgitlemekde mugallymlar kynçylyklara duş gelýärler. Şu sebäbe görä sapagyň maksadyny kesgitlemek barada käbir maslahatlary bermegi makul bildik. Sapagyň maksady şol bir sapakda geçiljek täze dil we gepleşik materialynyň esasynda kesgitlenilýär. Mundan başga-da okuwçylaryň geçiljek sapaga çenli daşary ýurt dilini bilşi, olaryň ukyplary we ýerli şertler nazarda tutulmalydyr. Bir temany bir maksat bilen hat-da ugurdaş synplarda-da geçip bolmaýan ýagdaýlara duş gelmek mümkin. Maksadyň saýlanyp alynmagy okuwçylaryň dili bilşine, olaryň ukyplaryna, hat-da sanyna hem baglydyr. Mysal üçin, bir synpda ähli meýilleşdirilen sözleri geçip bolýar. Beýleki synpda bolsa, şol sözleriň ýarysyny-da geçip bolmaýar. Bir synpda tekstiň

¹W. Ýagmyrow, D. Babayew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9 synplary üçin. Aşgabat «Magaryf», 1992, sah. 156.

mazmunyny okuwçylara türkmen dilinde gürrüň etdirip bolýar. Beýleki synpda bolsa, daşary ýurt dilinde jogap bermegi we gürrüň bermegi talap edip bolýar.

Sapagyň maksady anyk we düşnükli kesgitlenilmelidir. Sapakda edilýän ähli işler baş maksada laýyklykda geçirilmelidir. Baş maksat bilen bir hatarda goşmaça maksatlar hem bolmagy mümkin. Mysal üçin, sapagyň baş maksady: sözleri düşündirmek we olary gepleşikde ulanmagy öwretmek, goşmaça maksat: goşma sözleri dogry aýtmagy öwretmek (sözleri düzümi boýunça derňemegi öwretmek, goşgujygy ýat tutmak, görüş diktantyny ýazmak we başgalar).

Indi sapagyň maksadynyň dürli-dürli kesgitlenilişine seredip görelin.

Giriş kursy döwründe sapaklaryň maksatlarynyň kesgitlenilişi: dogry aýtmagy öwretmek (degişli sesleri we fonetik hadysalary görkezmeli); sözlemleri äheňi boýunça tapawutlandyrmagy öwretmek; sözleri gepleşik nusgalarynda (gepleşik nusgalaryny görkezmeli) ulanmagy öwretmek; täze gepleşik nusgasyny (anyk görkezmeli) ulanmagy öwretmek; ... harplar bilen tanyşmak we olary ýazmagy öwretmek; suraty beýan etmegi öwretmek; tema boýunça belli bir sorag görnüşini goýmagy öwretmek; tema boýunça soraglara jogap bermegi öwretmek ; tema boýunça ikibir gürrüň etmegi öwretmek; . . . harp birikmelerini okamagy öwretmek; dogry äheň bilen okamagy öwretmek (basym, arakesme bilen); goşgyny ýatdan labyzly okamagy öwretmek; harplary, sözleri, sözlemleri tagtadan, okuw kitabyndan göçürmegi öwretmek (okuwçylaryň sözi ýatda saklap ýazyşyna syn etmeli); diktant ýazmagy (görüň, özbaşdak) öwretmek (okuwçy sözi, sözlemi gaýtalap aýdandan soň ýazmalydyr); sözleri sözlükde tapmagy öwretmek; aýdym aýtmagy öwretmek; didaktiki oýunlary oýnamagy öwretmek we ş.m.

Esasy kurs döwründe sapaklaryň maksatlarynyň kesgitlenilişi.

1) **Sözleri öwretmekde:** täze sözleri düşündirmek we olary ýat tutmagy öwretmek (sözleri ýat tutmagyň ýollaryny görkezmeli); täze sözleri düşündirmek we olaryň manysyny bilmegi öwretmek; täze sözleri düşündirmek we olary sözleýiş nusgalarynda ulanmagy öwretmek; täze sözleri tema boýunça gürründe (ýagdaýlarda, tekstiň mazmunyny gürrüň bermekde, suraty beýan etmekde we şuna meňzeşlerde) ulanmagy öwretmek; tema boýunça geçilen sözleri gaýtalamak; söz ýasaýjy alamatlary boýunça sözleri tertibe getirmek

we umumylaşdyrmak; täze sözleri tekstdе tanamagy hem-de düşünmegi öwretmek we ş.m.

2) **Grammatikany öwretmekde:** Täze grammatik hadysanyň ulanylyşy (ýasalyşy, üýtgeýşi) bilen tanyşdyrmak; dil gönükmeleri ýerine ýetirmegi öwretmek; täze gepleşik nusgansyny sözleýişde düşünmegi we ulanmagy öwretmek; grammatik hadysany belli gepleşik nusgalarynda (soraglaryň dürli görnüşlerinde, tassyklaýjy we ýokluk jogaplarda) ulanmagy öwretmek; täze gepleşik nusgalary başgalary bilen gezekleşdirip we utgaşdyryp tema boýunça gürrüňlerde, suratlary beýan etmekde we şuna meňzeşlerde) ulanmagy öwretmek; grammatiki hadysany tekstdе we gepleýişde aňlamagy we düşünmegi öwretmek; grammatik kitapça bilen işlemegi öwretmek; grammatik materialy gaýtalamak; tema boýunça grammatik materialyň özleşdirilişini barlamak we ş.m.

3) **Dialog gepleşigini öwretmekde:** soraglar bermegi öwretmek; soraglara (gysga, doly, 2-3 sözlem bilen) jogap bermegi öwretmek; gürründeşe haýyş bilen ýüzlenmegi öwretmek; degişli gepleşik söz düzümlerini ulanyp sag bol aýtmagy, ötünç soramagy, razy bolmagy, närazy bolmagy we başgalary öwretmek; dialogy üýtgetmegi öwretmek; degişli materiala, suratlara, ýagdaýlara, diafilme esaslanyp, dialog düzmegi öwretmek; dialogda modal sözleri ulanmagy öwretmek; okalan kitap (görlen film, sergä, muzeýe barlandan soň) boýunça dialog düzmegi öwretmek; öz inisiatiwalary boýunça dialog gepleşigini alyp barmagy öwretmek we ş.m.

4) **Monolog gepleşigini öwretmekde:** hekaýanyň meýilnamasyny düzmegi öwretmek; tema boýunça gürrüň etmegi öwretmek; tekstiň mazmunyny gürrüň edip bermegi öwretmek; suraty beýan etmegi öwretmek; diafilme düşündiriş bermegi öwretmek; nusga-tekste esaslanyp, gürrüň bermegi öwretmek; gürrüňi gineltnegi öwretmek; kyn gürrüni (teksti) ýeňilleşdirip gürrüň bermegi öwretmek; gürrüňi esaslandyrmagy öwretmek; diňlenen gürrüňiň, okalan hekaýanyň mazmunyny gysga gürrüň bermegi öwretmek; wakalara, ýagdaýlara baha bermegi öwretmek; adatdaky çaltlykda gürrüň etmegi öwretmek we ş.m.

5) **Okamagy öwretmekde:** teksti sesli okamagy öwretmek (tekste galam bilen şertli belgileri goýup çykmak), plastinka (magnit lentasyna) esaslanyp labyzly okamagy öwretmek; belli wagtda teksti sessiz okamagy öwretmek; teksti okap, onuň umumy mazmunyna

(näme barada gürrüň gidýär) düşünmegi öwretmek; okalan tekstden doly we anyk informasiýa almagy öwretmek; okalan tekste umumy soraglar goýmagy öwretmek; tekste anyklaýjy soraglar goýmagy öwretmek; teksti konspektirlemegi öwretmek; okalan tekstiň esasy ideýasyny kesgitlemegi öwretmek; teksti ulanyp esasy gahrymanlara (hereketlere) häsiýetnama bermegi öwretmek; tekstiň meýilnamasyny düzmegi öwretmek; tekstiň nätanys sözleriniň manysyna (söz ýaşajy alamatlary boýunça, internasional sözlere esaslanyp) düşüniپ okamagy öwretmek; tekstiň kyn sözlemlerini anyklamagy we olary terjime etmegi öwretmek; dürli žanry (edebi, gazet, ylmy-populýar) tekstleri okamagy öwretmek; goşgyny sesli okamagy öwretmek; teksti sözlük ulanyp okamagy öwretmek; tekstiň mazmunyny gysga ýazmaça beýan etmegi öwretmek we ş.m.

6) **Ýazmagy öwretmekde:** tagtadan, okuw kitabyndan göçürmegi öwretmek; diktant (görüş, eşidiş, özbaşdak) ýazmagy öwretmek; hat ýazmagy öwretmek; meýilnama düzmegi öwretmek; beýannama (düzme) ýazmagy öwretmek; gysga ýazgylar düzmegi öwretmek; gutlaglar ýazmagy öwretmek we ş.m.

7) **Düşüniپ diňlemegi öwretmekde:** mugallymyň başga adamyň monolog gepleşigine, gürrüňine düşünmegi öwretmek; mugallymyň (başga adamyň) monolog gepleýşine (gürrüňine) düşünmegi öwretmek; mugallymyň (başga adamyň) suraty beýan edişine düşünmegi öwretmek; diňlenen tekstiň esasy mazmunyna düşünmegi öwretmek; diňlenen tekstiň mazmuny boýunça berlen soraglara jogap bermegi öwretmek we ş.m.

Ýokarda agzalanlara meňzeş kesgitlemeler sapakdan sapaga, synpdan synpa gaýtalanýarlar. Sebäbi dil materialyny özleşdirmegiň başarnyklaryny we endiklerini ele almagyň çägi ýokdur. Sapakda edilýän işleriň ählisi sapagyň maksadyna gabat gelmelidir. Mysal üçin, öýe berilýän iş esasy maksat bilen, köplenç, baglanyşykly bolmalydyr.

Daşary ýurt dili sapagynyň netijeliligi, onuň üstünligi maksadyň nähili derejede ýerine ýetirilmegi bilen baglanyşyklydyr.

§ 5. Sapagyň abzallaşdyrylyşy

Sapagyň abzallaşdyrylyşy onuň maksadyna we mazmunyna baglydyr. Sapagyň abzallaşdyrylyşyna aşakdakylar degişlidir: okuw kitaplary, synp tagtasy, tematik suratlar, bir tema degişli manysy

boýunça logiki baglanyşykly kiçijik suratlar ýygyndysy, geografik kartalar, tablislalar, shemalar, maketler, kartoçkalar, tehniki serişdeler (magnitofon, kodoskop, diaproýektor), paýlanyp berilýän didaktiki materiallar we başgalar.

Şu ady tutulan serişdeleriň bolmagy ýa-da bolmazlygy mekdepde daşary ýurt diliniň haçandan bári okadylýandygyna, daşary ýurt dili kabinetiniň döredilişine, şol mekdepde işleýän daşary ýurt dilleri mugallymlarynyň ukybyna, ýerli şertlere baglydyr. Elbetde, ilkinji gezek daşary ýurt dilini okadýan ýaş mugallymlara ähli gerekli serişdeler bilen daşary ýurt dili sapagyny üpjün etmek aňsat düşmeýär. Ýöne her bir mugallym turuwbaşdan daşary ýurt dili kabinetiniň döredilmegini we oňy ýuwaş-ýuwaşdan degişli serişdeler bilen üpjün etmegi gazanmalydyr.

Görkezme esbaplary, didaktiki materiallary mugallymyň özi we okuwçylaryň kömegi bilen ýasap biler.

§ 6. Sapagyň guralyşy we geçirilişi

Sapak öz guralyşy boýunça birnäçe bölümlerden we böleklerden durýar. Sapagyň bölümleri (tapgyrlary) barada iki pikir bar. Olaryň biri könedan gelýän, pedagoglar tarapyndan hödürülenýän hemme mekdep dersleriniň sapaklaryny bölümlere bölmekde ulanylýan adalgalardyr:

1. Sapagyň guramaçylyk döwri;
2. Öý işini soramak;
3. Täze temany düşündirmek;
4. Täze temany berkitmek;
5. Öý işini tabşyrmak;
6. Sapagy jemlemek.

Elbetde, sapagyň şeýle bölümlere bölünişi mekdepde okadylýan dersleriň sapaklarynyň aýratynlyklaryna laýyk gelýär. Ýöne daşary ýurt dili sapagy oň aýdyp geçişimiz ýaly, beýleki mekdep dersleriniň sapaklaryndan düýpli tapawutlanýar. Daşary ýurt dili sapagynyň maksatlary we wezipeleri okuwçylara bilim bermek däl-de, olarda başarnyklary we endikleri döretmekdir. Okuwçylar beýleki dersleriň sapaklarynda alan bilimlerini ene dilinde diňläp, okap, bilýän zatlaryny daşary ýurt dilinde aýtmagy, sapakda ene dilinde alan bilimlerine, düşünjelerine esaslanyp, daşary ýurt dilinde orta

mekdebiň maksatnamasynda görkezilen temalarynyň çäginde 6-8 sözlem bilen geplemegi we ýazmagy, daşary ýurt dilindäki kyn bolmadyk tekstleri sözlükli we sözlüksiz okap düşünmegi başarmalydyrlar.

Belli rus usulyýetçisi prof. G.W. Rogowa könenen galan bölümleriň deregine daşary ýurt dili sapagynyň aýratynlyklaryny nazarda tutup, onuň üç bölümden ybaratdygyny belleýär.¹

- 1) Başlangyç bölüm;
- 2) Merkezi bölüm;
- 3) Soňky bölüm.

Başlangyç we soňky bölümler sapagyň üýtgemeyän, hemişelik bölümleridir. Her sapagyň başy we soňy bolmalydyr. Her sapak guramaçylykly başlanmalydyr we guramçylykly gutarmalydyr. Sapagyň merkezi bölegi sapagyň görnüşlerine we maksatnamalaryna laýyklykda üýtgäp durýar. Sapagyň maksady onuň merkezi böleginiň mazmuny esasynda kesgitlenýär. Şonuň üçin sapagyň merkezi in uly we esasy bölümleriň biridir. Daşary ýurt diliniň aýratynlygyna laýyklykda her bölümiň hut özüniň wezipesi bardyr.

Daşary ýurt diliniň aýratynlygy, sapaklaryň böleklerе bölnende has gowy aýdyňlaşmalydyr. Daşary ýurt dili sapagy onuň görnüşine baglylykda 5-den 20-ä çenli bölekden ybarat bolmagy mümkindir.

Sapagyň bölümlerini we böleklerini aýratynlykda beýan edeliň.

1. Sapagyň başy

Sapagyň başlangyç bölümi aşakdaky böleklerden (elementlerden) ybarat bolmagy mümkin:

1. Synpyň sapaga taýýarlygy.
2. Salamlaşmak.
3. Nobatçynyň maglumaty.
4. Sapagyň wezipelerini düşündirmek.
5. Gepleşik türgenleşigi
6. Dogry aýtmak türgenleşigi.
7. Okamak türgenleşigi.
8. Öý işini barlamak

Sapagyň sekiz böleginden 1-nji we 2-nji bölekleri hemişelik, durnukly bölekleridir. Galan altý bölegiň hemişe we hemme sapaklarda geçirilmegi hökman dälidir.

¹Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. Москва «Просвещение». 1991, с. 208

Şu bölekleriň saýlanyp alynmagy we geçirilmegi olaryň sapagyň merkezi bölümini guramakda, sözleşiş endiklerini ösdürmekde, dogry aýtmak we sesli okamak başarnyklaryny kämilleşdirmekde hakykatdan hem peýdalydygyna baglydyr.

Bu sapagyň böleklerini ýokardaky yzygiderlikde düzmek we geçirmek maslahat berilýär. Sapagyň bölekleriniň her birine aýratynlykda seredip geçeliň

1. Synpyň sapaga taýýarlygy

Bir tarapdan mugallymyň, ikinji bir tarapdan okuwçylaryň, üçünji bir tarapdan synpyň sapaga taýýarlygy jaň kakylmazdan has ön başlanýar.

Okuwçylar daşary ýurt dili sapagyna degişli enjamlary (okuw kitaplary, depderleri, sözlükleri we şuna meňzeşler getirmelidirler. Jaň kakylandaň soň okuwçylar zerur enjamlary sapaga taýýarlap goýmalydyr. Nobatçy tagtany arassalamalydyr we senäni ýazyp goýmalydyr. Degişli görkezme esbaplary we tehniki serişdeleri mugallymyň talabyna laýyklykda taýýarlanylmaladyr. Mugallym bolsa, sapagyň görnüşine we maksadyna laýyklykda degişli görkezmeleri berýär. Mugallym öz ýany bilen sapaga degişli zatlary (didaktiki materiallary, suratlary, albomlary, gazetleri, žurnallary, hatlary, nyşanlary, görkezme esbaplaryny, kitapjagazlary we şuna meňzeşleri) getirýär. Mugallym gapydan giren badyna we stoluň başyna barýança synpyň sapaga taýýarlygyny ýa-da taýýar dældigini gözden geçirip anyklaýar we dessine degişli görkezmeler berýär. Mysal üçin, esgini ölläp gelmegi tabşyrýar, ýa-da mugallymlar otagyndan hek getirmegi buýurýar.

2. Salamlaşmak

Synpyň sapaga doly taýýarlygyna, ähli okuwçylaryň ýerlerinden turandygyna we düzgüniň tertibe gelendigine göz ýetirenden soň, mugallym okuwçylar bilen daşary ýurt dilinde salamlaşýar we sapaga başlaýar. Okuwçylar bolsa, köpçülik bolup, daşary ýurt dilinde jogap berýärler. Mugallym 4-nji synpda birinji sapakdan başlap okuwçylara daşary ýurt dilinde dogry salamlaşmagy öwredýär. Mugallym okuwçylara daşary ýurt we türkmen dilinde salam bermegiň aýratynlyklaryny düşündirýär. Mugallym okuwçylara salam bermegiň ähmiýetiniň uludygyny, tanyş we nätanyş adamlara, özüňden ululara ilkinji bolup salam bermelidiklerini ündeýär.

3. Nobatçynyň maglumaty

Altmyşynjy ýyllarda daşary ýurt diliniň amaly maksat bilen öwrenilmegi sebäpli nobatçynyň maglumaty (raporty) atly sapagyň bölegi döredilýär. Nobatçynyň maglumatynyň göwrümi iki sözlemde 10-12 sözleme çenli bolup biler. Aşaky synplarda nobatçy wakalary sanap geçýär. Mysal üçin: şu gün men nobatçy; synp taýýar; şu sapakda Amanow, Geldiýew we Orazow ýok (olar syrkaw . . .). Ýokarky synplarda nobatçy wakalaryň sebäplerini hem daşary ýurt dilinde düşündirýär. Synpdan-synpa nobatçynyň maglumatynyň mazmuny giňelmelidir we çylşyrymlaşmalydyr.

Nobatçynyň maglumaty hakyky wakalardan ybarat bolmalydyr. Nobatçy ýat tutup ýa-da toslama gürrünler etmeli däl-de, her sözi, sözlemi aňlap maglumat bermegi başarmalydyr.

Daşary ýurt dilini göwşak bilýän okuwçylardan nobatçynyň maglumatyny almagyň zerurlygy ýokdur. Şeýle ýagdaýlarda mugallym tutuş synp bilen sorag-jogap arkaly maglumat alýar.

Nobatçynyň maglumaty sözleşiş dilini ösdürmek üçin hyzmat edip bilmeýän halatlarynda, (şeýle ýagdaý esasan-da ýokary synplarda duýulýar) mugallym sapagyň şu bölegini ulanmaýar. Mugallymyň özi gatnaşygy žurnalda belleýär.

4. Sapagyň wezipelerini okuwçylara düşündirmek

Sapagyň maksadyny kesgitlemek mugallym üçin zerurdyr. Sapagyň maksadyny kesgitlemek bilen mugallym 45 minudyň dowamynda etmeli işleri meýilnamalaşdyrýar.

Sapakda edilýän her bir işiň, ýerine ýetirilýän her bir gönükmäniň öz wezipesi, maksady bolmalydyr. Orta mekdep üçin okuw kitaplarynyň, esasan-da 8-9-njy synplar üçin nemes dili okuw kitaplarynyň gönükmeleri belli bir logiki baglanyşykly yzygiderlikde düzülýär¹. Mysal üçin, sapagyň tekstden öňki gönükmeleriniň wezipesi teksti okamaga taýýarlamakdyr. 1-nji gönükme 2-nji gönükmäni, 2-nji gönükme 3-nji gönükmäni taýýarlaýar.

Okuw kitaplarynyň, ýazarlary, ýaş mugallymlar gönükmeleriň wezipelerini, şertlerini ýeterlik derejede okuwçylara düşündirmeýärler. Netijede, okuwçylar mugallymyň ondan näme talap edýändigini, gönükmäni nähili ýerine ýetirmelidigini bilmeýärler. Mysal üçin, okaň, aýdyň, ýazyň, gürrüň beriň, jogap beriň, üýtgediň, dolduryň, ýat tutuň, ýerine ýetiriň we ş.m. şerti bolan gönükmeler okuwçylar üçin düşnüksizdir. Okuwçylar nähili we näme üçin

okamalydygyny, ýazmalydygyny, aýtmalydygyny, ýat tutmalydygyny doly derejede bilmeýärler we wagt boş geçýär.

Mugallym salamlaşandan soň we nobatçynyň maglumatyny alandan soň, sapagyň maksadyna laýyklykda okuwçylaryň önünde belli bir wezipeleri goýýar we sapagyň soňunda şol wezipeleriň ýerine ýetirilişini barlaýar. Mysal üçin, «Okuwçylar, biz bir gyzykly teksti okarys. Ýöne şu teksti okamaga başlamazdan öň 2-3-nji gönükmeleri ýerine ýetireliň, ýa-da okuwçylar, häzir bir goşgyny ýat tutarys. Bu goşgyny ýat tutmazdan öň, goşguda duş gelýän nätanyş sözler we söz düzümleri bilen tanşalyň. Soňra goşgynyň awtory barada gürrüň ederis» we ş.m.

Mundan başga-da her sapagyň böleginiň önünden her gönükmäni ýerine ýetirmezden öň guramaçylyk sözleri daşary ýurt dilinde aýdylmalydyr we okuwçylaryň önünde belli bir wezipeler goýulmalydyr we şol wezipeleriň ýerine ýetirilişi barlanyp durulmalydyr.

Mundan başga-da sapagyň dowamynda her sapagyň böleginiň önünden, her gönükmäni ýerine ýetirmezden öň, guramaçylyk sözleri (kitaplary ýapyň, sözlükleriňizi açyň, ýeriňizden turuň, eliňizi galdyryň, tagta geliň, sözlemi tagta ýazyň, tagtany süpüriň, teksti okaň we ş.m. daşary ýurt dilinde aýdylmalydyr we okuwçylaryň önünde belli bir wezipeler goýulmalydyr. Şol wezipeleriň ýerine ýetirilişi barlanyp durulmalydyr. Eger-de okuwçylar arakesme etseler, soraglara jogap berip bilmeseler garaşyp biderek wagt ýitirip durmaly däl-de, arakesmäniň sebäbini bilip, wezipeleri (şertleri) okuwçylara täzeden düşündirmeli. Okuwçy gönükmäni aňly-düşünjeli ýerine ýetirmelidir.

5. Gepleşik türgenleşigi

Gepleşik türgenleşigi sözleýiş dilini ösdürmekde iň amatly we iň peýdaly sapak bölekleriniň biridir. Ol geçilen gepleşik temalaryny gaýtalamakda we olary mundan beýläk-de dürli ýagdaýlarda ulanmagy öwretmekde netijelidir.

Gepleşik temalaryny synpdan-synpa, sapakdan-sapaga gaýtalap durmak zerurdyr. Sebäbi geçilenleri gaýtalamak daşary ýurt diline mahsusdyr. Gepleşik temasynyň gaýtalanmagy geçiljek sapagyň maksady bilen synpda, mekdepde, şäherde, ýurtda bolup geçýän täzelikler, wakalar bilen berk baglanyşykly bolmalydyr. Mysal üçin, «Doglan gün» diýen gepleşik temany mugallym her ýyl synpda näçe

okuwçy bar bolsa, şonça gezek hem gepleşik türgenleşigini geçip biler. Munuň üçin mugallym her okuwçynyň doglan gününü önünden bilmelidir we şu şatlykly wakany ýerlikli ulanmagy başarmalydyr. Gepleşik türgenleşigi üçin materialy, temany durmuşyň özi hödürleýär. Mugallymyň wezipesi okuwçylaryň bilýän dil materialyna esaslanyp, ýurtda bolup geçýän täzelikleri wagtynda sözleýiş dilini ösdürmek maksady bilen ulanmakdyr.

Orta mekdebiň daşary ýurt dili okuw kitaplarynda gepleşik türgenleşigi üçin niýetlenen aýratyn gönükmeleriň bardygyny bellemek gerek. Mysal üçin, 8-nji synpda nemes dili okuw kitabyňyň 6, 23, 24, 28, 30, 37, 49, 57, 61, 62, 95-nji sahypalarynda ýerleşýän 1-nji ýa-da 2-nji gönükmeler gepleşik türgenleşigi üçin niýetlenendir¹.

6. Dogry aýtmak türgenleşigi

Sapagyň bu bölegi esasan-da 4-nji synpda ýygy-ýygdydan geçirilýär. Sebäbi dogry aýtmak türgenleşigi, köplenç, okuwçylar üçin aýtmasy kyn sesler bilen baglanyşyklydyr.

Mundan başga-da aýdylyşy kyn bolan sözleri, ses düzümlerini we sözlemleri okuwçylar sapagyň başynda türgenleşýärler. Synpdan synpa bu türgenleşik görnüşi seýrek geçirilýär.

Dogry aýtmak türgenleşiginiň geçirilişiniň ýygylgy okuwçylaryň şeýle türgenleşige mätäçligine baglydyr.

7. Sesli okamak türgenleşigi

Sesli okamak türgenleşigi hemme synplarda geçirilýän sapak bölekleriniň biridir. Sesli okamaklyk, köplenç, mugallymyň ýolbaşçylygynda, synpda ýekelikde we hor bolup geçirilýär. Sesli okuw üçin material hökmünde sessiz okaljak tekstiň kyn sözleri we söz düzümleri hyzmat edýärler.

Sesli okamak türgenleşiginiň ýygylgy hem okuwçylaryň, şeýle okuwa mätäçligine baglydyr.

Dogry aýtmak we sesli okamak başarnyklary biri-birleri bilen aýrylmaz baglydyr. Okuwçylar sözleri, sözlemleri, kiçijik tekstleri sesli okanlarynda olaryň dogry aýtmak başarnyklary hem ösdürilýär.

Hemme synplaryň daşary ýurt dili okuw kitaplarynda sesli okamaga degişli gönükmeleriň sany ýeterlikdir. Mysal üçin, 8-nji synpyň nemes dili okuw kitabyňyň 8, 10, 13, 14, 30, 32, 44, 58, 61, 62,

¹W. Ýagmurow, D. Babaýew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9 synplary üçin. Aşgabat «Magaryf», 1992.

66, 73, 83, 84, 93-nji sahypalaryndaky 1-nji gönükmeler sesli okuw üçindir¹. Şu ady tutulan gönükmeleriň maksady yzyndan gelýän tekstleri sessiz düşünişip okamagy ýeňilleşdirmekdir, sessiz okuwa taýýarlamakdyr.

Eger-de okuwçylar sesli okamak bilen baglanyşykly ýalňyşlar goýberseler, mugallym düzgünlere esaslanyp olaryň ýalňyşlaryny düzetmelidir.

8. Öý işini barlamak

Daşary ýurt dillerini öwrenmekde her bir usulyýetçi öý işiniň ähmiýetini inkär etmeýär. Sebäbi okuwçy daşary ýurt dilini diňe mugallymyň ýolbaşçylygynda sapakda öwrenmek bilen çäklenmän, eýsem öýde özbaşdak işlemegi hem başarmalydyr. Daşary ýurt dilini özbaşdak öwrenmekde öý işiniň orny uludyr.

Öý işini okuwçylar, köplenç, ýazmaça ýerine ýetirýärler. Şeýle ýagdaýlarda mugallymyň her okuwçynyň ýanyna baryp, olaryň depderlerini barlamagyň zerurlygy ýokdur. Mugallym nobatça depderleri ýygnamagy tabşyrýar we işleri öýde barlaýar. Kähalatlarda ýazmaça tabşyrylan öý işini sapakda hem barlap bolar. Mugallym bir ýa-da iki okuwçyny tagta çagyryýar. Olar mugallymyň görkezmesi boýunça gönükmäni tagtada ýazýarlar. Beýleki okuwçylar bolsa, tagtada işiň dogry ýerine ýetirilişine syn edýärler. Olar ýalňyş goýberilse düzedýärler we soňra depderdäki ýazgylary deňeşdirýärler hem-de degişli bellikler edýärler.

Eger-de öý işi dilden tabşyrylan bolsa, onda ony barlamagyň iki ýoly bardyr. Mugallym öý işini aýratyn tapawutlandyrman, okuwçylara öý işiniň barlanýandygyny duýdurman, sapagyň beýleki bölekleri bilen utgaşdyrýar. Mysal üçin, öý işini gepleşik türgenleşigi bilen utgaşdyryp barlamak has peýdalydyr.

Öý işini barlamagyň 2-nji ýoly, ol hem okuwçyny tagta çagyryp ýekelikde sormakdyr. Mysal üçin teksti labyzly okamak, tematik suraty beýan etmek, gepleşik temasy boýunça gürrüň etmek, ýat tutulan goşgyny aýdyp bermek we başgalar. Şunuň ýaly öý işlerini diňe ýekelikde barlamak we okuwçylary dessine bahalandyrmak maslahat berilýär. Bahalandyrmak üçin sapagyň ahyryna çenli garaşmagyň zerurlygy ýokdur. Öý işleri frontal görnüşde barlansa, onda sapagyň soňunda ähli jogaplary jemläp, baha goýmak bolar.

Okuwçylar bilen öý işi barada daşary ýutr dilinde hakyky gürrüňler etmäge mümkinçilik döreýär. Mysal üçin,

¹W. Ýagmyrow, D. Babaýew. Nemes dili. Türkmen mekdepleriniň 8-9 synplary üçin «Mugallym».

- Öý işini ýerine ýetirdiňmi?
- Öý işini ýazmaça ýerine ýetirdiňizmi?
- Öý işini dilden ýerine ýetirdiňizmi?
- Kim öý işini ýerine ýetirmedi?
- Näme sebäpli öý işini etmediň?
- Erteki (eser, hekaýa, roman, goşgy) saňa ýaradymy? we ş.m.

1. Sapagyň merkezi bölümi

Sapagyň maksatlarynyň ýerine ýetirilişinde merkezi bölüm aýgytly rol oýnaýar. Sapagyň şu bölümünde okuwçylar täze leksiki we grammatik hadysalar bilen ilkinji gezek tanyşýarlar, täze mazmunly tekstleri düşüňip okamagy öwrenýärler, diňlenen tekstiň mazmuny boýunça düzülen soraglara jogap berýärler, tematik suratlary dilden we ýazmaça beýan edýärler, gepleşik temasynyň mazmuny boýunça meýilnama düzmegi we meýilnama boýunça gürrüň etmegi öwrenýärler.

Sapagyň merkezi bölümüni iki bölege bölmek maksada laýyk gelýär:

1. *Täze materialy düşündirmek.*
2. *Täze materialy berkitmek.*

Geliň indi sapagyň merkezi bölümüniň her bölegini aýratynlykda häsiýetlendireliň.

1. Täze materialy düşündirmek

Sapagyň täze materialyny düşündirmek bölegi baş maksatlaryň biridir. Sapagyň maksadynyň kesgitlenilişi hemişe täze material bilen baglanyşykly bolmalydyr. Täze materialyň düşündirilişi diňe mugallyma baglydyr. Mugallymyň bilimlilik, onuň daşary ýurt dilini nähili derejede bilşi, onuň iş tejribesi, ulanýan usulnamalary we usullary, okuwçylaryň mümkinçiliklerini, ýaş aýratynlyklaryny we ukyplaryny nazarda tutuşy, täze materialy düşündirmekde uly ähmiýete eýedir. Mundan başga-da täze materialyň böleklere bölünip belli bir yzygiderlikde geçilişine okuwçylaryň düşünmegi örän möhümdir.

Täze material hökmünde fonetik, grammatik we leksiki hadysalar düşündirilmelidirler. Dil hadysalarynyň çylşyrymlylygyna laýyklykda ene dilinde ýa-da daşary ýurt dilinde düşündirmek maslahat berilýär.

Dil hadysalaryny düşündirmek maksady bilen ulanylýan düzgünleriň goşmaça ähmiýetiniň bardygyny bellemek gerek.

Düzgünler okuwçylara dil materialyny aňly özleşdirmek üçin gerekdir. Şonuň üçin düşündirişler, düzgünler anyk, gysga, bir manyly, ýönekeý bolmalydyrlar. Düzgünleriň berlişi sapagyň görnüşine baglydyr. Ähli dil hadysalary düşündirilende düzgünleriň berilmegi hökman dälidir. Kâbir dil hadysalaryny düzgünsiz hem düşündirmek ýeterliklidir.

Sapagyň täze materialyny düşündirmek bölegine gepleşik başarnyklaryny döretmek degişlidir. Sapagyň gepleşik materialy hökmünde täze tekstler, gepleşik temalary, situasiýalar, mugallymyň dürli temalar boýunça gürrüňleri, magnit lentasyňa ýazylan tekstler, suratlar, gepleşik nusgalary, goşgular seredilmelidirler. Şu gepleşik materiallarynyň mazmunyna, göwrümüne laýyklykda, sapagyň baş maksatlary kesgitlenilýär. Sözleýiş, diňleýiş, okaýyş, ýazuw başarnyklary döretmek üçin täze gepleşik materiallary bilen baglanyşykly düşündirişler geçirilýär we ýumuşlar ýerine ýetirilýär. Okuwçylar mugallymyň ýolbaşçylygynda daşary ýurt dilinde geplemäge, okamaga we ýazmaga taýýarlanýarlar.

2. Täze materialy berkitmek

Dil materialyny özleşdirmek we gepleşmek endiklerini döretmek daşary ýurt dili sapagynyň esasy mazmunydyr. Sebäbi tutuş daşary ýurt dili sapagynyň 10-15%-i düşündirişlerden, düzgünlerden ybarat bolýan bolsa, 85-90%-ini gönükmeler, türgenleşikler eýelemelidirler. Sapagyň ähli bölekleri türgenleşiklerden ybarat bolmalydyr. Ýöne täze dil we gepleşik materialynyň sapagyň beýleki böleklerinden tapawutlandyrylmagynyň usuly ähmiýeti bardyr.

Täze material düşündirilýän döwründe we düşündirilip bolnandan soň, dessine dürli gönükmeleriň üsti bilen ýeterlik derejede berkidilmelidir. Bu bolsa daşary ýurt dili sapagynyň beýleki sapaklardan aýratynlygyny düzýär. Ýokarda belleýişimiz ýaly, daşary ýurt diliniň amaly maksat bilen öwredilişi täze we önki geçilen, ýöne ýeterlik derejede berkidilmedik materiallary türgenleşdirmegi talap edýär. Türgenleşigiň häsiýeti sapagyň maksadyna (endikleriň döredilmegine ýa-da degişli başarnyklaryň ösmegine) baglydyr. Şu maksatlara laýyklykda gönükmeleriň görnüşleri, olaryň sany, hem-de olaryň şol bir sapakda ýerine ýetirilişiniň yzygiderligi kesgitlenilýär.

Daşary ýurt dili sapaklaryna goýulýan talaplara görä geçilen materiallary berkitmeklik başarnyklaryny döretmek, köplenç, şertli gepleşik we gepleşik endikleri ösdürmekde hakyky gepleşik gönükmeleriniň kömegi bilen amala aşyrylmalydyr. Gönükmeleriň

sany gepleşik başarnyklarynyň we endikleriniň degişli derejede ösdürilişini üpjün etmelidir.

Täze dil materialyny berkitmek bilen bir hatarda endikleri ýatdan çykarmazlyk maksady bilen öňki geçilenleri gaýtalamak nazarda tutulmalydyr. Şu maksat bilen hem degişli gönükmeler ýerine ýetirilmelidir. Geçilen materiallary yzygiderli gaýtalap durmazdan berk gepleşik endiklerini döretmek mümkin däl. Şonuň üçin okuwçylaryň täze materiala gowy düşünendigini we öňki geçen materiallary ýatdan çykarmandygyny barlap durmak örän ähmiýetlidir.

3. Sapagyň soňy

Her bir ähmiýetli işi, şol sanda daşary ýurt dili sapagyny guramaçylykly başlamak we gutarmak zerurdyr. Sapagyň soňy hem edil sapagyň başy ýaly guramaçylyk işlerinden ybaratdyr. Sapagyň başynyň wezipesi merkezi bölümiň ýumushlarynyň çözülişini ýeňilleşdirmek, ýuwaş-ýuwaşdan daşary ýurt diliniň atmosferasyna girizmek bolsa, sapagyň soňunyň wezipesi edilen işleri jemlemek we geljekki etmeli işleri kesgitlemekdir. Sapagyň soňy şu aşakdaky böleklerden ybaratdyr:

1. *Öý işini tabşyrmak.*
2. *Sapagy jemlemek we okuwçylara baha goýmak.*
3. *Geljekki wezipeleri kesgitlemek.*
4. Hoşlaşmak.

Yokarda ady tutulan böleklerden diňe soňkusy sapagyň üýtgemeyän hemişelik bölegidir. Öňküler bolsa sapagyň üýtgeýän bölekleridir. Olaryň ulanylmagy sapagyň mazmunyna we wagtyna baglydyr.

Geliň, sapagyň soňky bölüminiň böleklerini häsiýetlendireliň.

1. Öý işini tabşyrmak

Öý işiniň tabşyrylşy sapakda ýerine ýetirlen işleriň netijesine baglydyr. Şonuň üçin öý işi hökmünde tabşyrylýan ýumushlar okuwçylaryň şol bir sapakda alan bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmelidirler we olary mugallym ýeňillik bilen barlap bilmelidir.

Mugallym okuwçylara öý işini belläp almagy tabşyrýar, onuň ýerine ýetрилиşi boýunça degişli düşündirişler berýär we ýumusha okuwçylaryň düşünendigini barlap görýär. Mugallym ýumushuň

sahypasyny, belgisini hemme okuwçylar görer ýaly edip tagtanyň sag tarapynyň ýokarsynda, gündelige sygar ýaly edip gysgaça ýazýar. Her okuwçy gündelige, gündelik bolmasa synp depderine degişli ýazgylar edýär. Öý işiniň ýerine ýetirilişini barlamak maksady bilen mugallym gowşak okuwçylara ýüzlenýär. Kä halatlarda boş wagt bolsa, okuwçylar ýazuw üsti bilen tabşyrylan ýumuşlary sapakda ýerine ýetirip başlaýarlar we öýlerinde soňuna çenli ýazýarlar. Wagtal-wagtal mugallym ähli okuwçylaryň öý işini ýazyp belländiklerini barlap görýär.

Belli bolşy ýaly öý işini okuwçylar özbaşdak ýerine ýetirýärler. Şonuň üçin öýde ýerine ýetirilýän ýumuşlar sapakda mugallymyň ýolbaşçylygynda ýerine ýetirilýän gönükmelerden ýeňil bolmalydyr. Mugallym öý işi hökmünde hödürlenýän ýumuşlary, okuwçylaryň 90-95%-niň ýerine ýetirip biljekdigine göz ýetiren ýagdaýynda tabşyrmalydyr.

2. Sapagy jemlemek we okuwçylara baha goýmak

Sapagyň maksadyna we mazmunyna laýyklykda edilen işleri jemlemegi endik edinmek mugallym üçin-de, okuwçy üçin hem peýdalydyr.

Mugallym geçilenleri hasaba almak bilen okuwçylaryň daşary ýurt dilini nähili derejede bilýändiglerini kesgitleýär we geljekki işleri dogry meýilnamalaşdyrmaga mümkinçilik döredýär.

Bir sagadyň dowamynda näçe söz öwrenmelidigini, grammatik tema esaslanyp, sözlemler düzüp bilýändigini, daşary ýurt dilinde başarnyklarynyň we endikleriniň nähili derejededigini bilmek okuwçy üçin-de peýdalydyr. Okuwçylar öz üstünliklerini duýsalar, olar indiki sapaklara has gowy taýýarlyk görmäge çalyşýarlar, olaryň daşary ýurt diline bolan höwesini artýar.

Okuwçylara baha goýmagyň iki ýoly bardyr. Birinji ýoly –sapagyň başynda öý işi soralandan soň ýa-da sapagyň merkezi böleginde indiividual, özbaşdak jogaplardan soň dessine baha goýmak. Mysal üçin, gepleşik temalary barada gürrüň edilende, tematik surat özbaşdak beýan edilende tekst labyzly okalanda, goşgy ýatdan aýdylanda sapagyň soňuna çenli garaşman, baha goýmaklyk maslahat berilýär.

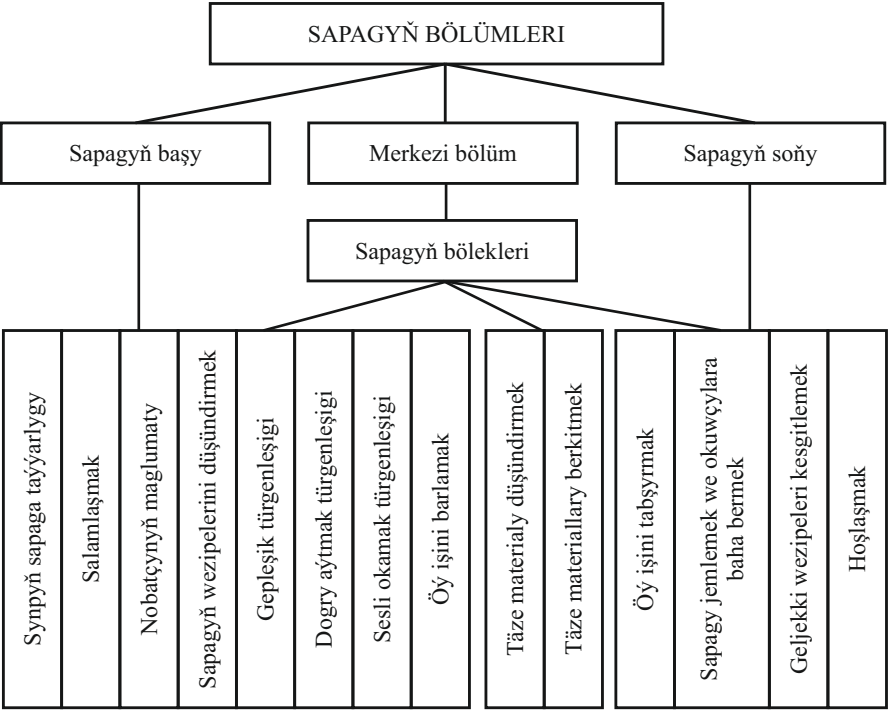
Frontal soraglara jogap berlenden soň, obýektiw baha goýmak kyndyr. Mundan başga-da ähli okuwçylary sapaga gatnaşdyrmak maksady bilen sapagyň soňunda has köp jogap berenlere düşündirip baha goýmak peýdalydyr. Mugallym okuwçylary gezekli-gezegine

çagyryp, olaryň gündeliklerine baha goýýar. Ähli okuwçylary birbada çagyryp baha goýmak maslahat berilmeýär. Bu ýagdaý sapagyň guramaçylykly geçmegine päsgel berýär. Daşary ýurt dilinde düşündirip, okuwçylary ynandyryp baha goýmak düşünp diňlemek endiklerini ösdürýär.

3. Hoşlaşmak

Jaň kakylandan soň, sapagy dowam etdirmegiň zerurlygy ýokdur. Okuwçylaryň pikiri daşdadyr. Şonuň üçin hem olar aýdylanlary ünsli kabul etmeýärler. Jaň kakylandan soň, sapak dessine bes edilmelidir we okuwçylar sapakdan boşadylmalydyr. Mugallym okuwçylara daşary ýurt dilinde «Sapak gutardy», «Sag boluň» diýip ýüzlenýär. Okuwçylar hem ýerlerinden turup, daşary ýurt dilinde «Sag boluň» diýip jogap bermelidirler.

Geliň daşary ýurt sapaklarynyň guralyşyny sada beýan edeliň:

Soraglar

1. Daşary ýurt dili sapagy beýleki mekdep sapaklaryndan nähili tapawutlanýar?
2. Daşary ýurt dili sapagynyň esasy maksady okuwçylarda başarnyklar we endikler döretmekmi ýa-da olara bilim bermekmi?
3. Daşary ýurt dili sapagynyň nähili bölümleri we bölekleri bar?
4. Sapagyň temasy nähili kesgittenilýär?
5. Sapagyň maksady nähili kesgittenilýär?
6. Sapagyň enjamlaşdyrylyşyna nämeler degişli bolup biler?
7. Sapagyň başy nähili böleklerden ybarat bolup biler?
8. Sapagyň merkezi bölümüne haýsy bölekler degişlidir?
9. Sapagyň täze materialyny düşündirmek bölümüne nähili düşüňýärsiňiz?
10. Sapagyň täze we köne materiallaryny berkitmek bölümüne nähili düşüňýärsiňiz?
11. Sapagyň soňky bölümüniň bölekleri nämeden ybarat?

V BAP

BILIMLERI, BAŞARNYKLARY WE ENDIKLERI BARLAMAK HEM-DE BAHALANDYRMAK

§ 1. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň hem-de bahalandyrmagyň ähmiýeti, olardan edilýän talaplar

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň esasy aýratynlyklarynyň biri hem okuwçylaryň bilim derejelerini, başarnyklaryny we endiklerini yzygiderli barlap, olary obýektiw bahalandyryp durmagyň zerurlygydyr. Emma muňa garamazdan, bu meseläniň usulyýet ylmynda ýeterlik derejede işlenmändigini bellemek gerek. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň we bahalandyrmagyň käbir möhüm soraglary bolsa, usulyýet boýunça çykan okuw kitaplarynda we gollanmalarynda düýbünden agzalman geçilýär.

Barlamagyň we bahalandyrmagyň yzygiderli hem-de ulgamlaýyn alnyp barylmaýy şu aşakdaky şertleri üpjün edýär:

1. Synpyň ähli okuwçylarynyň işjeňligini ýokarlandyrýar, olaryň barha tijenip okamaklaryna kömek edýär.

2. Geçilen fonetik, grammatik we leksiki hadysalaryň berkidilmegini hem-de yzygiderli gaýtalanyp durulmagyny üpjün edýär.

3. Uly terbiyeçilik ähmiýete eýe bolýar. Ýetişik üçin berilýän baha çagalaryň okuw işlerinde esasy höweslendiriji güýç bolup hyzmat edýär. Sapakda alan bahasyňa esaslanyp, okuwçy öz önünde täze wezipeleri goýýar.

4. Okuwçylaryň maksatnamada berilýän materialy nähili özleşdiredigini anyklamagy, mundan beýläk-de okatmagyň mazmunyny kesgitlemäge mugallyma kömek edýär. Oňat we erbet ýetişýän okuwçylary aýdyňlaşdyrmaga mümkinçilik döredýär.

5. Okuwçylara goýulýan bahalar, olaryň ýetişiginiň derejesi mugallymyň işiniň esasy görkezijisi hökmünde attestasiýalarda uly orun tutýar. Eger-de mugallym okadýan synpynda pes ýetişik beren bolsa, onda ony ussat mugallym diýip hasaplamak bolmaz.

6. Okuw prosesini kämilleşdirmäge kömek edýär. Öňki ulanylan käbir ýaramaz usullaryň ýerine has netijeli iş görnüşlerini we serişdelerini saýlap almaga, geljekki sapaklaryň meýilnamasyny kämilleşdirmäge mugallyma şert döredýär.

Okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini barlamak we bahalandyrmak birnäçe talaplara laýyk gelmelidir. Şeýle talaplara şu aşakdakylary goşmak bolar:

1. Barlamagyň we bahalandyrmagyň maksada gönükdirilen ýagdaýda, meýilnamaly we kadaly geçirilip durulmagy. Her bir hasaba alynmaly başarnyklara we endiklere laýyklykda mugallym barlagyň we baha goýmagyň degişli formalaryny hem-de usullaryny saýlap almalydyr.

2. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň hem-de bahalandyrmagyň ulgamly alnyp barylmalı. Bu iş sapaklaryň belli bir yzygiderligi ýa-da gepleşik temalar jemlenende; aý, çärýek, ýarym ýyllyk ýa-da okuw ýyly tamamlananda; belli bir endik döredilende; haýsy hem bolsa bir dil materialy özleşdirilip bolnanda has guramaçylykly we oýlanyşykly geçirilýär. Belli bir döwürden soň şeýle barlaglaryň geçirilip durulmagy bu işi ulgamlayyn häsiýete eýe edýär.

3. Barlagyň we bahalandyrmagyň intensiw ýagdaýda, örän çalt möhletde geçirilmeginiň zerurlygy. Bu işiň geçirilmegine näçe az wagt berilse, ol pedagogik proses üçin şonça-da ähmiýetlidir.

4. Okuwçylaryň ýaş aýratynlyklarynyň we bilim derejeleriniň hasaba alynmagy. Mysal üçin, başlangyç tapgyryň okuwçylaryna öý işleri tabşyrylanda özbaşdak ýerine ýetirilýän ýumuşlary köp bermek bolmaz. Şonuň ýaly-da ýaş okuwçylary ýekelikdäki barlaga uzak wagtlap çekmek maslahat berilmeýär.

5. Barlagyň kadaly geçirilip durulmagy we okuwçynyň bütin okuw ýylynyň dowamynda mugallymyň nazarynda saklanmagy. Bu şert okuwçynyň öz üstünde sistemaly işlemegini we okuw prosesinde terbiýelenmegini üpjün edýär.

6. Her bir okuwçynyň ähli başarnyklary we endikleri ele alyşlarynyň derejesini gyradeň barlap durmagyň zerurlygy. Munuň üçin mugallym her bir sapakda hemme okuwçylaryň ýetişigini barlap durýar we olaryň her bir başarnyk we endik boýunça görkezilen netijelerini özüniň aýratyn işçi žurnalyna belleýär. Barlaga we bahalandyrmaga okuwçylar näçe köp çekilse, bu işiň netijesi şonça hem ynandyryjy we esasly bolup durýar.

7. Her bir okuwçynyň ýa-da okuwçylaryň belli bir toparynyň ukyplaryna, psihologik we intellektual häsiýetlerine seredip, olara aýratyn çemeleşmegiň zerurlygy. Şeýle etmek bilen mugallym her bir okuwçynyň haýsy ugurdan esasy kynçylyk çekýän ýerlerini anyklaýar we şoňa laýyklykda täze iş usullaryny kesgitleýär.

8. Okuwçylaryň ýetişiginiň adalatly barlanmagy we oňa obýektiv bahanyň berilmegi. Bu işde mugallymyň subýektiv meýilleri aradan aýrylmalydyr. Baha goýmagyň kadalary mugallyma-da, okuwçylara-da ozalyndan aýdyň bolmalydyr. Mugallymyň ýokary talap ediljiligi onuň her bir okuwça bolan ynsanperwerlikli garaýşy bilen utgaşmalydyr.

9. Bäş bally ulgam esasynda bilimleriň, başarnyklaryň we endikleriň hasaba alynmagy okuwçylary terbiýelemegiň esasy serişdesi bolup hyzmat etmelidir. Goýulýan her bir baha okuwçynyň meýilnamanyň materialyny nähili özleşdirendiginiň derejesini görkezmelidir we ony täze üstünliklere ruhlandyrmalydyr.

Eger-de okuwçy ýerlikli sebäplere görä okuw materialyny özleşdirip bilmedik bolsa, onda oňa otrisatel baha goýmak bolmaz. Bardy-geldi okuwçy 1-lik ýa-da 2-lik bahalara mynasyp bolaýanda-da, bu bahalary dabaraly ýagdaýda ýetişdirmäge howlukmak, oňa irginsiz igenmek maslahat berilmeýär. Şeýle talaplaryň bozulmagynyň käbir halatlarda pajygaly ýagdaýlara getirýändigine hem duş gelmek bolýar.

§ 2. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň obýektleri

Bu soragy aýdyňlaşdyrmak iň bir möhüm wezipeleriň biri bolup durýar. Munuň iki taraplaýyn häsiýeti bardyr: bir tarapdan okuwçylaryň dil babatynda alan bilimlerini anyklamaly bolsa, ikinji bir tarapdan, olaryň öwrenilýän dili aragatnaşyk serişdesi hökmünde ele almakdaky başarnyklary we endikleri hasaba alynmalydyr. Şeýlelikde, barlamagyň we bahalandyrmagyň birinji obýekti-okuwçylaryň fonetik, grammatik we leksiki materialy özleşdirişleriniň derejesini kesgitlemegi aňladýar. Bu iş esasan hem dürli ýazuw işleriniň üsti bilen ýerine ýetirilýär. Okuwçylaryň dil boýunça bilimlerini barlamak olaryň dili amaly taýdan ulanyp bilmek ukyplaryny öz içine alýar. Eger-de okuwçy sözlemleri dogry düzüp hem-de aýdyp bilse, sözleri dogry baglanyşdyrmagy başarsa, onda fonetik we grammatik kadalary aýratynlykda soramagyň zerurlygy ýokdur.

Emma dil kadalarynyň okuwçylar tarapyndan ýat tutulyşyny mugallym barlap durmalydyr.

Barlamagyň we bahalandyrmagyň ikinji obýekti hökmünde okuwçylaryň eşidenlerine düşünmek, geplemek, okamak we ýazmak ýaly başarnyklaryny hem-de endiklerini hasaba almaklyga düşünilýär.

Eşideniňe düşünmegiň derejesini barlamakda mehaniki ýazgylarda we janly gepleşikde dialog hem-de monolog görnüşinde bir gezek berilýän gürrüňi kabul edip almagyň dolulygy we anyklygy hasaba alynýar. Bu başarnyklaryň we endikleriň mukdar görkezijileri hökmünde şu aşakdakylary bellemek bolar: a) içinde 1-2% - den köp bolmadyk nätanyş sözleri bar bolan teksti mehaniki ýazgyda we janly gepleşikde eşideniňde, oňa düşünmegi başarmaly; b) şeýle tekstiň göwrümi 2-3 minutlyk eşitdirilmäge niýetlenip, onuň çaltlygy her minutda 500-700 belgä deň bolmalydyr;

ç) sözlemdäki sözleriň sany 10-12-den geçmeli däldir¹.

Okuwçylaryň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini barlamak şu ugurlary öz içine alýar: a) berilýän gürrüňiň tema gabat gelşi we onuň doly açylyp görkezilişi; b) dil materialynyň (fonetikanyň, grammatikanyň we leksikanyň) dogry ulanylyşy. Dialog gepleşigi

¹Гез Н. И., Ляховицкий М. В., Миролюбов А. А. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., «Высшая школа», 1982, с. 309-311. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе. Под ред. А. Д. Климентенко, А. А. Миролюбова М., «Педагогика», 1981, с. 420-423

boýunça mukdar görkezijiler şulardan ybaratdyr: a) dialog gepleşigini alyp barmagy başarmaly; b) her bir gürründeşiň ulanýan jümleleri başlangyç we ortaky tapgyrlarda 5-6 replika, ýokary tapgyrda bolsa, 7-8 replika deň bolmalydyr. Eger-de gürründeşleriň biri boýdan-başa sorag berse, olaryň beýlekisi bolsa, diňe jogap gaýtalamak bilen çäklense, onda beýle gepleşik hakyky dialog bolman, eýsem ol sorag-jogap gönükmesi hasaplanýar. Şoňa görä-de gürründeşleriň ikisiniň hem dialoga deň derejede gatnaşmaklaryny gazanmak zerurdyr.

Monolog gepleşiginden edilýän talaplar belli bir derejede tapawutlanýarlar. Gepleşiğiň bu görnüşinden edilýän talaplara şulary goşmak bolar: a) özleşdirilen materialyň esasynda öz pikirini taýýarlyksyz beýan edip bilmeli, faktlara we wakalara bolan garaýşyny ýüze çykarmagy başarmaly; b) grammatik taýdan dogry aýdylýan sözlemleriň sany başlangyç tapgyryň ahyrynda we ortaky tapgyrda 8-12 sözlem, ýokary tapgyrda bolsa, 10-15 sözlem bolmalydyr.

Okuwçylaryň okamak boýunça başarnyklaryny we endiklerini barlamakda tekstiň aňsatlygy ýa-da kynlygy göz önünde tutulyp, onuň manysyna düşünmegiň derejesi hasaba alynýar. Okamak babatynda şu talaplar goýulýar: a) sözlükden peýdalanmak, içinde 3-4% nätanys sözler bar bolan ylmy-populýar we çeper edebiýatlara salgylanyp, alnan tekstleri okap düşünmegi hem-de gürrüň etmegi başarmaly; b) okamagyň tizligi her minutda 350-500 belgä deň bolmalydyr; ç) ýokary synp okuwçylary bolsa, içinde 7-10%-e çenli nätanys sözleri bar bolan jemgyýetçilik-syýasy we ylmy-populýar edebiýatlary, gazet makalalaryny okap düşünmelidirler.

§ 3. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň görnüşleri

Okuwçylaryň ýetişigini barlamagyň we bahalandyrmagyň görnüşleri ähli mekdeplerde birmenzeşräk bolsa-da, usuly edebiýatlarda we iş ýüzünde bularyň dürli hili atlandyrylyşyna duşmak bolar. Mysal üçin, professor S.F. Şatilow barlagyň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrýar: 1. Gündelik barlag; 2. Tematik barlag; 3. Döwürleýin barlag. 4. Jemleýji barlag.

Adyndan belli bolşy ýaly, gündelik barlagda okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine her bir sapakda baha berilýär. Şeýlelikde, olaryň kynçylyk çekýän ýerleri ýüze çykarylýar

we şonuň esasynda mugallym öz işini täzeçe guramaga mümkinçilik tapýar.

Okuw işiniň, esasan, tematik ýörelgesinde guralýandygy üçin tematik barlag hem mugallymyň işinde möhüm orun tutýar. Mugallym bu barlagy geçirende özüniň tematik meýilnamasyna esaslanýar we her bir paragrafyň hem-de temanyň okuwçylar tarapyndan özleşdirilişiniň netijesini hasaba alýar. Emma barlagyň bu görnüşi döwürleýin ýa-da jemleýji barlaga goşulyp alynsa-da nädogry bolmaýar.

Professor S.F. Şatilowyň bellemegine görä, döwürleýin (wagtal-wagtal geçirilýän) barlag has uly göwrümlü materialyň özleşdirilişini hasaba almagy maksat edinýär.

Şu ýokarda görkezilen goşa sanlaryň ilkinjilerini başlangyç tapgyryň ahyry we ortaky tapgyr üçin göz önünde tutulan bolsa, onda olaryň ilkinjileri ýokary tapgyryň okuwçylary üçin niýetlenendir.

Muňa çärýegiň ýa-da ýarym ýyllygyň dowamynda öwrenilen materiallaryň özleşdirilişini barlamak göz önünde tutulýar.

Jemleýji barlag her bir okuw ýylynyň ahyrynda geçirilýär. Mekdebi tamamlýan okuwçylaryň daşary ýurt dilinden gutardys synaglaryny tabşyrmaklaryny hem jemleýji barlagyň hataryna goşmak bolar.

Usulyýetçi G.A. Soldatow barlagyň üç görnüşiniň bardygyny tassyklaýar:

1.Ýylyň başyndaky barlag. 2. Gündelik barlag. 3. Jemleýji barlag¹.

Usulyýetde duş gelýän pikirlere hem-de mugallymlaryň iş tejribesine esaslanmak bilen, barlagyň şu esasy iki görnüşiniň bardygyny bellemek maksada laýykdyr: 1. Gündelik barlag. 2. Jemleýji barlag.

Ýokarda bellenilişi ýaly, gündelik barlag adatça her bir sapagyň dowamynda alnyp barylýan bolsa, jemleýji barlag her bir uly temanyň, çärýegiň, ýarym ýyllygyň ýa-da okuw ýylynyň ahyrynda geçirilýär. Başgaça aýdanda, gündelik barlag taýýarlyk döwrüni aňlatmak bilen, dil materialyny tä gepleşikde erkin ulanmak derejesine çenli özleşdirmegi maksat edinýär. Jemleýji barlag bolsa, dil materialynyň gepleşikde işjeň ulanylmak derejesini aňladýar.

---

¹Солдатов Г.А. Об оценках. Ж. «ИЯШ». 1972, № 2 с.100-102

§ 4. Bilimleri, başarnyklary, endikleri barlamagyň formalary we usullary

Her bir sapagyň maksadyna, mazmunyna garap, bilimleriň, başarnyklaryň we endikleriň görnüşlerine laýyklykda barlagyň degişli görnüşleri hem-de usullary saýlanyp alynýar. Barlagyň şu aşakdaky iki görnüşini bellemek bolar: 1. Dil üsti bilen geçirilýän barlag. 2. Ýazuw üsti bilen geçirilýän barlag.

1. Dil üsti bilen geçirilýän barlag hem birnäçe usullar arkaly ýerine ýetirilýär:

a) Ýekelikdäki barlag; b) Toparlaýyn barlag; ç) Köpçülikleýin barlag: a) Ýekelikdäki barlag amala aşyrylanda okuwçy mugallym tarapyndan tehniki serişdelerde ýa-da janly gepleşikde eşitdirilen tekstiň mazmunyna nähili düşündigini beýan edýär: öwrenilen tekste, tema, situasiýa, suratlara esaslanyp, monolog gepleşigini alyp barýar.

Monolog gepleşigi boýunça başarnyklary we endikleri bahalandyrmakda ýekelikdäki barlag iň esasy serişdeleriň biridir. Emma bu barlagyň sapakda uzak wagtlap ulanylmagy okuwçylaryň gowşamagyna getirmegi mümkin. Şonuň üçin hem ony toparlaýyn we köpçülikleýin barlaglar bilen utgaşdyryp alyp barmak ähmiýetlidir.

b) Toparlaýyn barlagda okuwçylaryň belli bir topary gürrüňe çekilmek bilen, olaryň başarnyklary we endikleri hasaba alynýarlar. Mysal üçin, mugallym her bir hataryň okuwçylaryna aýratyn ýumuş bermek arkaly, olaryň ýetişigini barlaýar. Has oňat ýetişýän, ortaça we gowşak okaýan okuwçylaryň ukyplaryna laýyklykda aýratyn ýumuşlar berlip, olaryň başarnyklary we endikleri derňelip görülse, soňa hem toparlaýyn barlag diýmek bolar.

ç) Köpçülikleýin barlag gündelik geçilýän sapaklarda okuwçylaryň umumy ýetişiginiň derejesini anyklamakda uly ähmiýeti bardyr. Bu barlag mugallym tarapyndan sorag-jogap gönükmeleriniň görnüşinde geçirilýär we synpyň ähli okuwçylarynyň taýýarlygyny kesgitlemegi göz önünde tutýar.

Okalan tekstiň mazmunynyň gürrüň berilmegini soramak, labyzly okamagy guramak ýaly işler hem dil üsti bilen geçirilýän barlaga degişlidir. Şeýle ýumuşlar hem ýekelikde we köpçülikleýin geçirilýän barlaglarda ulanylýarlar.

Ýokarda aýdylanlardan görnüşi ýaly, eger-de ýekelikdäki barlagda sorag ýa-da ýumuş diňe bir okuwça niýetlenen bolsa, toparlaýyn barlagda okuwçylaryň belli bir böleginiň başarnyklaryny

we endiklerini derňeýärler. Köpçülikleýin barlagda bolsa, soraglar ýada ýumuşlar bütin synpyň okuwçylaryna gönükdirilýär.

2. Ýazuw üsti bilen geçirilýän barlag. Okuwçylaryň gepleşik endikleriniň göwrümini we dogrulygyny ýazuw işleriniň üsti bilen hem barlamak bolar. Emma barlagyň bu görnüşini okuwçylar üçin uly kynçylyk döredýändigini ýatda saklamak gerek. Sebäbi barlagyň bu görnüşinde okuwçylaryň grafiki we orfografiki başarnyklarynyň görkezilmegi göz önünde tutulýar. Oňa garamazdan, okuwçylaryň öz ýazyp tabşyran işleriniň esasynda dilden nähili jogap berip biljekdiklerini anyklamak kyn bolar. Başarnyklary we endikleri ýazuw üsti bilen barlamak birnäçe iş görnüşleri arkaly alnyp barylýar: diktantlar, okuw kitabyndaky gönükmeleriň ýerine ýetirilmegi, dürli ýumuşly barlag işleri. Gepleşik endiklerini barlamak maksady bilen geçirilýän ýazuw işlerinde ilki olaryň mazmuny, dil babatyndan ýalňyşsyz ýerine ýetirilişi, soň bolsa dürs ýazuwyň kadalarynyň berjaý edilişi nazarda tutulýar. Ýazuw üsti bilen geçirilýän barlagyň birnäçe aýratynlyklarynyň bardygyny bellemek gerek. Birinjiden barlagyň bu görnüşine bir wagtyň özünde synpyň ähli okuwçylaryny çekmek bolýar. Ikinjiden bolsa, okuwçylaryň dilden beren jogaplaryny bahalandyrandan, olaryň ýazuw işlerini barlamakda, ýalňyşlaryny häsiýeti boýunça topara bölmekde we olary derňemekde mugallym üçin has oňaly şertler döreýär. Emma bu artykmaçlyklara garamazdan, ýazuw işleriniň üsti bilen okuwçylaryň ähli başarnyklaryny we endiklerini barlap bolmaz. Mysal üçin, okuwçylaryň gepleşik alyp barmak ukyplary, olaryň gürrüň berişleriniň çaltlygy, basymlary we äheňleri dogry ulanyp bilişleri ýazuw işlerinde aýdyň ýüze çykmayar.

§ 5. Bilimleri, başarnyklary we endikleri bahalandyrmagyň normalary

Bu sorag bilim ulgamynda iň bir möhüm, emma henize çenli göwnejaý çözülmän galýan meseleleriň biridir. Okuwçylaryň bilimlerine we başarnyklaryna baha bermegiň kadalary Russiýanyň halk magaryf komissarlygynyň 1944-nji ýylyň 29-njy fewralynda çykaran gönükdirmesinde kabul edilipdi. Şondan bäri baha goýmagyň 5 bally tertibi dowam edip gelýär. Elbetde, bahalaryň düzgünleriniň üýtgedilen wagtlary-da boldy. Mysal üçin, 1-den, 3-e çenli 2-lik bahasy bar bolan okuwçylary synpdan synpa geçirmek barada 1988-nji ýylda

ýörite karar kabul edilipdi, 5 bally tertip resmi ýagdaýda üýtgedilmese-de, birnäçe mugallymlar oňa özleriçe has döredijilikli çemeleşip başladylar. Köp ýerlerde 1-lik we 2-lik bahalardan ýüz öwürdiler. Ol bahalar ulanylaýanda-da olara uly ähmiýet berilmedi. Döwürleýin çykýan kararlarda we okuw-usuly gollanmalarda hem 1-lik we 2-lik bahalar barada hiç bir zat aýdylmaýardy. Bu ýagdaý, bir tarapdan, 1-lik we 2-lik bahalaryň kem-kemden ýitip gitmegine getirse, ikinji bir tarapdan, kanagatlanarly bahalaryň «goşmak» we «aýyrmak» belgileri bilen ulanylmagyna esas döretdi. Birnäçe mugallymlar bolsa, baha goýmagyň 7 bally, 10 bally tertiplerini teklip edip başladylar.

Barlagyň we bahalandyrmagyň dogry alnyp barylmagy бүтін pedagogik işiň aýrylmaz düzümi bölegi bolmak bilen, okatmagyň maksatlarynyň amala aşyrylmagyna ýardam edýär. Şoňa görä-de bu möhüm meselede baş-başdaklyga ýol bermek bolmaz. Eger-de okuwçylaryň bilimlerine we başarnyklaryna hem-de endiklerine obýektiw baha bermekde jogapkärçilik duýulsa hem-de häzire çenli dowam edip gelen formalizm aradan aýrylsa, onda 5 bally ulgam hem şu günüň talabyna doly jogap berip biler.

Şu ýokarda aýdylanlardan ugur almak bilen, häzire çenli hereket edýän käbir gönükdirme resminamalaryna, okuw maksatnamalaryna esaslanyp, daşary ýurt dilleri boýunça okuwçylaryň bilimlerine, başarnyklaryna we endiklerine baha bermegiň kadalaryny anyklamaga synanyşalyň.

5-lik (örän ýagşy) baha: – Okuwçy geçilen maksatnamanyň materialy esasynda daşary ýurt dilinde geçirilýän gepleşiğe aňsatlyk bilen düşüňär.

– Sapakda geçilen materialy we öý işini oňat özleşdiripdir. Berilýän ýumuşlary ýeňillik bilen çözüär. Grammatik we leksik ýalňyşsyz gürrüň edip bilýär. Fonetik ýalňyşlary üçden köp däl. Dialog gepleşigini alyp barmakda başlangyç tapgyryň ahyrynda we ortaky tapgyrda 5-6 replika çenli, ýokary tapgyrda bolsa, 7-8 replika ulanýar. Monolog gepleşiginde başlangyç we ortaky tapgyrlarda 8-12 sözlem, ýokary tapgyrda 10-15 sözlem ulanýar.

– Teksti labyzly we ýalňyşsyz okap bilýär. Sessiz okalan tekstiň mazmunyna doly düşüňär we oňy ýalňyşsyz gürrüň berip bilýär.

– Mugallymyň we ýoldaşlarynyň beren goşmaça soraglaryna kynçylyksyz düşüňär we olara anyk hem-de kesgitli jogap gaýtarmagy başarýar.

4-lik (ýagşy) baha: – Okuwçy daşary ýurt dilindäki gepleşiğe kynçylyksyz düşüňip bilýär.

Dialog gepleşiginde başlangyç we ortaky tapgyrlarda 3-4 replika, ýokary etapda 5-6 replika ulanýar. Monolog gepleşiginde başlangyç we ortaky tapgyrlarda 6-7 sözlem, ýokarky tapgyrda 7-8 sözlem ulanýar. Gepleşiginde goýberýän gödek bolmadyk grammatik we leksiki ýalnyşlarynyň sany üçden ýokary däl. Dörde çenli fonetik ýalnyşlary bar, emma, olary özi çaltlyk bilen düzedip bilýär.

– Teksti sesli okamakda uly bolmadyk üç-dört sany fonetik ýalnyşlary goýberýär. Okan tekstindäki esasy faktlaryň dörtten üç bölegine düşüňär. Sesli ýa-da sessiz okan tekstiniň mazmunyny dilden beýan etmekde iki-üç sany nätaklyklyk goýberýär.

– Mugallymyň we ýoldaşlarynyň beren goşmaça soraglaryna jogap gaýtarmakda bir-iki ýerde kynçylyk çekýär.

– 3-lik (kanagatlanarly) baha: – Okuwçy daşary ýurt dilindäki gepleşige bölekleýin düşüňär.

– Meýilnamanyň materialyny belli bir derejede özleşdiripdir. Dialog gepleşiginde başlangyç we ortaky tapgyrlarda 2-3 replika, ýokary tapgyrda 3-4 replika ulanýar. Monolog gepleşiginde başlangyç we ortaky tapgyrlarda ulanýan sözlemleriniň sany 4-5-e, ýokary tapgyrda bolsa, 5-6-a ýetýär. Fonetik we grammatik ýalnyşlaryň her haýsyndan bäşe çenlisini goýberýär. Öz göýberen ýalnyşlaryny düzetmekde mugallymyň we ýoldaşlarynyň kömegine garaşýar.

– Teksti sesli okamakda bäşe çenli dürli fonetik ýalňyşlyklaryny goýberýär. Okan tekstindäki esasy faktlaryň ýarysyna düşüňär.

– Goşmaça soraglara jogap gaýtarmakda ynamsyzlyk döredýär we mugallymyň ugrukdyryjy soraglaryna mätäçlik çekýär.

– 2-lik (kanagatlanarsyz) baha: – Okuwçy daşary ýurt dilindäki gepleşige düşünmeýär ýa-da düşünmekde uly kynçylyk çekýär.

– Meýilnamanyň materialyny özleşdirmäge belli bir derejede cemeleşýär, geçilenlerden käbir bölekleri has gowşak bilýär. Dialog we monolog gepleşiklerinde ulanýan replikalarynyň we sözlemleriniň sany bir-ikiden köp däl. Gepleşikde sözleri we sözlemleri baglanyşdyryp bilmeýär, her bir sözlemde ýalňyş goýberýär, öz ýalnyşlaryny özi düzedip bilmeýär.

– Teksti uly kynçylyklar bilen haýal okaýar. Her bir sözde diýen ýaly fonetik ýalňyş goýberýär. Okan tekstiniň mazmunyna düşünmeýär.

– Berlen goşmaça soraglara jogap gaýtaryp bilmeýär. Azda-kände mehaniki taýdan ýat tutan jümlelerine daýanmaga synanyşýar.

– 1-lik (ýaramaz) baha: – Okuwçy sapakda geçilýän materiallary

we öýe berilýän ýumuşlary hiç hili esasy sebäpleri bolmasa-da, düýbünden özleşdirmeyär.

- Berilýän soraglara jogap gaýtarmaga çalyşmaýar. Gepleşik alyp barmakdan we teksti okamakdan göz-görtele boýun towlaýar ýa-da dymmak bilen çäklenýär.

Şu ýokarda berlen ulgamda ýazuw işlerine goýulýan bahalaryň kadalary görkezilmedi. Ýazuw işlerinden edilýän talaplar düýbünden başgaça bolandygy üçin, olara degişli baha ulgamyny hem aýratyn görkezmek maksada laýykdyr. Orta mekdeplerde okuwçylaryň grammatika boýunça başarnyklaryny we endiklerini barlamakda ýazuw üsti bilen geçirilýän işleriň ähmiýeti has hem uludyr.

Soraglar

1. Bilimleri, başarnyklary we endikleri yzygiderli barlamak hem-de bahalandyrmak nähili şertleri üpjün edýär?
2. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamakda hem-de bahalandyrmakda nähili talaplar edilýär?
3. Barlamagyň we bahalandyrmagyň obýektlerini düşündiriň.
4. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
5. Ýekelikdäki, toparlaýyn we köpçülikleýin barlaglar nähili geçirilýärler?
6. Bilimlere, başarnyklara we endiklere baha goýmagyň kadalaryny düşündiriň.

VI BAP

DAŞARY ÝURT DILLERI BOÝUNÇA SYNPDAN WE MEKDEPDEN DAŞARY IŞLER

§ 1. Synpdan we mekdepden daşary işleriň ähmiýeti, maksatlary we mazmuny

Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepden daşary işler bütin okuw terbiýeçilik işiniň aýrylmaz düzümi bölegi hasaplanýar. Iş tejribesiniň görkeziji ýaly, göwnejaý guralan synpdan daşary işler okuwçylaryň bilimleriniň hiliniň gowulanmagyna, amaly başarnyklarynyň we endikleriniň kämilleşmegine ýardam edýär, olaryň işjeňligini ýokarlandyrýar. Synpdan daşary işleriň meýletinlik ýörelgä laýyk geçirilmegi we olarda berk meýilnama talaplarynyň bolmazlygy okuwçylar üçin oňaly gepleşik şertlerini döredýär.

Synpdan daşary işleriň geçirilmeginiň esasy maksady okuwçylaryň sapakda alan bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmekden hem-de olary awtomatizasiýalaşdyrmakdan ybaratdyr. Gerekli materiallary, iş görnüşlerini we usullaryny saýlap almakda erkinligiň bolmagy okuwçylarda çuňňur bilim we terbiýe bermekde mugallym üçin hem gowy şertleri döredýär. Synpdan daşary işlerde esasan-da gepleşik we düşüniş diňlemek başarnyklaryny hem endiklerini ösdürmek esasy maksat edilýär. Tekstleri okamak we olara düşünmek bolsa, kömekçi wezipe bolup hyzmat edýär. Şeýlelik bilen, daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary işleriň geçirilmeginde şu maksatlaryň öňde goýulýandygyny bellemek gerek: 1. Okuwçylaryň daşary ýurt dilini amaly taýdan öwrenmekdäki başarnyklaryny ösdürmek, olaryň şu ugurdaky bilimlerini giňeltmek we çuňlaşdyrmak. 2. Çagalaryň daşary ýurt dilini öwrenmäge bolan höweslerini artdyrmak. 3. Okuwçylaryň hemmetaraplaýyn ösmegine ýardam etmek.

Synpdan daşary işleri geçirmegiň maksatlary okuwçylaryň şahsy maksatlaryna gabat gelmelidir. Mysal üçin, okuwçylar öz önlerinde daşary ýurt dilinde gepleşigi öwrenmek, daşary ýurt dilinde erkin okamagy öwrenmek, dili öwrenilýän ýurt hakynda köpräk bilmek ýaly maksatlary goýýarlar. Elbetde, bu maksatlaryň amala aşyrylmagy peýdalanylýan materiallaryň mazmunyna baglydyr. Synpdan daşary işleriň mazmunyndan edilýän talaplara şu aşakdakylary goşmak bolar:

1. Synpdan daşary işler üçin ulanylýan materiallar düýbünden täze bilimleri göz önünde tutman, eýsem okuwçylaryň sapak döwründe alan düşüňjelerini, başarnyklaryny we endiklerini çuňlaşdyrmagy, giňeltmegi hem-de kämilleşdirmegi nazarda tutýar. Azda-kände alynýan täze sözler okuwçylara ozal tanyş bolan materiallaryň esasynda özleşdirilmelidirler. Eger-de düýbünden täze, gyzykly material alynmasa-da synpdan daşary işlere okuwçylaryň höwesiniň gaçmagy mümkin. Mugallym daşary ýurt dilini öwrenmäge aýratyn uly höwes bildirýän okuwçylara beýlekilere garanda goşmaça dil we gepleşik materiallaryny berip biler.

2. Synpdan daşary işlerde ulanylýan materiallaryň gyzykly we täsirli bolmagy zerurdyr. Mugallym tarapyndan synpdan daşary işler üçin alynýan islendik tema okuwçylaryň akyl tejribesiniň ösmegine ýardam etmelidir. Her bir material sapakda geçilen temalaryň üstüni ýetirmelidir. Synpdan daşary işler okuwçylara sapagy ýatlatmaly

däldir. Çagalaryň ýaş aýratynlyklaryna laýyklykda oýunlaryň ulanylmagy geçirilýän çäreleriň gyzykly bolmagyna ýardam berýär.

3. Synpdan daşary işleriň temasyňyň okuwçylaryň gyzyklanýan ugurlary bilen berk baglanyşykly bolmagy zerurdyr.

Şulara meňzeş talaplaryň berjaý edilmegi synpdan daşary işleriň has-da guramaçylykly hem-de maksada laýyk geçirilmegini üpjün edýär.

§ 2. Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepden daşary işleriň ýörelgeleri

Synpdan we mekdepden daşary işleriň бүтін ulgamyny guramakda birnäçe ýörelgeler we hususy talaplar öňde goýulýar. Bu ýörelgeler bolsa, okuwçylaryň şahsyýetini terbiýelemekdäki geçirilýän işleriň mazmunyny, görnüşlerini, usullaryny we ugurlaryny kesgitleýär. Şu aşakdakylary daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepden daşary işleriň esasy ýörelgeleri diýip hasaplamak bolar.

1. Durmuş bilen baglanyşykly bolmak ýörelgesi.

Bu ýörelgäniň amala aşyrylmagy synpdan we mekdepden daşary işleriň çagalaryň durmuş şertleri hem-de olaryň gündelik işleri bilen berk arabaglanyşykda bolmagyny üpjün edýär. Şeýle düzgünleriň berjaý edilmeginiň netijesinde okuwçylar biziň ýurdumyzyň we daşary ýurtlaryň durmuşyndaky möhüm wakalar bilen tanyşýarlar. Olar gazet-žurnallary yzygiderli okamak, radiogepleşikleri, döwürleýin maglumatlary (býulletenleri) taýýarlamak arkaly dürli maglumatlary öwrenýärler. Ülkäni öwreniş materiallarynyň giňden ulanylmagy, öwrenilýän dilde ekskursiýalaryň guralmagy, mekdebiň ýerleşýän obasynyň ýa-da şäheriniň görnükli adamlary, daşary ýurt dillerini oňat bilýän işgärleri bilen duşuşyklaryň geçirilmegi hem bu ýörelgäniň berjaý edilmegini aňladýar.

2. Kommunikatiw işjeňlik ýörelgesi.

Daşary ýurt dilini aragatnaşyk serişdesi hökmünde ele almak, esasan hem sapak döwründe ýerine ýetirilýär. Synpdan daşary işlerde bolsa, gepleşik başarnyklarynyň we endikleriniň mundan beýläk hem ösdürilmegi göz önünde tutulýar. Okuwçylar daşary ýurtly dostlary bilen hat alyşmak, öwrenýän dillerinde kitap okamak, drama gurnaklarynda dürli keşpleri ýerine ýetirmek bilen öz gepleşik ukypalaryny kämilleşdirýärler. Kommunikatiw işjeňlik ýörelgesiniň amala aşyrylmagynda ulanylýan materiallaryň täze, gyzykly, onuň

ösdürilmegine ýardam ediji häsiýete eýe bolmagynyň ähmiýeti uludyr. Okuwçylaryň kommunikiw işjeňligi köp halatda mugallymyň öz işine bolan gatnaşygy, onuň çagalar bilen mylatatly işlemek ukybyna baglydyr.

3. Okuwçylaryň meýletinligini mugallymyň gözegçiligi bilen utgaşdyrmak ýörelgesi. Okuwçy öz işlegi boýunça ol ýa-da beýleki bir synpdan daşary işi saýlap alýar. Emma ol bu meýletinlige garamazdan, mugallymyň gözegçiligi astynda öz üstüne alan borjuny ýerine ýetirýär. Hatda mugallym, synpdan daşary işe çekmek üçin oňat ýetişýän okuwçylaryň arasynda özboluşly bäsleşik ygylan edýär. Bu bolsa okuwçylaryň şu işe bolan höwesini barha artdyrýar.

4. Döredijilikli başlangyçlary we özbaşdaklygy ösdürmek ýörelgesi.

Agşamlaryň, bäsleşikleriň, daşary ýurt dilindäki ýygnaclaryň geçirilmegi baradaky pikir okuwçylaryň özlerinden başlansa, has gowy netije berýär. Şeýle edilende başlangyjy bildirýän okuwçylar beýleki çagalaryň hem synpdan daşary işlere işjeň çekilmegini işjeň gazanyp bilýärler. Mugallym bolsa, okuwçylaryň ukyplaryny dogry ýola gönükdirýär.

5. Okuwçylaryň taýýarlyk derejesini hasaba almak ýörelgesi.

Sapaklarda bolşy ýaly, synpdan daşary işlerde hem peýdalanylýan materialyň mazmunyna düşünmek esasy şertleriň biridir. Eger-de geçirilýän işlerde düşnüksiz, kyn materiallar alynsa, mydama sözlüklere ýa-da kadalara ýüzlenilip durulmaly bolsa, onda okuwçylaryň höwesi gaçýar we ýadawlyk aralaşýar. Şoňa görä-de mugallym synpdan daşary işleriň sapaga öwrülmegine ýol bermeli däl. Dil babatynda okuwçylara agram düşmez ýaly synpdan daşary işleri sapak bilen berk baglanyşdyrmak zerurdyr. Sapaklaryň we synpdan daşary işleriň utgaşdyrylyp alnyp barylmany çagalaryň okuw işinde alan bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini soňra tejribede ulanyp görmäge mümkinçilik berýär. Eger-de okuwçylaryň söz baýlygy pes bolsa, ýa-da olar sesleri aýtmakda köp ýalňyş goýberýän bolsalar, onda leksik, fonetik, grammatik ýaryşlary geçirmek, nakyllary, goşgulary, ýaňlytmaçlary ýat tutdurmak peýdalydyr.

6. Okuwçylaryň ýaş aýratynlyklaryny hasaba almak ýörelgesi.

Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary işleriň netijeliligi köp derejede olaryň oňat mazmunyna, görnüşleriniň we usullarynyň dürli-dürlüdigine, okatmagyň tapgyrynyň okuwçylaryň psihologik hem-de fiziologik aýratynlyklarynyň nazarda tutulmagyna baglydyr.

Okatmagyň her bir etapy belli-belli maksatlar we usullar bilen häsiýetlendirilýär. Mysal üçin, daşary ýurt dillerini okatmagyň başlangyç tapgyryna degişli okuwçylar kyn we uzaga çekýän birmeňzeş synpdan daşary işlere çydap bilmeýärler. Bu ýaşdaky çagalara ünsüz, durnuksyz bolmak, onuň bir zatdan başga bir zada geçip durmagy mahsus bolýar. IX-X synplarda synpdan daşary işleriň iň bir ýörgünli görnüşleri hökmünde goşgulary hem-de sanawaçlary labyzly okamak, öwrenilýän dildäki aýdymlyary ýat tutup aýtmak, dialoglary we ertekileri sahnalaşdyrmak, dürli oýunlary we gurjak teatrlarynyň çykyşlaryny guramak, toparlaryň ýaryşlaryny geçirmek ýaly çäreleri hasaplamak bolar.

Daşary ýurt dillerini öwretmegiň ortaky tapgyry terbiýe bermegiň iň bir gapma-garşylykly we kyn döwri hasaplanýar. Bu döwürde okuwçylar özbaşdaklyga we ululyga ymtylýarlar. Olaryň aňy we ynamlary kemala gelip başlaýar, ahlak düşüňjeleri ösüp ugraýar. Bu ýagdaýlar bolsa, ylaýta-da klasdan daşary işleriň mazmunyna uly üns bermeklige mejbur edýär. Uly ýaşly ýetginjekler öz işleriniň netijelerine has oýlanyşykly we obýektiv bahanyň berilmegini, özleri bilen edil uly adamlar ýaly hyzmatdaşlygyň alnyp barylmagyny isleýärler. Bu tapgyrda keşpli oýunlaryň, metbugat konferensiýalarynyň, dili öwrenilýän ýurtlardan gelen myhmanlar we jahankeşdeler bilen bolýan duşuşyklaryň tehniki serişdeler we görkezme esbaplary arkaly geçirilmegine uly orun degişlidir.

Synpdan daşary işleriň ýokary tapgyry şahsyýetiň kemala gelmeginiň we ýetismeginiň jemleýji döwrüne gabat gelýär. Bu ýaşdaky çagalar özlerindäki çuňňur psihologik we fiziologik gapma-garşylyklary bilen tapawutlanýarlar. Ýokary synplaryň şahsyýetiniň kemala gelmegindäki esasy kesgitleýji faktorlar hökmünde özüni ykrar etmeklige çalyşmak, gelejekki hünäriňi durnukly saýlap almak, daşky dünýä payhasly garamak ýaly häsiýetleri hasaplamak bolar. Şoňa görä--de mugallymyň synpdan daşary işler üçin alýan materiallary, olary ulanmagyň görnüşleri we usullary okuwçylaryň hünär bähbitlerine laýyk gelmelidir. Daşary ýurt dilleriniň geljekki hünär durmuşyndaky ähmiýeti barada anyk düşüňjäniň bolmagy hem ýokary synp okuwçylarynyň synpdan daşary işlerindäki işjeňligini ýokarlandyrýar.

7. Köpçülikleýin, toparlaýyn we ýekelikdäki utgaşdyrylmak ýörelgesi. Synpdan daşary işleriň köpçülikleýin görnüşi hemme tapgyrlarda-da şahsyýetiň kemala gelmegine we çagalar kollektiwiniň

ösmegine uly täsir edýär. Köpçülikleýin çäreleriň geçirilmegi toparlaýyn we ýekelikdäki iş görnüşlerini hem öz içine alýar. Okuwçylar köpçülik bolup konsertleri, radio gepleşiklerini taýýarlaýarlar, diwar gazetlerini, fotomontažlary çykarýarlar, aýdymlyry we sahnajyklary öwrenýärler, ýaryşly oýunlara hem-de bäsleşiklere gatnaşýarlar.

Toparlaýyn işleriň geçirilmeginde okuwçylaryň belli bir böleginiň ýygyn edýän işleri göz önünde tutulmalydyr. Synpdan daşary işleriň bu görnüşinde okuwçylar özleri ýaly belli bir ugur bilen gyzyklanýan ýoldaşlary bilen ýakynlaşýarlar. Geçirilýän işler okuwçylaryň ähli ukyplarynyň, başarnyklarynyň we endikleriniň ýüze çykmagyna degerli şertleri döretmelidir.

Ýekelikdäki synpdan daşary işleriň özbaşdak ýerine ýetirilýändigini üçin, oňa okuwçylaryň oýlanyşykly taýýarlanmaklaryny gazanmak gerek. Bu işde okuwçylaryň öz-özüne gözegçilik etmegi zerurdyr. Mugallym okuwçylaryň işjeňligini gazanmak bilen, olara synpdan daşary işleriň degişli görnüşlerini we mazmunyny saýlap almaga hukuk berýär. Şeýle edilmegi okuwçylaryň bu işe bolan höwesini artdyrýar we geçirilýän çäreleriň hiliniň gowulanmagyna getirýär. Synpdan daşary işleriň köpçülikleýin, toparlaýyn we ýekelikdäki görnüşleriniň başarnykly utgaşdyrylyp alnyp barylmagy, mugallymyň okuwçylary oňat tanamagynyň we olaryň bähbitlerini hem-de ýygyn edýän ugurlaryny oňat bilmeginiň esasynda berjaý edilýär.

8. Dersara baglanyşygyň berjaý edilmek ýörelgesi.

Bu ýörelgäniň ähmiýeti mekdebiň bütin okuw-terbiýeçilik işiniň belli bir maksada gönükdirilenligi bilen şertlendirilýär. Gurnaklaryň, dostluk klublarynyň işlerinde geografiýa, taryh, edebiýat ýaly dersler boýunça gyzykly materiallaryň ulanylmagy synpdan daşary işleri has-da baýlaşdyrýar we okuwçylaryň gyzyklanmasyny artdyrýar. Dersara baglanyşygyň berjaý edilmegi ylaýta-da ýokary synp okuwçylary bilen geçirilýän işlerinde uly ähmiýeti bar. Sebäbi bu synplaryň okuwçylarynda bilesigelijilik barha artyp başlaýar. Dili öwrenilýän ýurtlaryň görnükli fizikleri, himikleri, edebiýatçylary hakyndaky täze we gyzykly maglumatlar okuwçylaryň öňki gözýetimlerini has-da giňeldýär.

Bu ýokarda görkezilen ýörelgeler biri-biri bilen arabaglanyşykda alnyp barylmaladyr.

§ 3. Synpdan daşary işleriň görnüşleri

Gatnaşýan okuwçylaryň sanyna seredip, synpdan daşary geçirilýän işleriň üç görnüşini tapawutlandyrmak maksadalaýykdyr:

1. Köpçülikleýin işler.
2. Toparlaýyn işler (gurnaklar)
3. Ýekelikdäki işler.

Bu görnüşler hem geçirilişiniň mazmunyna we usullaryna laýyklykda birnäçe görnüşlere bölünýärler.

1. Köpçülikleýin işler.

Synpdan daşary işleriň bu görnüşiniň esasy görnüşleri hökmünde şu aşakdakylary bellemek bolar: a) Dostluk medeniýet öýleri. b) Agşamlar. c) Olimpiadalar. d) Ýaryşlar. e) Bäsleşikler. f) Daşary ýurt diliniň hepdeligi.

a) Dostluk medeniýet öýleri.

Synpdan daşary işiň bu görnüşü has köp sanly okuwçylary özünde jemleýänligi üçin gymmatlydyr. Bu merkez synpdan daşary işleriň ähli görnüşlerini özünde jemleýän merkez bolup hyzmat edýär. Dostluk dynç alyş merkezleriniň esasy wezipesi okuwçylaryň bilimlerini, başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirmek bilen bir hatarda, olary dili öwrenilýän halklaryň durmuşy, döp-dessurlary bilen tanyşdyrmak, halklaryň arasynda parahatçylygy hem-de dostlugy pugtalandyrmak hasaplanýar. Okuwçylaryň döredijilik başlangyçlaryny ýokarlandyrmak maksady bilen dostluk dynç alyş merkezleriniň işi öz-özünü dolandyrmak ýoly bilen guralýar. Sapaklaryna oňat ýetişýän okuwçylardan onuň Geňeşi saýlanýar. Bu geňeşiň agzalary mugallymyň gatnaşmagynda dynç alyş merkeziniň düzgünnamasyny taýýarlaýarlar. Soňra ol düzgünnama Geňeşiň umumy maslahatynda tassyklanýar. Dostluk dynç alyş merkezleri dürli toparlary özünde jemleýär we olar mekdepdäki ähli synpdan daşary işlere ýolbaşçylyk edýär. Şeýle toparlara gepleşik toparlaryny terjimeçiler topary, habarçylar toparyny ülkäni öwreniş toparyny goşmak bolar. Bu toparlaryň käbiriniň işi barada aýdyp geçmek ýerliklidir.

Gepleşik topary öz işini okuwçylaryň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmäge gönükdirýär.

Terjimeçiler topary daşary ýurtlardan myhmanlar gelende olar bilen edilýän gürrüňleri dilden terjime eder ýaly okuwçylary taýýarlaýarlar. Bu toparyň agzalary ülkäni öwreniş topary bilen ýakynan aragatnaşyk saklaýarlar, şol toparda taýýarlanan makalalary terjime edýärler. Habarçylar toparynyň agzalary daşary ýurtly

okuwçylar bilen hat aragatnaşygyny saklaýarlar. Olar bu ugurda bütün mekdebiň işini jemläp alyp barýarlar. Bu toparyň agzalary hat aragatnaşygyny alyp barmak isleýän okuwçylaryň salgylaryny daşary ýurtly dostlaryna, olaryň salgylaryny bolsa, şu mekdebiň ýaşlaryna gowşurýarlar. Has oňat ýazylan hatlar dostluk dynç alyş merkeziniň ýanyndaky sergide goýulýar.

Medeni-köpçülik işleriniň topary synpdan daşary işleri taýýarlamakda we olary geçirmekde uly rol oýnaýar. Bu toparlaryň agzalary daşary ýurt dili mugallymy bilen bilelikde geçiriljek olimpiadalaryň, aňşamlaryň, ýaryşlaryň meýilnamalaryny we maksatnamalaryny düzýärler, şol işler geçirilende ýolbaşçylygy ýola goýýarlar.

Şu ýokarda görkezilen toparlar okuw ýylynyň başynda öz iş meýilnamalaryny düzüp tassykladýarlar. Mekdebiň dostluk dynç alyş merkezi bolsa, şolaryň esasynda özüniň umumy iş meýilnamasyny düzýär. Soňra ol meýilnama ara alnyp maslahatlaşylýar.

b) Aňşamlar.

Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary geçirilýän işleriň iň ýaýran görnüşleriniň biri-de aňşamlardyr. Bu çäräniň synpdan daşary geçirilýän işleriň beýleki görnüşlerinden özboluşly aýratynlyklarynyň bardygyny bellemek ýerliklidir:

Aňşamlar synpdan daşary işleriň iň bir ähmiýetli we elýeterli görnüşleriniň biridir. Aňşamlara mekdebiň ugurdaş synplarynyň ýa-da okatmagyň şol bir tapgyryna degişli okuwçylaryň ählisini işjeň çekmek bolýar.

2. Mugallym aňşamlaryň tematikasyny we maksatnamasyny düzüp böleklerini (doklady, goşgulary, çeper okaýyşlary, wiktoralary, aýdym-sazlary we şuna meňzeşleri) her gezek özüçe döredijilikli üýtgedip bilýär.

3. Aňşamlar mugallyma we okuwçylara has netijeli iş görnüşlerini hem-de usullaryny ulanmaga mümkinçilik berýär.

Aňşamlar anyk maksatlary nazarda tutmak bilen, dabaraly, baýramçylyk ýagdaýynda we meýletinlik ýörelgesiniň esasynda geçirilmelidir. Daşary ýurt dili mugallymy bütün okuw ýylynyň dowamynda geçiriljek aňşamlary synpdan daşary işleriň umumy meýilnamasyna girizýär. Onda aňşamlaryň geçiriljek wagty, ýeri, jogapkär adamlaryň atlary görkezilýär. Bir aý ozalyndan aňşamyň maksatnamasy taýýarlanylýar. Maksatnamanyň düzümi bölekleri hökmünde şu aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Alyp baryjýnyň giriş sözi.
2. Tema boýunça çykyş.
3. Tema degişli bäsleşikler, tapmaçalar.
4. Öwrenilýän dildäki goşgular we çeper okaýyşlar.
5. Dürli derejedäki aýdymlar, sazlar, tanslar.
6. Geçirilen bäsleşikleriň, tapmaçalaryň, wiktoralaryň netijeleri barada emin agzalarynyň maglumaty. Ýeňijileriň sylaglanyşy.
7. Agşamýň ýapylyşy.

Agşamlara önünden ykjam taýýarlyk görülýär. Onuň temasynda degişli suratlary, portretleri, nakyllary, akyldarlaryň daşary ýurt dillerini öwrenmegiň ähmiýeti barada aýdan sözleri ýazylan plakatlary we şuna meňzeşleri agşamýň geçiriljek zalynyň diwarlarynda özleşdirmek bolar. Eger-de agşamda saz eserleri ýa-da dili öwrenilýän halkyň wekilleriniň çykyşlary eşitdiriljek bolsa, onda şolara degişli magnitofon ýazgylaryny, grammofon plastinkalaryny öz wagtynda taýýar edip goýmaly. Okuw ýylynyň ýa-da çäryeginiň başynda mugallym okuwçylara nobatdaky geçiriljek agşamýň temasyňy ýatladýar. Okuwçylar bolsa, özlerinde bar bolan materiallar esasynda agşama önünden taýýarlyk görýärler.

Pedagogik edebiýatlarda, mekdepleriň iş tejribesinde daşary ýurt dillerinde geçirilýän agşamlaryň, esasan, şu aşakdaky görnüşleri duş gelýär:

1. Tematik agşamlar.
2. Edebiýat agşamlary.
3. Festiwal agşamlary.
4. Dynç alyş agşamlary.

1. Tematik agşamlar okuw maksatnamasy ýa-da tejribeçilik işleriň meýilnamsy esasynda belli bir tema bagyşlanyp geçirilýär. Mysal üçin, «Biz inlis dilini öwrenýäris», «Halkyň dostlugy üstünligimiziň esasydyr», «Ýaşlar parahatçylygy wasp edýärler» diýen ýaly temalara bagyşlanýarlar.

2. Edebiýat agşamlary haýsy hem bolsa ön öwrenilen ýazyjy-sahyrlaryň biriniň ömrüne we döredijiligine bagyşlanýar. Agşamda şu tema boýunça wiktora ýa-da bäsleşik geçirmek gowy netije berýär. Käbir ýagdaýlarda bolsa, döredijiligi öwrenýän ýazyjy ýa-da şahyr barada stendler, fotomantažlar, diwar gazetleri çykyrylýarlar.

3. Festiwal agşamlary halklaryň dostlugyna, dili öwrenilýän ýurtlara, görnükli adamlaryň ömrüne we döredijiligine, baýramçylyklara bagyşlanyp geçirilýär. Şeýle agşamlar kalendar

baýramçylyklaryna gabat gelende, olaryň tematikasynyň has-da giňeltmek bolar.

4. Dynç alyş agşamlary daşary ýurt dilleri boýunça geçirilýän synpdan daşary işleriň iň bir giň ýaýran görnüşleriniň biri hasaplanýar. Bu agşamlaryň maksatnamasyna çykyşlary, myhmanlar bilen geçirilýän duşuşyklary, wiktoralary, aýdym-saz çykyşlaryny, çeper ýa-da okuw filmlerine tomaşa etmek ýaly işleri goşmak bolar.

Şu ýokardakylar bilen bir hatarda daşary ýurt dilinde sorag-jogap agşamlarynyň, konkurs agşamlarynyň hem geçirilýändigini bellemek gerek¹.

ç) Olimpiadalar.

Synpdan daşary işleriň bu görnüşi okuwçylaryň umumy ýygyn edýän talaplaryny, olaryň ýetişigini kesgitlemekde mugallyma uly kömek edýär. Olimpiadalary geçirmek üçin mugallym we okuwçylar tarapyndan uly taýýarlyk gerek bolýar. Ilki bilen olimpiadanyň geçirilişiniň şertlerini we mazmunyny işläp düzmek, soň bolsa olar bilen okuwçylary tanyşdyrmak zerurdyr. Olimpiada geçirilmezinden bir aý ozal, onuň boljak wagty, şertleri ýazylan plakat mekdebiň koridorynda asylyp goýulýar. Olimpiadalar üçin alynjak gepleşik temalaryň atlary, okalmaly edebiýatlaryň sanawy okuwçylara öz wagtynda berilmelidir. Olimpiadalar, esasan, dört tapgyrdan ybarat bolup, birinji tapgyrda her bir mekdep boýunça iň oňat ýetişýän okuwçy kesgitlenilýär. Ikinji tapgyrda bolsa, mekdepler boýunça ýeňiji bolup çykan okuwçylaryň arasynda etrap olimpiadasy geçirilýär.

Olimpiadalaryň üçünji tapgyry bolsa, welaýatlar boýunça geçirilýär. Olarda üstün çykanlar ýurt boýunça geçirilýän döwlet olimpiadasyna gatnaşmak üçin hukuk gazanýar. Häzirki kabul edilen düzgünlere görä döwlet olimpiadalarynda birinji orny eýelän okuwçy ýokary okuw jaýlaryna okuwa girende synaglarda göz önünde tutulýar.

Olimpiadalaryň her ýylda geçirilişi baradaky düzgünleri, giňişleýin materiallary «Mugallymlar gazetinde» we döwürleýin çykýan ylmy-usuly žurnallarda hem okamak bolar².

¹A. Bekiýew, G. Baýramgulyýew. Agşamlaryň geçirilişi. «Türkmenstanyň halk magaryfy» žurnaly. 1992, № 5, s. 29-33.

²A. Bekiýew, Gatiatulin R.F. Olimpiadalar okuwçylaryň aktiwligini ösdürýär. Ž. «Türkmenstanyň halk magaryfy» 1978, № 12, s. 17-21.

³Konkurslar.

Synpdan daşary işleriň bu görnüşi olimpiadalaradan belli bir derejede tapawutlandyrmak bilen, esasan hem şol bir mekdebiň çäginde geçirilýär. Şonuň ýaly-da, eger-de olimpiadalarda okuwçylar ähli başarnyklar we endikler boýunça synag edilýän bolsa, bäsleşiklerde olar haýsy hem bolsa bir ugur boýunça barlanyp görülýär. Olimpiadalar, adaty, ýokary synplarda üçünji çäryegin dowamynda geçirilýän bolsa, bäsleşikleri islendik synpda we çäryekde guramak bolar. Emma bäsleşiklere hem edil olimpiadalaryň ýaly taýýarlyk görülýär. Bäsleşikleriň şertleri bilen okuwçylar öz wagtynda tanyşdyrylýar. Olary iki ýa-da üç tapgyrda geçirmek bolar. Şeýle bäsleşikleri iň öňde okyjyny, terjimeçini anyklamak üçin hem geçirmek bolar.

Bäsleşikleri guramaçylykly geçirmek üçin eminleriň düzümi belgilenilýär. Eger-de bäsleşikler başlangyç we ortaky tapgyrlarda geçirilýän bolsa, onda eminleriň hataryna ýokary synplaryň oňat ýetişýän okuwçylaryndan hem goşmak bolar.

Bäsleşik dowam edýärkä emin agzalary şeýle tablisany doldurýalar:

Tertip	Bäsleşige gatnaşýanyň ady, familiýasy	1 tapgyrda alan ballary	2 tapgyrda alan ballary	3 tapgyrda alan ballary	Jemi alan ballary	Eýeleýän orny
1	2	3	4	5	6	7

Her bir synpda geçirilýän bäsleşikde üç sany baýrakly orny eýelän okuwçylar soňra mekdep boýunça ugurdaş synplaryň ýeňijileriniň arasynda geçirilýän jemleýji bäsleşige gatnaşýalar.

Bäsleşigiň ýeňijilerini daşary ýurt dilindäki kitaplar, mekdep müdirliginiň hormat hatlary, minnetdarlyk hatlary bilen sylaglamak bolar. Şonuň ýaly ýeňijilere synp žurnalynda «5-lik» baha goýmak bolar.

d) Bäsleşikler.

Synpdan daşary işleriň bu görnüşi soraglary jogap bermek oýny hökmünde düşünilýär. Bäsleşikler diňe bir okuwçylaryň öwrenilýän dile bolan höwesini artdyrmak bilen çäklenmän, eýsem olaryň gepleşik endiklerini kämilleşdirmäge, umumy gözýetimini giňeltmäge hem uly ýardam edýärler. Okuwçylar bäsleşikleriň soraglaryna jogap taýýarlamagyň dowamynda taryh, geografiýa, edebiýat dersleri boýunça düşüňjelerini hem artdyrýalar. Bäsleşikleri özbaşdak çäre hökmünde ýa-da agşamlaryň belli bir bölegi görnüşinde hem geçirmek

bolar. Eger-de olar özbaşdak iş hökmünde geçirilse, onda birnäçe temalara degişli soraglary maksatnama goşmak bolar.

Bäsleşikler adatça şöhratly senelere, uly taryhy wakalara, biziň Garaşsyz Watanymyza, dili öwrenilýän ýurtlara bagyşlanyp geçirilýärler. Mysal üçin, eger-de wiktoriga dili öwrenilýän ýurtlara bagyşlanan bolsa, onda şu temalar boýunça soraglar taýýarlamak peýdalydyr: ýurduň geografik ýagdaýy; iri senagat merkezleri; ajaýyp ýerleri; tanyml adamlary; edebiýaty we sungaty; halkyň döredessurlary we şuna meňzeşler.

Bäsleşikleriň geçirilmegi üçin belli bir taýýarlyk işleriniň alnyp barylmany zerurdyr. Mugallym ilki bilen saýlanyp alynýan temanyň amaly, umumy bilim berijilik we terbiýeleýjilik ähmiýetine üns bermelidir. Şonuň ýaly-da okuwçylaryň jogaplarynda ulanyljak sözleri we aňlatmalary ozalyndan öwretmek, alnan tema degişli leksiki we grammatik materiallary gaýtalamak has-da peýdalydyr.

Bäsleşikler geçirilende hem edil olimpiadalarda we ýaryşlarda bolşy ýaly daşary ýurt dili mugallymlaryndan we ýokary synp okuwçylaryndan eminleriň düzümi bellenilýär. Emin agzalary her bir soraga berlen jogap üçin okuwçylara degişli bahalary goýýar. Bäsleşik gutarandan soň, nobatdaky iş görnüşleri dowam edip durka ýeňijiler anyklanylýar we agşamyň ahyrynda olara baýraklar gowşurylýar. Käbir ýagdaýlarda bäsleşigiň soraglary we olara berilýän jogaplar ýazuw üsti bilen alnyp barylýar. Şeýle edilende bäsleşigiň soraglary diwar gazetinde ýa-da ýörite taýýarlanan ýazgylarda ygylan edilýär. Okuwçylar bolsa, hödürlenen edebiýatlardan peýdalanyp, berlen soraglara jogap tapýarlar we olary degişli gurnagyň ýolbaşçysyna gowşurýarlar. Bäsleşigiň ýeňijileriniň atlary mekdebiň diwar gazetinde ýa-da radiosynda mälum edilýär. Bäsleşigiň şeýle usulda geçirilmegi okuwçylaryň ýazuw endikleriniň kämilleşmegine we olaryň köp maglumatlary öwrenmekligine ýardam edýär.

a) Daşary ýurt diliniň hepdeligi.

Synpdan daşary işleriň bu görnüşini mugallymlar we okuwçylar köpçüliginiň ünsüni öwrenilýän dile çekmäge ýardam edýär. Munuň üçin synpdan daşary işleriň köpçülikleýin, toparlaýyň we ýekelikdäki görnüşleri utgaşdyrylyp alnyp barylýar. Taýýarlyk döwründe mugallym okuwçylar bilen bilelikde hepdeligiň maksatnamasyny düzýär we onda nähili çäreleriň geçirilmelidigini ara alyp maslahatlaşýar. Takmynan iki hepde ozalyndan hepdeligiň maksady, mazmuny we usullary anyklanylýar. Şeýle hem bu işi geçirmegiň

guramaçylyk komiteti we eminleriň düzümi tassyklanylýar. Işň maksady hökmünde okuwçylaryň gepleşik endiklerini kämilleşdirmek, olaryň daşary ýurt diline bolan höweslerini artdyrmak, dili öwrenilýän halklara duýgudaşlyk we söýgi döretmek ýaly anyk ugurlar belenilýär. Lingafon kabinetleri, goşmaça magnitofon ýazgylary we plastinkalar bilen üpjün edilýär. Hepdeligiň başlanmazýndan bir hepde öň, ol barada owadan ýazylan bildirişler görnükli ýerlerde asylyp goýulýarlar. Ozal ygylan edilen kriteriýalar esasynda ýaryş üçin çykarylan daşary ýurt dilindäki diwar gazetler, nakyllar, suratlar, daşary ýurt dillerini öwrenmegiň ähmiýeti barada beýik akyldarlaryň aýdan sözleri ýazylan ýazgylar hepdeligiň geçiriljek zallarynda we däliziň ugrunda asylyp goýulýar. Bu zatlaryň hemmesi okuwçylaryň arasynda gepleşik üçin oňaýly şertleri döretmekde uly kömek edýär. Hepdeligiň dowamynda şu aşakdaky şertleriň ýerine ýetirilmegi zerur diýlip ygylan edilýär:

1. Bütün hepdäniň dowamynda okuwçylar we mugallymlar öz aralarynda öwrenilýän daşary ýurt dilinde gepleşmeli.

2. Ygylan edilen hepdäniň ähli günlerinde mekdepde radio, magnitofon arkaly öwrenilýän dildäki aýdym-sazlary we gepleşikleri eşitdirmeli.

3. Her kim nutuk, goşgy okamak, sahnajyklary goýmak, stendleri, albomlary taýýarlamak ýaly işleriň birden-birine ýa-da birnäçesine gatnaşyp, öz mynasyp goşandyny goşmaly.

4. Her bir synp hepdeligi öz çykaran diwar gazetini ýa-da albomy bilen garşylamaly.

Daşary ýurt diliniň hepdeligi, adaty, okuw ýylynyň ahyrynda geçirilmek bilen, mekdepde işleýän toparlar, gurnaklaryň we zehinli okuwçylaryň özboluşly hasabatly hökmünde düşünilýär¹.

Soňa görä-de hepdeligiň maksatnamasyndaky her bir günü guramaçylykly geçirmek dostluk merkeziniň belli bir seksiýasyna ýa-da gurnaklaryň birine tabşyrylýar. Eger-de mekdepde toparlar we gurnaklar işlemeýän bolsa, onda hepdäniň hep bir gününüň maksatnamasyny göwnajaý alyp barmaklygy belli-belli synplara ynanmak bolar. Hepdeligiň iň soňky gününde ähli geçirilen işleriň netijelerine baha berilýär we işjeň gatnaşan okuwçylar höweslendirilýär.

¹A. Bekiýew. Iňlis diliniň hepdeliginiň geçirilişi. Ž. «Türkmenistanyň halk magaryfy» 1989, № 5. s. 61-64.

Şu ýokarda görkezilenlerden başga-da köpçülikleýin geçirilýän işleriň arasynda ekskursiýalary, duşuşuklary, festiwallary, daşary ýurt diliniň on günlüklerini, bir aýlyklaryny we şuna menzeşleri bellemek bolar. Olaryň hem käbiriniň geçiriliş usullary bilen döwürleýin edebiýatda giňişleýin tanyşmak bolar.

2. Toparlaýyn işler (gurnaklar).

Synpdan daşary işleriň bu görnüşü okuwçylaryň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini yzygiderli ösdürmek üçin has-da ähmiýetlidir. Gurnaklar özleriniň mazmuny we gurluşy boýunça sapaklara meňzeşdir. Gurnak işlerini hemme mekdeplerde hem guramak bolýar. Eger-de mekdepde daşary ýurt dili mugallymlary az bolup, islegler boýunça açylýan gurnaklar köp bolsa, onda käbir toparlara ýolbaşçylyk etmekligi oňat ýetişýän ýokary synp okuwçylaryna tabşyrmak bolar. Işiň bu görnüşini ýola goýmak üçin daşary ýurt dili mugallymy birnäçe talaplaryň berjaý edilmegini gazanmalydyr:

a) okuwçylary gurnak agzalygyna kabul etmeklik meýletinlik görnüşinde alnyp barylmaladyr;

b) her bir bölümçä gatnaşýan okuwçylaryň sany 15-den geçmeli dälidir;

ç) bölümçeleriň sapaklaryny iki gezekden ýygy geçirmek maslahat berilmelidir;

d) gurnaklaryň sapaklarynyň dowamlylygynyň meýilnama tarapyndan çäklendirilmändigine garamazdan, olary 1-1,5 sagatdan uzaga çekdirmek bolmaz;

e) bir toparda diňe şol bir ugurdaş synplaryň okuwçylarynyň bolmagy maksadalaýykdyr;

ä) ortaky we ýokary tapgyrlaryň okuwçylarynyň öz aralarynda hem-de mugallym bilen öwrenilýän daşary ýurt dilinde gepleşikleriniň ýola goýulmagy;

f) gurnaklaryň ähli görnüşlerinde dil üsti bilen geçirilýän işleriň agdyklyk etmegi we şuna meňzeşler.

Mekdepde gurnaklaryň haýsy görnüşleriniň açylmaladygyny mugallym okuwçylaryň bähbitlerinden ugur alyp kesgitlemelidir. Mekdepleriň iş tejribesinde gurnaklaryň, esasan, şu aşakdaky görnüşleri duş gelýär: a) gepleşik gurnagy; b) terjime gurnagy; ç) hat

¹A. Bekiýew, Ergeşowa M. Inlis dilinde festiwalýň geçirilişi. Ž. «Halypa», 1993 ý. № 4 s. 27-30

²A. Bekiýew. Inlis diliniň bir aýlygynyň geçirilişi. Ž. «Halypa», 1993. № 3 s. 25-27.

gurnagy; d) diwar gazetlerini çykaryş gurnagy; e) drama gurnagy; ä) aýdym-saz gurnagy we şuna menzeşler. Şu gurnaklaryň mazmuny we geçiriliş usullary barada pikir alyşmak peýdalydyr.

a. Gepleşik gurnagy

Bu gurnagyň esasy maksady dialog we monolog gepleşikleri boýunça okuwçylaryň başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek hasaplanýar. Gurnagyň meýilnamasy düzülende sapakda geçilen gepleşik temalarynyň üstüni doldurýan materiallar hasaba alynýar. Gepleşik gurnagyna adaty daşary ýurt dilinde gepleşmäge höwes edýän okuwçylar gatnaşýarlar. Şoňa görä-de bu gurnagyň sapaklarynda intensiw usullary ulanmak maslahat berilýär. Ulanylýan ýagdaýlar, didaktiki oýunlar, çagalaryň işjeň gepleşigini ýola goýmakda goşmaça itergi bolmalydyr. Gepleşik gurnagynyň sapaklaryny hem her aýda iki gezek geçirmek maslahat berilýär. Mugallym öz meýilnamasynda onuň maksadyny, täze öwrenilmeli sözleri, grammatik materialy anyk görkezýär. Birinji sapakda tekst okalyp berilýär we ol hakda gürrüň edilýär. Şeýle hem okuwçylar we mugallym tarapyndan sorag-jogap alşylýar. Indiki sapakdaky bu tekst dialog gepleşiginde özleşdirilýär. Üçünji sapakda bolsa, şu temadaky goşgyny ýat tutup aýtmagy meýilleşdirmek bolar.

b. Terjime gurnagy

Okuwçylar sapakda adaty terjimäniň iki görnüşini ýerine yetiriyärler: daşary ýurt dilinden ene diline we ene dilinden daşary ýurt diline terjime etmek. Bulardan has ähmiýetlisi ene dilinden daşary ýurt diline terjime etmektir. Sebäbi, terjime edýän döwründe okuwçylar öwrenýän daşary ýurt diliniň sözlerini we görnüşlerini gözläp tapýarlar, olary degişli galyplara salmaly bolýarlar. Terjime toparyny VI-VII synplaryň okuwçylary bilen başlamak maksadalaýykdyr. Bu toparyň esasy maksady okuwçylaryň terjime etmek endiklerini ösdürmektir. Sebäbi bu ugurda sapakda alýan käbir başarnyklary ýeterlik däl. Mugallym terjime üçin alynýan materiallaryň durmuşdygyna, güçýeterlidigine we okuwçylaryň gyzyklanýan ugurlaryna laýyk gelýändiklerine üns bermelidir. Ol materiallar okuwçylaryň terjimäniň üstünde özbaşdak, aňly we işjeň işlemeklerini üpjün etmelidir. Terjime üçin materiallar hökmünde iňlis, amerikan, nemes ýazyjylarynyň eserlerinden alnan uly bolmadyk bölekleri, gazet-žurnallarynyň eserlerinden alnan uly bolmadyk bölekleri, gazet-žurnallardan alnan syýasy, ylmy-populýar we edebi häsiýetdäki makalalary hasaplamak bolar.

Tekstleriň kynlygy ähli okuwçy üçin deň bolmalydyr. Umuman, gurnakda alynýan tekstler sapakda öwrenilýän tekstlerden kynrak bolmalydyr. Hatda ýokary synp okuwçylary özleşdirilmedik tekstleri terjime edip bilmelidirler. Gurnagyň ikinji sapagynda okuwçylaryň sözlük bilen işläp bilmek ukyplary, elipbiý we sözlükdäki gysgaltmalary hem-de şertli belgileri bilişleri barlanylýar. Terjime ýazuw üsti bilen diňe gurnagyň sapagynda geçirilýär we bu ugurda öý işleri berilmeyär. Köplenç ýagdaýlarda, terjime özbaşdak we ýekelikde alnyp barylýar. Emma käwagtlar köpçülikleýin terjimäni ulanmak hem ähmiýetlidir. Bu terjimäniň uly terbiýeçilik ähmiýeti bolmak bilen, okuwçylar ýoldaşlarynyň bilmedik sözlerini sözlükden tizräk tapmaga çalyşýarlar. Şeýlelikde terjime has çekeleşikli bolýar we onuň iň bir kämil görnüşi emele gelýär.

Gurnagyň sapaklarynda has öňe saýlanýan okuwçylary aýratyn höweslendirmek bolar. Şeýle okuwçylaryň atlaryny ýa-da tutuş terjime eden işlerini mekdebiň diwar gazetinde ýerleşdirmek bolar. Geçirilýän agşamlarda hem bu barada habar bermek peýdalydyr.

ç. Hat alyşmak gurnagy

Gurnaklaryň bu görnüşi okuwçylaryň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmek bilen bir hatarda olaryň dostluk-doganlyk hem-de watançylyk duýgularynyň ösmegine uly ýardam edýär. Hat alyşmak nitejesinde ýaşlar özleriniň daşary ýurtly dostlarynyň ýaşayyş şertleri bilen tanyşýarlar, dili öwrenilýän halklaryň taryhy, medeniýeti, häzirki döwürdäki ösüşi baradaky materiallar öwrenilýär. Hatlar bilen birlikde okuwçylar poçta otkrytkalaryny, dakylýan nyşanlary, markalary, gazet-žurnallardan gyrkyndylary, kitaplary, söýgüli ýazyjy-şahyrlarynyň suratlaryny alyşýarlar. Hat alyşmak topary ilki salgylary we işiň maksadyny kesgitleýär. Soňra hat alyşmagyň düzgünleri anyklanylýar. Okuwçylar daşary ýurtly dostlaryna, esasan, öz okuwy, mekdebi, şäheri, baýramçylyklary, meýilnamalary we söýgüli güýmenjeleri hakynda ýazýarlar. Hat alyşmak ýalňyşsyz bolar ýaly hatlaryň nusgalary bilen stend çykarmak has ähmiýetlidir. Käbir mekdeplerde dili öwrenilýän ýurtlaryň kartalarynda hat alşylýan şäherleriň atlary baýdajyklar ýa-da elektron yşyklary bilen belleniýär. Bu işde okuwçylaryň işjeňligini artdyrmak maksady bilen iň oňat ýazylan hat üçin bäsleşik hem geçirmek bolar. Bäsleşikleriň şertlerinde şu talaplary görkezmek bolar:

1. Hatyň mazmunynyň durmuşylygy.
2. Dili öwrenilýän ýurt baradaky bilimiň derejesi.

3. Hatda iň möhüm zatlaryň dogry görkezilmegi.
4. Pikirleriň logiki taýdan dogry we orfografik kadalara laýyklykda beýan edilmegi.
5. Hatyň tehniki taýdan dogry tertibe salynmagy.

Şeýle bäsleşikleri her aýda ýa-da çäryekde bir gezek geçirmek yeterlikdir.

Okuwçylaryň ýazan hatlary toparyň ýygmanyşygynda ara alyp maslahatlaşylýar we zerurlyk bolsa, degişli üýtgeşmeler girizilýär. Käwagtlar hatyň ýany bilen ýa-da aýratynlykda mekdebiň, Garaşsyz ýurdymyzyň durmuşy barada gürrüň berýän kitapçalar, albomlar hem iberilýär. Şeýle materiallaryň öz durmuşynda uly orun tutýandygyny daşary ýurtly ýaşlar iberen hatlarynda guwanmak bilen ýazýarlar.

Daşary ýurtly okuwçylardan gowşan hatlar we beýleki gymmatly materiallar, biziň mekdeplerimizde geçilýän sapaklary, gürrüňleri we çykyşlary guramakda ulanylýar. Gurnagyň agzalary bu materiallardan peýdalanyp, diwar gazetlerini, stendleri çykarýarlar, daşary ýurt dilleri otaglaryny abzallaşdyrýarlar.

d. Diwar gazetiniň gurnagy

Diwar gazetini, stendleri we albomlary taýýarlaýan toparyň işine mümkin boldugyça okuwçylary köpräk çekmeli. Emma şol bir okuwçylaryň mydamalyk redkollegiýa agzalary ýa-da habarçylar bolmagyna ýol bermeli däl. Bu işde topar agzalarynyň hemmesiniň diýen ýaly ukyplaryny synap görmäge mümkinçilik bermeli.

Okuwçylaryň işjeňligini ýokarlandyrmak üçin diwar gazetindäki makalalary, mekdepde öwrenilýän dilleriň ählisinde hem ýazmak bolar. Gazetiň okyjylary we habarçylary has köpelip ugrandan soň bolsa, diwar gazetini diňe öwrenilýän daşary ýurt dilinde çykarmak bolar.

Ilki bilen diwar gazetiniň üç ýa-da bäş okuwçydan ybarat redaksion geňeşiniň agzalary saýlanylýar. Diwar gazetiniň bölümlerinde biziň Watanymyzdaky we dili öwrenilýän ýurtlardaky täzelikler, okuwçylaryň durmuşy hakyndaky materiallar, goşgular, nakyllar, krosswordlar ýerleşdirilýär. Okuwçylaryň dil bilen baglanyşykly döredijilik işjeňligini ösdürmekde stendleri çykarmagyň hem ähmiyeti uludyr. Stendler, adaty, şeýle temalara bagyşlanýar: «Halklaryň dostlugy-uly güýçdür», «Biziň watanymyz Türkmenistan», «Londonyň ajaýyp ýerleri», «Berlin taryhy şäherdir» we ş. m. Bu stendleriň käbiri daşary ýurt dili otagynda yzygiderli täzelenip durulýar. Olaryň birnäçesi bolsa, şöhratly senelere, görnükli

ýazyjy-şahyrlaryň döredijililine baýramçylyklara bagyşlanyp çykarylýar. Dostluk klublarynda hem stendleriň birnäçe görnüşleri çykarylýar. Olar, esasan, «Salam hatyny nähili ýazmaly?», «Biziň uzakdaky dostlarymyz», «Dilini öwrenýän ýurdumyz» ýaly temalarda çykarylýar. Stendlerde hat aragatnaşygy alnyp barylýan şäherleriň atlary gyzyllentalar hem-de baýdajyklar bilen bellenilýär.

Daşary ýurtly okuwçylar bilen hat aragatnaşygynyň alnyp barylýandygyny görkezýän stende alnan hatlar, poçta otkrytkalary, kitapçalar, nyşanlar, mekdepe myhmanlar bilen geçirilen duşuşyklary görkezýän fotosuratlar ýerleşdirilýär. Şeýle materiallar toparyň agzalary tarapyndan wagtly-wagtynda täzelenip durulýar.

Käbir mekdeplerde toparyň agzalary tarapyndan öwrenilýän dilde tematik albomlar çykarylýar. Ilki bilen nobatdaky çykaryljak albomyň temasy kesgitlenilýär we okuwçylara şu tema degişli material toplamak üçin ýumuş tabşyrylýar. Toparyň indiki maslahatynda bolsa, şol toplanan materiallar ara alnyp maslahatlaşylýar, we albomyň nobatdaky sany döredilýär. Albomlary hem daşary ýurtly dostlary bilen alyp barýan hat aragatnaşygyna, myhmanlar bilen geçirilýän duşuşyklara, dili öwrenilýän ýurtlara we onuň görnükli adamlaryna bagyşlamak bolar. Toparlaryň sapaklarynda taýýarlanylýan albomlar sapaklarda okuw materialy we görkezme esbaplar hökmünde peýdalanylýar.

e. Drama gurnagy

Okuwçylar eserleri sahnalaşdyrmak bilen dialog gepleşikleriniň başarnyklaryny we endiklerini kämilleşdirýärler, keşpleri labyzly okamagy öwrenýärler we sahna ussatlygynyň käbir elementlerini ele alýarlar. Drama toparynyň ilkinji tapgyrynda ýerine ýetirilýän hereketler, keşpler oýunlara meňzeş bolýar. Drama üçin tekstler, ýagdaýlar, gepleşikler okuwçylaryň we mekdebiň durmuşy, baýramçylyklar, daşary ýurtlardan myhmanlaryň gelşi hakynda bolýar we olar ýaşlarda uly gyzyklanma döredýärler.

Sahnalaşdyrmak üçin alynýan tekstiň üstünde şeýle taýýarlyk işlerini geçirmek peýdalydyr:

1. Teksti labyzly okap, terjime etmek.
2. Keşpleri ýat tutmak.
3. Eseri keşpler boýunça ýerine ýetirmek.

Keşpler paýlanyp berlende mugallym okuwçylaryň başarnyklaryny we endiklerini, aktýorçylyk ukyplaryny, olaryň höwes bildirýän keşplerini nazarda tutmalydyr.

Taýýarlyk döwründe şeýle hem dublýorlar, bezejiler, režissýorlar belenilýär.

Mekdepde gurjak teatrynyň döredilmegi okuwçylaryň höwesini has-da artdyrýar. Käwagtlar mugallymyň özi ýa-da okuwçylar bilen bilelikde ssenariý taýýarlaýar. Munuň üçin biziň ýurdumyzyň we dili öwrenilýän halklaryň durmuşyndan alnan eserlerden, ertikilerden peýdalanmak bolar. Ilki-ilkiler sahnalaşdyryljak eserleri mugallymyň özi saýlap alýan bolsa, soňra işi ýokary synlaryň okuwçylary öz isleglerine görä saýlap alýarlar. Sahnalaşdyrylýan pýesalaryň aýdymlar, sazlar, çeper okaýyşlar bilen üstüni ýetirmek bolar. Şeýle edilse, sahnalaşdyrylan oýun has-da täsirli bolar.

ä. Aýdym-saz gurnagy

Synpdan daşary işleriň bu görnüşi gepleşik endiklerini kämilleşdirmek bilen bir hatarda okuwçylaryň şahsyýetiniň kemala gelmegine, olaryň dili öwrenilýän halklaryň aýdym-saz sungaty bilen tanyşmaklaryna ýardam edýär.

Aýdym-saz gurnagyna hem edil beýleki şahamçalardaky ýaly 15-e çenli okuwçy gatnaşýar. Mugallym ilki bilen haýsy okuwçylaryň sazçylyk mekdeplerine gatnaşandyklaryny ýa-da aýdym-saz bilen özbaşdak içgin meşgullanýandyklaryny anyklaýar. Bu bolsa, oňa gurnagyň sapaklarynyň meýilnamasyny we geçirilýän çäreleriň maksatnamalaryny düzmekde kömek edýär. Gurnagyň meýilnamasynyň öwrenilmegi aýdym-sazlar alnanda, olaryň okuw materialy bilen baglanyşygy, okuwçylaryň isleglerine gabat gelşi we aňsat-kynlygy göz önünde tutulýar. Bu işde mekdebiň aýdym-saz mugallymy bilen ýakyn aragatnaşyk saklamak oňat netije berýär. Aýdymlyary ýat tutmazdan ozal birnäçe taýýarlyk işleri görülýär.

Ilki bilen mugallym aýdymyň döreýşi, onuň sazyny düzen kompazitor barada sada dilde gürrüň berýär. Soňra ol poeziýanyň dil aýratynlygyny nazarda tutup, okuwçylar üçin kynrak bolan aňlatmalary, frazeologik birlikleri düşündirýär. Gurnagyň sapaklarynda oňat öwrenilen aýdymlyary hem ýerine ýetirmek bolar. Gurnak agzalarynyň aýdan aýdymlyaryny magnitafon lentasyna ýazdyryp mekdepde geçirilýän dabaralarda, agşamlarda eşitdirmek hem ähmiýetlidir. Iň oňat ýerine ýetirilen aýdymlar çeper höwesjeňleriň etrap we welaýat boýunça geçirilýän bäsleşiginiň maksatnamasyna goşulýar.

Aýdym-saz gurnagynyň işinde birnäçe ýaryş we oýun elementlerini hem ulanmak bolar. Mysal üçin: a) Mugallym ýa-da alyp

baryjy has ozalrak öwrenilen aýdymlaryň biriniň sazyny çalyar. Okuwçylaryň bir bölegi ol aýdymyň birinji setirini aýdýar, beýleki okuwçylar bolsa, ony ahyryna çenli aýdýar. b) Alyp baryjy aýdymyň bir ýa-da iki setirini aýdýar, beýleki okuwçylar bolsa, ol aýdymyň sözleriniň we sazynyň kime degişlidigini kesgitleýär. ç) Aýdymyň sazy eşitdirilýär. Okuwçylar bolsa, onuň haýsy halkyň (iňlis, nemes, türkmen, rus) aýdymydygyny anyklaýar.

Şeýle işleri daşary ýurt dilleri agşamlarynda hem geçirmek bolar. Okuwçylar aýdymlary, sazlary öwrenmek bilen birlikde olar hakyndaky maglumatlary, plastinkalary we magnitafon ýazgylaryny hem toplaýarlar. Şeýle materiallar toparyň ähi agzalary tarapyndan oňat öwrenilýär.

3. Ýekelikdäki işler

Okuwçylaryň gurnaklara we köpçülikleýin işlere taýýarlanmak üçin özbaşdak görýän çäreleri ýekelikdäki synpdan daşary işleri düzýär. Mysal üçin, olimpiadalarda çeper okaýyşda geçiriljek ýa-da sahnajyklar goýuljak bolsa, okuwçylar teksti okap öwrenýär, aýratyn keşpleriň üstünde işlemeli bolýarlar. Mugallym bolsa, bu işlere yzygiderli gözegçilik edip durýar. Eger-de okuwçy tarapyndan doklad ýa-da makala taýýarlanýan bolsa, onda mugallym bu işler bilen ozalyndan tanyşýar we ýalňyşlary düzetmäge kömekleşýär.

Şeýlelikde, ýekelikdäki synpdan daşary işlere şulary goşmak bolar: a) Synpdan daşary okuw. b) Çykyşlary we habarlary taýýarlamak. ç) Goşgulary we aýdymlary ýa-da proza eserlerinden bölekleri öwrenmek. d) Diwar gazetlere makala ýazmak. e) Tabşyrylan keşbiň üstünde işlemek. ä) Sergiler üçin materiallar taýýarlamak. f) Görekezmesebaplary, albomlary taýýarlamak.

Şularyň birnäçesi hakynda durup geçmek maksada laýykdyr.

a) Synpdan daşary okuw.

Hemme okuwçylar üçin hökmän bolmasa-da synpdan daşary bu işiň göwnejaý guralmagy oňat netijeleri berýär. Okuw ýylynyň başynda mugallym synpdan daşary okuw üçin zerur bolan kitaplaryň sanyny düzýär we ony daşary ýurt dili otagynda asyp goýýar.

Mekdepleriň köpüsünde daşary ýurt dili otagynda kitaphanajyk döredilýär. Bu bolsa, synpdan daşary okuwgy guramakda mugallymyň işini has-da ýeňilleşdirýär. Mugallym ilki okuwçylara kitap bilen işlemegiň umumy ugurlaryny düşündirýär. Sapagyň belli bir böleginde

ýa-da kružoklarda sözlük bilen işlemek boýunça gönükmeler ýerine ýetirilýär. Mugallym okuwçylaryň sözlük bilen has tiz işläp bilmeklerini öwretmek üçin şeýle ýaryş gönükmelerini geçirýär:

1. Kim şu sözi sözlükden tiz tapyp biljek?
2. Şu sözün haýsy söz toparyna degişlidigini dogry anyklaň!
3. Şu köp manyly sözün haýsy manysy berlen söze gabat gelýär?

we şuna meňzeşler. Okuwçylaryň synpdan daşary okuwyny mugallym sapagyň belli bir döwründe ýa-da terjime gurnagynyň sapagynda kabul edip alýar. Tabşyrylan ýumşa jogap hökmünde okuwçylar okalan teksti gürrüň berýärler, oňa meýilmana düzüp tabşyrýarlar, esasy gahrymanlara häsiýetnama ýazýarlar we soraglara jogap berýärler. Okuwçylar synpdan daşary okuwda sözlük depderini we konspekt ýöredýärler. Eger-de synpyň ähli okuwçylary tarapyndan belli bir kitap alnan bolsa, onda ol kitap okalyp bolnandan soň, okyjylar maslahatlary geçirilýär. Okuw ýylynyň ahyrynda bolsa, «Kim köp kitap okaýar?», «In oňat terjimeçi» diýen ýaly bäsleşikleri geçirmek gowy netije berýär. Okalmaly kitaplar kesgitlenende olaryň mazmuny, aňsatkynlygy okuwçylaryň bilim derejeleri, olaryň isleg bildirýän ugurlary göz önünde tutulýar. Mysal üçin, 6-8-nji synplaryň okuwçylaryny mekdep durmuşy, haýwanlar, başdan geçirmeler hakyndaky hekaýalar, ertekiler gyzyklandyrýan bolsa, ýokary synplaryň okuwçylaryna adamlaryň arasyndaky gatnaşyklar, dostluk, hünär saýlap almak baradaky kitaplar has köp ýaraýar. Ýokary synp okuwçylaryna kitaplar bilen bir hatarda oňçakly uly bolmadyk gazetleriň we žurnallaryň makalalaryny hem hödürlemek bolar.

b) Çykyşlary we habarlary taýýarlamak.

Okuwçylar, adatça, çykyşlary we habarlary agşamlarda hem-de gurnaklaryň sapaklarynda çykyş etmek üçin taýýarlaýarlar. Çykyşlary we habarlary taýýarlamak synpdan daşary işleriň ýekelikde we özbaşdak ýerine ýetirilýän görnüşi bolsa-da, ol mugallymyň yzygiderli gözegçiligi hem-de kömek bermegi esasynda alnyp barylýar. Eger-de şeýle edilmese, okuwçylaryň ilkinji kynçylyklara duş gelenlerinden soň, daşary ýurt dilini öwrenmeklige gowşak we höwessiz çemeleşmekligi mümkin. Bu işleriň göwrümi uly bolmaly däl we belli bir synpyň ýa-da tapgyryň okuwçylaryna niýetlenen bolmalydyr. Olaryň tematikasy dürli-dürli bolup biler. Mysal üçin, dili öwrenilýän halkyň durmuşy, görnükli ýazyjy-şahyrlaryň döredijiligi, halklaryň dostlugy we şuna meňzeşler. Okuwçylar çykyşlaryň temasyny alanda, mugallym olara degişli edebiýatlary hem salgy berýär.

Ilki okuwçylar çykyş boýunça dürli dillerdäki materiallary toplaýarlar. Soňra bolsa, olary öwrenilýän daşary ýurt diline terjime edýärler we barlatmak üçin mugallyma tabşyrýarlar. Has şowly çykan çykyşlar we habarlar daşary ýurt dili aňsamynda okamak üçin hödürülenýär. Şeýlelikde, okuwçylar çykyşa taýýarlanýan döwürlerinde özleriniň terjime we sözlük bilen işlemek ukyplaryny kämilleşdirýärler. Synpdan daşary işleriň şu ýokardakylardan başgada ýekelikde alnyp barylýan birnäçe görnüşleri bardyr. Olaryň ählisinde-de mugallymyň ýolbaşçylyk orny möhümdir.

Ýokarda bellenişi ýaly, synpdan daşary işleriň esasy ähmiýeti okuwçylaryň gepleşik başarnyklaryny we endiklerini ösdürmäge ýardam etmekden ybaratdyr. Sebäbi bu işleriň geçirilmeginde tebigy gepleşik ýagdaýy üçin oňaly şertler döreýär. Ylaýta-da köpçülikleýin toparlaýyn we ýekelikdäki işler başarnylyk bilen utgaşdyrylyp alnyp barlanda, daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary işleriň maksatlaryny we wezipelerini göwnējaý amala aşyrmak mümkin bolar.

Soraglar we ýumuşlar

1. Synpdan daşary işleriň nähili ähmiýeti we maksatlary bar?
2. Synpdan daşary işler nähili ýörelgeler esasynda geçirilýär?
3. Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan daşary işleriň nähili görnüşlerini bilýärsiňiz?
4. Dostluk klublarynyň işi nähili guralýar?
5. Aňsamlaryň görnüşleri we geçirilişi hakynda aýdyp beriň.
6. Olimpiadalar nähili geçirilýärler?
7. Bäsleşikleriň geçirilişini düşündiriň.
8. Wiktorinalaryň geçirilişinde nähili tapawutlar bar?
9. Daşary ýurt diliniň hepdeligi nähili geçirilýär?
10. Gepleşik gurnagynyň işi nähili guralýar?
11. Terjime gurnagy nähili maksatlary öňe goýýar?
12. Hat alyşmak gurnagynyň işini beýan ediň.
13. Diwar gazetiniň gurnagynyň işi nähili alnyp barylýar?
14. Drama gurnagynyň nähili ähmiýeti bar?
15. Aýdym-saz gurnagynyň işini häsiýetlendirin.
16. Synpdan daşary okuw nähili guralýar?
17. Çykyşlary we habarlary taýýarlamak nähili usulda geçirilýär?

1-nji sapak (1-nji hepde)

Täze material: Good morning.

A ball, a doll. It is a ball. It is a doll.

I. Salamlaşmak. Good morning.

Mugallym çagalar bilen iňlis dilinde salamlaşýar we hor bilen jogap berilmegini gazanýar.

II. Gürriň. Mugallym çagalara adamlaryň dürli ýurtlarda dürli dilde gepleýändiglerini aýdýar. “Biz dünýäniň ähli halklary bilen parahatçylykly we dostlukly ýaşamak isleýäris. Daşary ýurt dillerini bilmeklik bolsa, biziň dürli dillerde gepleýän ýurtlar bilen dostlukly aragatnaşygymyzyň ösmegine ýardam edýär. Şonuň üçin biziň çagalarymyz daşary ýurt dillerini mekdeplerde, körpelerimiz çagalar baglarynda öwrenýärler. Biz hem siziň bilen iňlis dilini öwreneris. Ine, iňlisçe goşgy:

*Good morning, good morning,
Good morning to you.
Good morning, good morning,
We are glad to see you.*

Tizara siz bu goşgyny ýatdan öwrenersiňiz.

Bu gün bolsa oýnawaçlardan başlalyň. Çagalar! Siziň oýnawaçlaryňyza iňlisçe näme diýilýändigini bilýärsiňizmi?”

Mugallym gurjagy eline alyp, ony çagalara görkezýär. “Aýna, bu näme?” “Bu gurjak” -diýip, Aýna jogap berýär. Iňlisçe gurjak – “**a doll**”.

Mugallym çagalara bu sözi birnäçe gezek gaýtalaýar. Soňra [d] we [l] sesleri ýekelikde gaýtalap öwredýär.

A ball – sözi hem şeýle ýol bilen öwredilýär. Soňra mugallym “**What is this?**” soragyny berýär we oňa özi jogap berýär.

Berkitmek

1. Mugallym bir elinde gurjagy tutýar, beýleki elinde bolsa topy (pökgini) tutup, ony çagalara gezekli-gezegine görkezýär. Çagalar hor bilen oýnawaçlary atlandyrýarlar: **“a ball, a doll”**
2. Çagalar gezekli-gezegine şol bir predmetleriň atlaryny gaýtalaýarlar.
3. Mugallym stoluň üstüne gurjagy we topy ýerleşdirýär we çagalara her haýsy oňa soraýan oýnawajyny getirip, iňlisçe adyny aýtmalydygyny tabşyrýar.
4. Mugallym çagalara gurjaklary we toplary paýlap berýär hem-de haçan-da ol: **“ a ball”** diýen wagty kimde top bolsa ony ýokary götermelidigini aýdýar. Gurjaklar bilen hem edil şonuň ýaly. Kim ýalňyssa oýundan çykýar.
5. Mugallym toplary we gurjaklary stoluň üstünde goýýar we çagalaryň hersine nobaty boýunça oýnawaçlary atlandyrmagy aýdýar: **“It is a ball”, “It is a doll”**
6. Gözleri daňylan 2 çaga üstünde toplar we gurjaklar ýatan stoluň ýanyna barýar. Çagalar önlerinde näme bardygyny biljek bolup, predmeti galam bilen barlaýarlar. Predmeti bilip, ony iňlisçe atlandyrýarlar. Kim birinji bolup mugallymyň: **“What is this?”** diýen soragyna jogap berse, şol ýeňiji bolýar.
7. Mugallym gurjagy ýa-da topy galdyryp: **“What is this?”** diýip soraýar. Çagalar: **“It is a ball”, “It is a doll”** – diýip jogap bermeli.

2-nji sapak (2-nji hepde)

Mugallym synpa girip **“Stand up”** diýýär. Soňra ol **“Good morning”** – diýip salamlaşýar we **“Sit down”** – diýip çagalara oturmaklyga rugsat berýär. **“Stand up”** we **“Sit down”** buýruklary birnäçe gezek gaýtalanýar.

Okuwyň ikinji hepdesinde **“What is this?”** soragy işjeňleşýär we **“a dog”** sözi **“This is a dog”** sözleminiň üsti bilen girizilýär. Suratlardan peýdalanylýar. [w], [ð], [O] sesleriniň üstünde işlenilýär.

Berkitmek

I. Mugallym çagalara suratlary ýa-da oýnawaçlary berýär. Çagalar mugallyma: **“What is this?”** diýen soragy berýärler, mugallym jogap berýär.

II. Mugallym 2 sany suraty goýýar we çagalardan ýadynda saklamaklygy soraýar, soňra olary ýygnap alýar we çagalardan suratdaky zady atlandyrmagy soraýar.

III. Mugallym çagalara **“Stand up!”** we **“Sit down!”** buýruklary boýunça oturmaklygy we turmaklygy hödürleýär. Şol bir buýrugy 2-3 gezek gaýtalamak mümkin. Käbir çagalar ýalňyşýarlar we toparda gülküli pursat döreýär. Oýny çagalar ýadan wagty geçirmek maslahat berilýär. Goşgynyň öwrenlişi:

Good morning, good morning,

Good morning to you.

Good morning, good morning.

We are glad to see you.

I. Mugallym goşgyny okaýar we çagalardan nämäniň olar üçin tanyşdygyny we olaryň nämä düşündiklerini soraýar

II. Mugallym goşgynyň her setirini çagalaryň kömegi bilen terjime edýär.

III. Mugallym goşgyny bir setirden okaýar, çagalar setiri gaýtalaýarlar.

IV. Mugallym goşgyny her bir okuwça gaýtalamaklygy hödürleýär.

3-nji sapak (3-nji hepde)

Bu hepdede mugallym aşakdaky sözleri we sözlemleri çagalar bilen gaýtalaýar: **Stand up. Sit down.**

What is this? It is a ball (a doll, a dog).

Täze material

Give me a ball (a doll, a dog). Thank you. Give me a ball (a doll, a dog)

sözlemleri aşakdaky ýaly girizilýär. Mugallym birnäçe gurjaklary, güjükleri we toplary ýerleşdirýär. Çagalar gürrüňiň nämä baradadygyna düşünenlerinden soň sözlem hor bilen öwrenilýär. Soňra mugallym çagalardan haýsydyr bir oýnawajy soraýar we olara sag bolsun aýdýar (minnetdarlyk bildirýär).

Çagalara **“Thank you”** sözlemleri öwredende [θ] ; [x] ; [Nk] sesleri öwredilýär we [ð] sesi gaýtalanylýar. Sesleri öwretmekde olary gezekleşdirip aýtmak maslahat berilýär.

[θ] - [S] - [θ] - [s]

[θ] - [t] - [θ] - [t]

[θ] - [f] - [θ] - [f]

[θ] - [ð] - [θ] - [ð]

Berkitmek

I. Mugallym stoluň golaýynda eline oýnawaç alyp durýar, çagalar bolsa gezekleşip mugallymdan nähilidir bir oýnawajy bermegi sorayarlar.

II. Çagalar biri-birinden özüne bir oýnawajy bermegi haýyş edýär.

III. Mugallym oýnawaçlary bir haltajyga salyp agzyny ýapýar, çagalar oýnawajy tutýarlar we olary atlandyrýarlar (***This is a...***). Oýunjak haltadan çykarylýar.

IV. Çagalar biri-birinden oýnawajy sorayarlar we minnetdarlyk bildirýärler.

V. Mugallym ähli oýnawaçlardan (gurjaklardan, toplardan) aýratyn bir oýnawajy saklaýar we çagalara olary ýatlarynda saklamagy aýdýar. 4-5 sany çaga otagdan çykýar, mugallym bolsa oýnawaçlary görnüp durar ýaly ýerde goýar. Çagalaryň hemmesi ýerlerine geçip oturandan soň, mugallym birinji çagadan ***“What is this?”*** diýip sorayar we degişli oýnawajy bermegi hödürleýär. Çaga: ***“It is a doll (a dog)”*** diýip jogap gaýtarýar we mugallyma oýnawajy berýär.

4-nji sapak (4-nji hepde)

Bu hepdede mugallym aşakdaky sözleri we sözlemleri gaýtalaýar: ***“What is this?” It is a doll (a ball, a dog). Give me a ball (a doll, a dog). Thank you. Good morning.***

Täze material: “A box, a fox”

Sözler suratlaryň üsti bilen girizilýär we ***“What is this?”*** soragy arkaly öwrenilýär.

Berkitmek

I. Suratlar bilen oýun.

Mugallym çagalara 2-3 sany suraty görkezýär, soňra olary ýygnap goýýar. Çagalar şol suratlardaky oýnawaçlaryň adyny aýtmaly.

II. Mugallym suratlary (***a doll, a ball, a fox, a box, a dog***) çagalara paýlaýar we suraty özüne inlisçe suratyň adyny aýdyp gaýtaryp bermelidigini aýdýar. Ýalňyşan oýundan çykýar.

III. Mugallym ähli suratlary ýygnaýar we olary çagalara bir-birden görkezýär. Özüne berlen zadyň adyny birinji bolup tutan çaga şol suraty alýar. Kimde surat köp bolsa, şol ýeňiji bolýar.

IV. Çagalar ellerini yzyna tutup, tegelenişip durýarlar. Mugallym her biriniň eline oýnawaç berýär. Çaga şol oýnawaja seretmän adyny aýtmaly.

5-nji sapak (5-nji hepde)

Bu hepdede mugallym şu sözleri we sözlemleri gaýtalaýar. *“What is this?” “It is a doll (a ball, a dog, a fox, a box). Give me a doll (a ball, a dog, a fox, a box).*

“Good morning.” Goşgy salamlaşyk deregine hor bilen gaýtalanylýar.

Täze material: *A car, a star. Is this a car? Yes, it is. No, it is not.*

1. Mugallym: *“Is this a ball?”* umumy soragyny dürli oýnawaçlary we suratlary görkezip: *“Yes, it is”* diýip jogap bermeginiň üsti bilen girizýär.

Jogabyň ýokluk görnüşi: *“No, it is not”* aşakdaky görnüşde girizilýär.

Mugallym: *“Is this a ball?”* diýip, başga bir oýnawajy görkezip durka sorayar we özi: *“No, it is not”* diýip jogap gaýtarýar.

2. Täze sözler *“a car, a star”* suratlaryň üsti bilen girizilýär. Çagalar sözleri hor bilen we ýekelikde gaýtalaýarlar. [ð:] sesiniň üstünde işlenilmeli.

Berkitmek

1. Topardan biri otagyň ortasyna çykýar. Mugallym ýene 9-10 sany suraty berýär. Mugallym suraty çagalara görkezip şeýle sorag goýýar: *“Is this a ball?”*. Eger kim dogry jogap berse, şol suraty alýar. Hemme suratlar berlenden soň kimde köp surat toplanan bolsa, şol “mugallym” bolýar. Oýun gaýtadan başlanýar.

2. Çagalardan biri gelip (mugallym) bir oýnawajyň adyny aýdýar. Galanlary bolsa gezekleşip sorag berýärler: *“Is this a ... ?”*

Oýunjagyň adyny gizläň çaga: *“Yes, it is”* ýa-da *“No, it is not”* diýip jogap berýär. Sözi tapan çaga onuň ýerine geçýär.

3. Çagalardan biri otagdan çykýar. Galanlary oýunjagyň adyny gizleýärler, çykyp giden gelýär we: *“Is this a ... ?”* diýip sorayar. Çagalar hor bolup: *“Yes, it is”* ýa-da *“No, it is not”* diýip jogap berýärler.

4. Mugallym çagalara suratlary (maşyn we ýyldyz) paýlap berýär we ol haýsy oýnawajyň adyny tutsa, şony galdyryp we hor bolup onuň adyny tutmaklygy tabşyrýar.

5. Mugallym bir guta oýnawaçlary salýar, Çagalar gezekleşip gelip mugallymyň: *“Give me a doll (a ball, a dog, a fox, a box, a car, a star)”* diýip soran oýunjagyny alyp bermeli.

6. Çagalar hor bilen we ýekelikde predmeti görkezip:

This is a ball

This is a doll

This is a fox

This is a box

This is a star

This is a car

diýip gaýtalaýarlar.

7. Mugallym (soňra çagalar) suratyň arka tarapyňy görkezip: **“What is this?”** – diýip soraýar. Hemmesi bilelikde dogry jogabyny aýdýarlar. Başda dogry jogap aýdan çaga oýny alyp baryjy bolýar.
8. Bir çaga otagdan çykýar we galanlary bir sözlem taýýarlap ol girensoň, şol sözlemden bir sözi aýdýarlar. Gelen çaga şol sözlemi doly aýtmaly.
9. Çagalar yzly-yzyna **“What is this?”** ýa-da **“Is this a ... ?”** soragy dürli predmetleri görkezip soraýarlar.

6-njy sapak (6-njy hepde)

Gaýtalamak: *Give me a ball (a doll, a dog, a fox, a box, a car, a star)*

Täze material: *Mälim artikl we nämälim artikl “take a ... , Take the ...”*

Mälim artikliň ulanylyşyny şu sözlemde berýär: **“Give me a ball (a doll, a dog)”**

1. Mugallym stoluň üstüne birnäçe meňzeş suratlary goýýar we çaga ondan birini alyp bermegi şeýle soraýar: **“Give me a car”** – diýip **“a”** artiklini aýratyn nygtap aýdýar.

Mundan soň bir aýratyn suratdan başga ähli oýnawaçlary, suratlary bir gapdala süýşürýär we **“Give me a car”** – diýýär.

Mugallym eger-de gürrüň haýsy hem bolsa bir maşyn hakda bolsa: **“Give me the car”** – diýip aýtmalydygyny düşündirýär.

2. **“Take the (a) - ... “**

Mugallym stoluň üstüne birnäçe suratlary goýýar we çagany çagyryp: **“Take a ... (the ...)”** – diýip, çaganyň näme etmelidigini aýdýar.

Haçan-da çagalar buýrugyň tapawudyna düşünenlerinden soň, sözlem hor bilen gaýtalanýar.

Berkitmek

1. Çaganyň hersine 2 sanydan surat berilýär, galanlary stoluň üstünde ýatýar.

Mugallym çagalaryň birine: **“Give me a ... “** – diýip stoluň üstündäki suratlaryň birini göz önünde tutup soraýar we: **“Give me the ... “** – diýip, onuň elinde tutup duran suratyny soraýar.

2. Mugallym çagalaryň birine oýnawajy almaklygy, beýlekesine bolsa, şol ýa-da başga bir oýnawajy bermekligi şeýle sözlemde soraýar:

Take a ... (the ...)

Give me a (the) ...

3. Çagalar iki hatara bölünip, biri-birine seredip durýarlar. Hersine bir ýa-da birnäçe surat berilýär. Sag gapdaldaky hatardan birinji çaga özüniň garşysyndaka: *Give me a (the) ... “Take me a ... (the ...)* – diýip ýüzlenýär. Eger dogry jogap gaýtarsa (artikli dogry ulansa) ol ýerinde galýar. Indi çep gapdaldan ikinji çaga öz garşysyndaky çaga sorag berýär we ş. m. Oýnuň ahyrynda haýsy hatarda köp çaga galsa, şol ýeňiji bolýar.

7-nji sapak (7-nji hepde)

Gaýtalamak: *This is a doll. (a ball, a fox, a box, a car, a star, a dog) Take a (the ...) Give me a (the) ...*

Täze material: *Little, big. Here is a ...*

1. Mugallym *Little, big* sözlerini şu sözlemlerde:

This is a little dog. This is a big dog. Is this a little dog?

Give me (take) the little (big) ... girizýär.

Oýnawaçlar çagalar üçin şol sözleriň manysyny ýetirip biler ýaly ululykda bolmaly.

2. *“Here is ... “* sözlemi girizilende düşündirilişi ene diline terjime edilýär.

Berkitmek.

1. Mugallym uly we kiçi oýnawaçlary stoluň üstüne ýerleşdirýär we *“Give me (take) a big (little) doll (ball, box...)”* – diýip buýruk berýär.

2. Çagalar: *Here is ... little (big) ...* sözlem düzýärler.

3. Çagalar stoluň töwereginde oturýarlar we biri-birine top togalaýarlar. Topy togalap başlan: *“Give me a ...” “Take a (the) ... “* – diýip sözlemi başlaýar, topy tutan çaga: *“a ball, a doll”* – diýip, sözlemi soňlaýar.

4. Mugallym dürli oýunjaklary stoluň üstüne goýýar. Çagalar oýnawaçlaryň ýanyna gelýärler we: *“Here is a box; Here is a fox; Here is a ball; Here is a dog; Here is a car; Here is a star.”* – diýip aýdýarlar.

5. Rifmowkany öwretmek üçin mugallym kagyzyň çep gapdalyna gurjagyň, tilkiniň, ýyldyzyň suratlaryny, sag gapdalyna şol suratlaryň ulusyny ýelmemeli.

Here is a big doll

Here is a big fox

Here is a big ball

Here is a big box

Here is a little doll

Here is a little fox

Here is a little ball

Here is a little box

8-nji sapak (8-nji hepde)

Gaýtalamak: *What is this? It is a ball (a doll, a dog, a fox, a box, a car, a star). Give me a big (little) ... Take a (the) ... Here is a (the) ...*

Täze material: *A cock, a hen, a chick.*

Here are ... (cocks, hens, chicks).

1. “*Here are ...*” Sözlemi girizmek üçin mugallym bir sany oýnawajy görkezip: “*Here is a car...*” diýýär. Soňra birnäçe oýnawaçlary görkezip: “*Here are cars*” – diýmeli. Çagalar hor bilen gaýtalaýarlar.

2. *A cock, a hen, a chick*, - sözleri suratlaryň üsti bilen, *This is ... Here is (are) ...* Sözlemleriniň kömegi bilen düşündirilýär.

Berkitmek

I. Stoluň töwereginde oturyp çagalar topjagazy biri-birine togalaýarlar. Ilki togalan oýunjagyň adyny I-lik sanda aýdýar, topjagazy utan köplük sanda aýdýar.

a cock – cocks, a dog – dogs, a ball – balls.

2. Mugallym okuwçylardan her biriniň bir ýa-da birnäçe oýnawaç alyp bermegini soraýar: “*Giva me a (the) dog (dogs, a star, stars, a car, cars, a doll, dolls, a ball, balls, a fox, foxes, a box, boxes).*”

3. Çagalaryň biri oýnawajyň adyny gizleýär we mugallma aýdýar, ol köplük sanda bolmaly. Çagalar şol sözi tapmaly.

4. Çagalar: “*Here is ... ; Here are ... ;* ulanyp sözlem düzýärler.

5. Rifmowkanyň öwredilişi (setir boýunça)

Here is a big man.

Here are his two stars.

Here is a cock.

Here are the little chicks.

Here is a hen.

Here they run in.

Chin chopper, chin chopper,

Chin chopper chin.

9-njy sapak (9-njy hepde)

Gaýtalamak: *What is this? It is a dog.*

Here are dogs. Here is a car. Here are cars.

Täze material: *One, two, three, four.*

Mugallym degişli mukdarda oýnawaçlary ýerleşdirýär, sanlary atlaryň goşulmalaryndaky [s], [z], [iz] seslerine üns bermek bilen öwredýär. Ilki mugallym, soň çagalar sanlary sanaýarlar.

Berkitmek

1. Çagalar hatara durýarlar we “bir, iki” diýip sanaýarlar.

Mugallym şeýle diýmeli:

a) One, sit down; two, stand up;

One, stand up; two, sit down;

One, sit down; two, stand up;

One, stand up; two, sit down;

b) One, two, sit down; one, two, stand up.

1. Çagalar I-den 4-e çenli sanaýarlar we yz tarapyna ellerini çarpýarlar.

3. Mugallym oýnawaçlary ýerleşdirip: ***“Give me two (three, four) dogs (dolls). Take two (three, four) dolls (cars).”*** – diýip aýdýar.

4. Mugallym oýnawaçlary iki bölege bölýär, her toparda oýnawaçlaryň görnüşi I-den 4-e çenli bolmaly. Çagalar iki topara bölünip durýarlar. Ilkinji duranlar oýnawaçlaryň ýanyna baryp, hersi I topardaky oýnawaçlary: ***“Here is one dog”; “Here are two balls”. ; “Here are three boxes”*** – diýip aýdýarlar. Oýnawaçlaryň sanyny dogry aýdanlary hatara gelip durýarlar. Haýsy hatar oýnawaçlary tiz we dogry aýdyp bilse, şolar hem ýeňiji bolýarlar.

10-njy sapak (10-njy hepde)

Gaýtalamak: *This is a dog. This is one dog. Here is a box. Here are two (three, four) boxes (cars, stars, dolls, balls, chicks, hens, cocks).*

Give me (take) two (three, four) cars ...

Is this one box? Yes, it is. No, it is not.

Täze material: *A floor, pretty. I am sitting. I am playing with ...*

One and two, and three, and four.

I am sitting on the floor.

I am playing with a ball

And a pretty little doll.

One and two, and three, and four.

I am sitting on the floor.

I am playing with a car

And a pretty little star.

Çagalar düşekde tegelenip oturýarlar. Gyzlara gurjak we maşyn, oganlara bolsa ýyldyzjyk we maşyn berilýär. Mugallym ýokarda ýazylan aýdymy topara öwredýär. Mugallym oýnawajyň adyny tutan wagty çagalar oýnawajy ýokaryk göterýärler.

Berkitmek

1. Çagalar tegelenişip durýarlar. Bir çaga olaryň daşyndan aýlanyp ylgaýar. Olar duşuşan mahaly: ***“One, two, three, four”*** – diýip sanaýarlar. Birinji gelen ýeri eýeleýär, ikinjisi oýny gaýtadan başlaýar.
2. Çagalar tegelenişip durýarlar. Alyp baryjy orta eli toply çykýar we topy kimdir birine: ***Here is ...*** ýa-da ***Here are ...*** sözlemine başlap, hereketlenmän durýar. Topy alan sözlemi dowam etdirýär. Ýalňyşan oýny alyp baryjynyň ýerini çalyşýar.
3. Çagalaryň her birine dürli oýnawaçlar berilýär we her biri: ***“I am playing with a car (a doll, a cock, a hen, a fox, a chick).*** – diýip başlamaly.
4. Çagalar tegelenişip oturýarlar we : ***“I am sitting on the floor; One, two, three, four”***. – diýip, ellerini çarpyp oýnaýarlar.

11-nji sapak (11-nji hepde)

Gaýtalamak: *a doll, a ball, a dog, a star, a car, a box, a fox, a cock, a hen, a chick.*

Täze material: *Black, white. What colour is this dog?*

The dog is black (white).

Mugallym dürli gara we ak oýnawaçlary görkezip: “This hen is black. This dog is white. This car is black. This box is white. This ball is black. This doll is white.” Soňra oýnawajy görkezip: “What colour is the dog (ball, doll ...) ?” diýip soraýar. Çagalar düşünensoň özleri jogap berýärler.

Berkitmek

1. Mugallym çagalara gara we ak oýnawaçlary paýlaýar we çagalar: ***“This dog is black. This box is white (...)”*** diýip aýtmaly.
2. Mugallym çagalara gara we ak oýnawaçlary paýlaýar. Çagalar yzygider: ***“What colour is the box?”*** – sorag berýärler we: ***“The box is black (white).”*** diýip jogap gaýtarýarlar.
3. Bir çaga (gara ýa-da ak) predmeti ýanynda gizleýär, galanlary ilki: ***“What colour is the ... ?”*** – diýip sorag berýärler, soňra predmetleriň adyny soraýarlar (***Is it a dog ?***).

4. Topar predmeti gizleýär. Mugallym, soňra çagalar gezekleşip, gizlenen predmeti tapýarlar.

12-nji sapak (12-nji hepde)

Gaýtalamak: *What colour is the (a) ... ? The dog (doll, box ...) is black (white).*

Täze material: *The star is red. Give me a red star. Give me the white box. Give me the red ball. Give me the black dog.*

Mugallym çagalaryň ünsüni “*white, black, red*” sözleriniň ulanylyşyna şu sözlemleriň üsti bilen çekmeli: *The star is red. Give me the red star.*

Berkitmek

1. Mugallym dürli reňkdäki 3-4 oýnawajy stoluň üstünde ýerleşdirýär we üstüni kagyz bilen ýapýar. Soňra çagalary çagyryp, az wagt kagyzy alyp durýar we olara gören zatlarynyň adyny, nähili reňkdedigini aýtmaklygy tabşyrýar. Çagalar gezekleşip aýdyp berýärler. Bir söz hem aýdyp bilmedigi oýundan çykýar.

2. Çagalar tegelenişip durýarlar, biri eli pökgili ortada durýar. Ol topy zyňanda: “*a red ... , a white ... , a black ...*” – diýip aýdýar. Topy alan şu sözleri aýtmaly: *dog, ball, car, star, box etc.*

3. Şol bir oýun kynlaşdyrylýar: Bir çaga gören zatlarynyň hemmesini aýdyp bermeli.

4. Bir gutuda dürlü reňkde topjagazlar ýatýar. Çagalar gezekli-gezegine gelip birini galdyryýarlar we reňkini aýdýarlar: “*The ball is red (white, black).*”

13-nji sapak (13-nji hepde)

Gaýtalamak: *Red, black, white, a, the; What colour is ... ?*

Täze material: *Yellow; Bring me ...*

Mugallym oýnawajy görkezip şeýle diýýär: “*Bring me the dog.*”

Dürlü reňkdäki oýnawaçlary görkezip (sary, gök, gyzyly gutular)

“*Bring me a red box.*” – diýýär.

Berkitmek

1. Ilki mugallym, soňra çagalar: “*Bring me ... ; Take me ... ; Give me ...*” diýip gaýtalaýarlar.

2. Mugallym 4 sany galam görkezýär, soňra birini alyp guta salýar we: ***"What colour is the pencil here?"*** diýip gutyny görkezip sorayar. Çagalar galanlaryna seredip, haýsy reňkiň ýokdugyny aýdýarlar.
3. Mugallym şeýle soraglar berýär: ***"What is red (black, yellow)?"*** Çagalar: ***"The star is red. The ball is yellow."*** – diýip jogap gaýtarýarlar.
4. Oýny alyp baryjy orta çykýar. Çagalara dürli reňkdäki topjagazlar, taýajyklar berilýär. Çagalar ony ellerinde gizläp durýarlar. Alyp baryjy her biriniň ýanyna gelýär we elindäkiniň haýsy reňkdedigini aýtmaly. Indiki çaga kimiň elindäkiniň reňkini tapsa, şol çaga alyp baryjy bolýar.

14-nji sapak (14-nji hepde)

Gaýtalamak: *The star is red. The box (the doll, the ball, the dog, the fox, the car, the star) is yellow (black, white).*
Bring me the red... ; Give me the red...

Täze material: Is the car red (yellow, black, white) ?
 Is this red? Yes, it is. No, it is not.

15-nji sapak (15-nji hepde)

Gaýtalamak: *Is the box yellow (red, white, black)? Give (bring) me the black (red...) box.*

Täze material: *Brown, green, they.*

Are the boxes green? Yes, they are; No, they are not.

1. Reňkleriň ady edil öňki sapaklardaky ýaly girizilýär.
2. *Are they green?* soragynyň düşündirilişi (14-nji sapaga seret)

Berkitmek

1. Mugallym bir reňkdäki birnäçe oýnawaçlary stoluň üstüne ýerleşdirýär we: ***"Bring (give) me a green (red) box. Bring me the green box."*** – diýýär. Çagalar oňa oýnawaç getirip berende ol: ***"Thank you."*** diýmeli.

2. Mugallym her reňkdäki oýnawaçdan birini sorayar we şeýle diýýär: ***Bring me the green box. Bring me the boxes.*** Çagalar oňa oýnawajy getirip beren wagty: ***"Thank you."*** diýmeli.

3. Şol buýruklary çagalaryň özleri aýtmaly.
4. Çagalar 7 sany oturgyjy goýýarlar, 6 sany çaga oturýar, I sanysy bolsa, oturanlaryň arkasynda durýar. Oturanlar “reňkleri” paýlaşýarlar. (*red, black, yellow, green, brown, white*). Duran çaga bir reňki aýdýar, kimde şol “reňk” bolsa, şol oturgyçda oturmaly.
5. Çagalar biri-birine oýnawajy görkezip, soraglar berýärler: *Is the box (fox, chick ...) green (red)? Are the boxes (dogs, hens) green (yellow)? Yes, it is. Yes, they are. No, it is not. No, they are not.*

16-njy sapak (16-njy hepde)

Gaýtalamak: *Reňkler: White, black, red, yellow, green, brown.*

The dog is brown. The car is black.

Täze material: *Snow, cold; I see. The snow is white. The snow is cold. What is white (cold)? I see now.*

1. Mugallym dürli predmetleri görkezip reňkleri çagalar bilen gaýtalaýar: *“The dog is brown. The car is black. The fox is white. The box is yellow. The ball is green.”*

Garly surata ýa-da garyň özünü görkezip: *“The snow is white”* diýmeli.

2. Gary eli bilen tutup görüp, elini çekip alýar we: *“The snow is cold”* – diýýär.

3. Mugallym kagyzdan turbajyk ýasap, gözüne tutup, çagalara ýa-da oýnawaja seredýär we: *“I see Pete.” “I see Ann.” “I see a doll.” “I see a red fox.”* diýmeli.

Turbajygy çaga berip, ony dürli predmetlere dogurlaýar we: *“What do you see?”* – diýip soraýar.

Gary gapda görkezip: *“I see snow.”* – diýip soraýar. Çaga bolsa: *“I see snow.”* diýip jogap berýär.

Berkitmek

1. Mugallym şu soraglary berýär: *“Is the snow brown (yellow, black, red ...)? The snow is white. Is the ball (the doll, the dog, the fox, the box, the car, the star) cold? Yes (No), it is (not). What is cold (white, brown, green, etc)?*

2. Çagalardan biri oýnawajy ýanynda gizleýär we şol tarapa seredip: *“Give me, give me, what I see ...”* – diýip, kimdir biriniň adyny tutup

sorayar. Ol oýnawajy getirýär. Tapyp bilse oýny alyp baryjynyň ýerini çalyşýar, bilmese, öňki çaga dowam etdiriberýär.

3. Çagalar 2 topara bölünýärler. Mugallym tiz soraglary berýär: *What is white (cold, big, little, red, green, brown, black...)?*

Tiz jogap beren topara taýajyk berýär. Oýnuň ahyrynda taýajyklar sanalýar. Taýajygy köp alan topar ýeňiji bolýar.

17-nji sapak (17-nji hepde)

Gaýtalamak: *The snow (the doll, the dog, the fox, the box, the car, the star) is white (cold, big, little, red, green, brown, black)*

Täze material: *Warm, hot. It is cold. It is warm. It is hot.*

1. Mugallym üç stakanda sowuk, ýyly, gyzgyn suw getirýär we çagalara oňa ellerini degirmekligi we: *“Cold. Warm. Hot.”* – diýip aýtmaklygy tabşyrýar. Çagalar bu sözleri hor bolup gaýtalaýarlar.

2. Mugallym penjegini çykaryp: *“It is hot”* – diýmeli. Çagalar bulary hemmesi bilelikde gaýtalaýarlar.

Berkitmek

1. Mugallym şeýle soraglar berýär: *“Is the snow white (cold, black)? Is the doll (car) cold (big, white...)?”*

Soňra çagalaryň özleri aýtmaly.

2. Çagalar penjiräniň ýanyna baryp: *“It is cold”* – diýmeli, pejiň ýanyna gelip: *“It is hot”*, otagyň ortasyna baryp: *“It is warm”* diýmeli.

3. Çagalar otagyň içinde ýöräp: *“It is hot. It is warm. It is cold”* sözlemlerini gaýtalaýarlar. Çagalar paltosyny ýa-da penjegini geýip: *“It is cold. It is hot”* – diýýärler.

4. Mugallym tarelkada gar alyp gelyär we dürli buýruklar berýär: *“Bring me the snow. (Thank you). Give me the snow. (Thank you). Take the snow.”* Çagalar ýerine ýetirýärler.

5. Çagalar gary görkezip, dürli soragalary berýärler: *“What is this? Is it cold (warm, hot)? What colour is the snow?”*

6. *“HOT, WARM, COLD”* oýny.

Bir çaga otagdan çykýar. Galanlary bir predmeti gizleýärler we ýerlerine geçip oturýarlar. Ol gelip, gizlenen predmeti gözläp başlaýar. Oturanlar ol gizlenen predmeti gözläp başlaýarlar. Oturanlar ol gizlenen zatdan uzakda dursa: *“Cold”*, ýakynnda dursa: *“Warm”*, has ýakyn dursa: *“Hot”* diýip aýdýarlar.

18-nji sapak (18-nji hepde)

Gaýtalamak: *It is cold. It is warm. It is hot. The snow is cold (white).*

Täze material: *It is winter. It is snowing. Let us sing (play). New Year's Day.*

Mugallym: *“Let us sing.”* diýip: *“One and two, and three, and four”* diýýär, çagalar hem aýdymy aýdýarlar. Soňra çagalaryň özleri *“Let us sing”* – sözlemineň nämedigini sorayar. Soňra çagalara: *“Let us play”* – diýip oýnamaklygy hödürleýär.

Goşgynyň öwrenilişi: *New Year's Day.*

New Year's Day.

Let us sing and

Let us play.

Mugallym goşgyny okaýar we çagalardan nämä düşündiklerini sorayar. Soňra mugallym goşgyny setirme-setir okaýar, çagalar bilelikde gaýtalaýarlar. Mugallym: *“It is snowing.”* Sözlemine gar ýagyp duran wagty girizse we gary görkezip düşündirse gowy bolýar. *It is winter. It is cold. The snow is white. The snow is cold* sözlemlerini gaýtalandan soň girizmeli.

Berkitmek

1. Mugallym çagalara: *“It is ... , Let us ...”* bilen başlanýan sözlem düzmekligi tabşyrýar.

2. Mugallym şu soraglary berýär: *Is it cold (warm, hot)? Is it winter? Is the snow white (red, blue)? Is it New Year's Day?*

3. Sözlemleriň düzülişi. Mugallym her kime bu sözleriň nähili many aňladýandygyny (1-winter, 2-it, 3-is) aýdýar we toparyň önünde sözlem düzüp durmaklygy tabşyrýar.

19-njy sapak (19-njy hepde)

Gaýtalamak: *New Year's Day.*

New Year's Day. Let us sing. Let us play.

Täze material: *A Happy New Year.*

I see a New Year Tree. I see a grandfather frost.

Come here.

Mugallym arçanyň we aýaz babanyň suratyny görkezmeli

Berkitmek

1. Mugallym hem çagalara arça agajyň ýa-da aýaz babanyň suratyny paýlaýar. Mugallym: *“A New Year Tree”* diýen wagty çagalar arçanyň

suratyny galdyrmaly we sözi gaýtalamaly. **“Grandfather Frost”** diýen wagty aýaz babanyň suratyny galdyrmaly. Ýalňyşan oýundan çykýar.

2. Bir “aýaz baba” içi oýnawaçly orta çykýar. Çagalar ony çagyryp:

New Year.

New Year.

Grandfather Frost,

Come here.

diýmeli. “Aýaz baba” gelýär we: **“Good morning. A Happy New Year.”** – diýýär. Çagalar hem **“Good morning. A Happy New Year.”** diýmeli. Çagalar gezekleşip gelýärler we oýnawajy tutup: **“Grandfather Frost, give me a doll (ball, dog, fox, car, star)”** – diýip sorayarlar. Çagalar oturgyçlarda oturýarlar. Mugallym olary barmagy bilen görkeip: **“Maral, come here. Vepa, come here”** diýip çagyryr. Soňra çagalar ony gaýtalamaly.

4. Bir çaga otagdan çykýar, galanlarynyň özleri arça we aýaz baba bolýarlar. Soňra **“Come here.”** diýip çagyryrlar, gelensoň ol: **“Maral is New Year Tree. Vepa is Father Frost”** – diýip aýdýar. Indi otagdan başga çykýar.

20-nji sapak (20-nji hepde)

Gaýtalamak: ***This is a ball (doll, car, star). Let us play (sing).***

Täze material: ***A boy, a girl, he, she. Let us see.***

Mugallym oglanyň we gyzyň suratyny görkezip: **“This is a boy. This is a girl.”** – diýip aýtmaly. Çagalar bu frazalary mugallym bilen gaýtalaýarlar. Soňra mugallym surat görkezip: **“Is this a boy (girl)? Yes, it is. No, it is not.”** – diýip aýdýar.

Çagalar: **“Yes, it is. No, it is not.”** – diýip aýdýarlar.

Berkitmek

1. Mugallym oglany ýa-da gyzy görkezip: **“Is this a boy (girl)? Yes, it is. No, it is not.”** Çagalar şu soragy özbaşdak aýdyp öwrenmeli. Olar şu soraga özbaşdak jogap berip başlaýarlar.

2. Çagalar hatara durýarlar. Mugallym olaryň ýanyna baryp: **“This is Perman. He is a boy. This is Alina. She is a girl.”** diýýär.

3. Mugallym çagalara ýüzlenip şeýle diýmeli:

Boys, stand up. Girls, sit down.

Boys, give me balls (foxes, cars...)

Girls, give me dolls (boxes, stars...)

Boys, bring me boxes (...)

Girls, count.

Boys, sing.

4. Mugallym gezekleşdirip, çagalary görkezip: ***“Here is a boy. She is a girl.”*** Diýip, hor bolup gaýtalaýar. Soň mugallymyň ýerine çagalaryň biri çalyşýar.

5. Mugallym çagany ýanyna çagyryýar we birini görkezip: ***“Is this a boy?”***– diýip sorayar. Çaga dogry jogap bermeli.

21-nji sapak (21-nji hepde)

Gaýtalamak: *This is a boy. This is a girl. Is this a boy?*

Is this a girl?

Täze material: *Are you a boy? Yes, I am. Are you a girl? No, I am not.*

Are you Gozel? Yes, I am. No, I am not.

1. Mugallym gyzyň we oglanyň suratyny görkezip: ***“This is a boy (girl) – diýýär. Çagalar sözlemi mugallymyň yzy bilen gaýtalaýarlar. Soňra mugallym her bir çaga ýüzlenip: “Are you a boy? Are you a girl?” diýip sorayar. Çagalar bolsa: “Yes, I am. I am a boy (girl) No, I am not. I am a boy (girl).” diýip jogap gaýtarmaly.***

Berkitmek

1. Çagalar biri-birlerine sorag berýärler: ***“Are you a boy?. Are you a girl?”***

2. Çagalar iki-ikiden (bir oğlan bir gyz) durýarlar. Olaryň biri: ***“I am a girl. You are a girl.”*** onuň garşysyndaky: ***“I am a girl. You are a boy”***– diýýär. Kim ýalňyssa, oýundan çykýar

3. Çagalar tegelenişip durýarlar. Biriniň gözüni daňýarlar. Ol orta girýär, biriniň ýanyna gelip: ***“Are you a boy (girl)?”*** diýip sorayar. Ol çaga sesini üýtgedip: ***“Yes, I am” ýa-da “No, I am not.”*** – diýip jogap berýär. Gözi daňylgy çaga sorayar: ***“Are you Jemal (Vepa)?”*** Eger ol dogry tapsa, hatara durýar, onuň ýerine ady tutulan geçmeli.

4. Rifmowkany öwretmeli: ***I am Jemile (Yunus)***

You are Vepa (Lachin)

He is Kasim (Kerim)

She is Gozel (Maisa)

22-nji sapak (22-nji hepde)

Gaýtalamak: *This is Bahar. This is Juma.*

Täze material: *My name is Bahar. Your name is Juma.*

1. Mugallym özüni görkezip: *“My name is Maya. What is your name?”* – diýip sorayar we çagalardan dogry jogap almaga çalyşýar. Soň çagalar biri-birlerinden sorag-jogap alyşýarlar.

Berkitmek

1. Çagalar hatara durýarlar. Biri öz adyny aýdýar we ýanyndakynyň adyny aýdýar: *“My name is Serdar. Your name is Bahar.”*

Bahar bolsa: *My name is Bahar. Your name is Serdar* – diýýär. Bahar ýalňyssa, Meret onuň ýerini çalyşýar. Bahar indikiniň ýanyna barýar we oýny şol tertipde dowam edýär.

2. Çagalar biri-birine sorag berýär we jogap gaýtarýarlarlar.

3. Çagalar iki topara bölünýärler we hatara durýarlar. Bir çaga (meselem Aman), hatarlaryň arasy bilen ýöräp, biriniň önünde saklanyp: *“What is your name?”* – diýip sorayar. Jogaby sorag berlen çaga däl-de, onuň garşysyndaky gaýtarmaly. Eger ýalňyşyp, jogap gaýtaraysa, oýundan çykýar. Haýsy hatarda köp çaga saklanyp galsa, şolar ýeňiji bolýar.

23-nji sapak (23-nji hepde)

Gaýtalamak: *One, two, three, four. White, black, red, yellow, brown, green.*

a doll, a ball, a star, a box, a dog.

Täze material: *I have. You have.*

Have you? Yes, I have. No, I have not.

1. Mugallym ýantorbasyndan dürli oýnawaçlary çykaryp, şeýle diýmeli: *“I have a doll (a ball, a car, a fox, a dog, a star, a box).* Özi gyzyt gutyny alýar, bir çaga sary reňklisini berýär we: *“I have a red box. You have a yellow box.”* – diýýär.

Çagalaryň hemmesi gaýtalaýarlar.

Berkitmek

1. Mugallym çagalara dürli mukdardaky (4-e çenli) oýnawaçlary berýär, özüne birini alýar we şeýle diýýär: *“I have one car.”* Çagalar öz oýnawaçlaryny görkezip: *“I have a red (yellow, white) star (box, doll). You have black (brown, green) car.”* – diýýärler.

2. Mugallym ähli çagalara oýnawaç paýlap berýär. Çagalar gezekleşip: ***“I have a red (yellow, white) star (box, doll). You have black (brown, green) car (dog, box).”*** – diýip aýdýarlar.
3. Mugallym hatara duran çagalara oýnawaçlary paýlaýar, olar oýnawaçlary alyp, şeýle sözlemi aýtmaly: ***“I have a star (a car, a dog).”***
4. Çagalar oýnawaçly gutudan hersi bir oýnawaçdan alýarlar we: ***“I have a star (a car ...).”*** – diýýärler. Hemmesi ýerlerine geçip oturandan soň, bir çaga turup aýlanyp, oturanlaryň ýanyna baryp, şeýle diýmeli: ***“You have a doll (a ball, a box ...).”***
5. Mugallym oýnawaçlary stolun üstüne ýerleşdirýär. Bir çaga gelip oýnawaç gurjagy galdyrýar we: ***“I have a doll.”*** Çagalaryň hemmesi bile: ***“You have a doll.”*** – diýýärler.

24-nji sapak (24-nji hepde)

Gaýtalamak: *I have... You have...*

Have you ... ? Here is ...

Täze material: *A father, a mother, please. He has .... She has ....*

Has he ... ? Yes, he has. No, he has not. Yes, she has. No, she has not.

Mugallym oglanyň suratyny görkezip, şeýle diýýär: ***“This is Aman.”*** Soňra şol oglanyň ene-atasy bilen düşen suratyny görkezip: ***“Aman has a father. Aman has a mother.”*** – diýmeli. Çagalar sözlemi gaýtalaýarlar. Soňra: ***“Has he (she) a father (mother)?”*** diýen sorag girizilýär. Çagalar soragy gaýtalaýarlar we jogap berýärler: ***“Yes, he has. Aman has a father (mother).”***

Aşakdaky sözleri gaýtalamaly:

<i>a car</i>	<i>this</i>
<i>a star</i>	<i>a father</i>
<i>a father</i>	<i>a mother</i>

Berkitmek

1. Mugallym şu soragy berýär: ***“Have you a father (mother)?”***

Çagalar şeýle jogap gaýtarmaly: ***“Yes, I have. I have a father (mother). Yes, he has. He has a father (mother).”***

2. Çagalar öz ene-atalarynyň suratlaryny ellerinde tutup durýarlar. Mugallym her bir çaganyň ýanyna gelip: ***“Have you a mother (father)?”*** – diýip soramaly. Çagalar: ***“Yes, I have. Here is my mother (father).”*** – diýmeli.

3. **“Father”** we **“Mother”** bellenilýär. Galanlary gezekleşip, olara ýüzlenip: **“Father, give me a doll (ball) ... , please.** – diýmeli. Eger, **“please”** sözi aýdylmasa, oýnawajy bermeýär.

4. Rifmowkany öwretmeli: ***I have a mother.***

I have a father.

Here is my mother.

Here is my father.

25-nji sapak (25-nji hepde)

Gaýtalamak: *What is your name?*

My name is ...

Täze material: *His, her, father's, mother's. What is his (her) name?*

What is your father's (mother's) name?

Mugallym çagany görkezip, şeýle diýýär: **“His (her) name is...”** ***What is his (her) name?***” Çagalaryň hemmesi bilelikde jogap berýärler.

2. Mugallym ähli çagadan gezekli-gezegine: **“What is your name?”** diýip sorayar. Yzyndan şu soragy goýýar: **“Jemal, have you a mother (father)? What is her (his) name?”** Çaga jogap bermeli: ***Maral Amanowna.***” Mugallym jogap beren çagany görkezip, şeýle diýmeli: **“Her mother's name is Maral Amanowna.”**

Berkitmek

1. Mugallym 3 sany çagany otagyň ortasyna çagyryr we olaryň her birine oýnawaç berýär. Olar şeýle diýmeli: **“This is my ball. This is his dog. This is her doll.”**

2. Mugallym şeýle soraglary berýär: **“What is your name? What is your mother's (father's, doll's, dog's) name?”**

3. Mugallym iki çagany çagyryr we olara gepleşik hökmünde biri-birine sorag bermekligi tabşyryr:

A: Good morning.

B: Good morning.

A: What is your name?

B: My name is ...

A: Have you a father (mother)?

B: Yes, I have.

A: What is your father's name?

B: My father's name is ...

A: Have you a dog? (doll...)

B: Yes, I have.

A: What is your doll's name?

4. Çagalar hatara durýarlar, olara oýnawaçlar berilýär. Mugallym olaryň ýanyna baryp: **"This is Aman. He has a ball. This is Maral. She has a doll."** – diýýär. Soňra şony çagalaryň özleri gaýtalaýarlar. Ýalňyşany oýundan çykýar, onuň ýerine başga biri "mugallym" bolýar.

26-njy sapak (26-njy hepde)

Gaýtalamak: I have a father (mother). He (she) has a father (a mother). What is this?

Täze material: a sister, a brother, Show me ... . Is this your father (mother)? Hand in hand with one another.

Mugallym surat görkezip, şeýle diýmeli: **"Maral has a sister (brother)."** Çagalar bu sözlemi hemmesi bilelikde gaýtalaýarlar.

Mugallym şeýle sorag goýýar: **"Have you a sister (brother)?"** Çagalar: **"Yes, I have. No, I have not."** – diýip jogap gaýtarmaly. Çagalar öz ene-atasynyň suratlaryny önlerinde goýýar. Mugallym ilki çagalara ýüzlenip, soňra her haýsyna aýratyn ýüzlenip, şeýle diýmeli: **"Please, show me your father's, mother's, sister's picture? (Picture - sözünüň manysyny düşündirmeli).** Çagalar suraty görkezip, şeýle diýmeli: **"This is my mother... "**

Mugallym çagalaryň ýanyna barýar we: **"Is this your father (mother, sister, brother)?"** – diýip sorayar. Çagalar bolsa: **"Yes, it is. No, it is not."** – diýip jogap gaýtarýarlar.

Berkitmek

1. Mugallym şu soraglary berýär: **"Have you a sister (a brother, a mother, a father)? What is your sister's (brother's, father's ...) name?"**

2. Şol soraglary çagalar biri-birine berýärler.

3. Çagalara dürli oýnawaçlar berilýär: **"Please, show me ..."** – diýen wagty çagalar soralan oýnawajy galdyrmaly we: **"This is a ..."** diýip aýtmaly. Ýalňyş jogap beren çaga oýundan çykýar.

4. **"Please"** oýny. Çagalara mugallymyň aýdan zadyny ol diňe sözi bilen aýdanda ýerine ýetirmelidigini düşündirmeli. Meselem: **Please, stand up. Sit down. Please, give me ... . Take a ...**

5. Mugallym bir çagany görkezip, beýlekilerinden sorayar: **"Is this Maral?"** Çagalaryň hemmesi bilelikde: **"Yes, it is. No, it is not."** – diýmeli. Soňra çagalaryň özleri oýny dowam etdirýärler.

6. Goşgy: *I have a father.*
I have a mother.
I have a sister.
I have a brother.
Father, mother, sister, brother.
Hand in hand with one another.

27-nji sapak (27-nji hepde)

Gaýtalamak: *a (the) box (a fox, a doll, a ball, a car, a star, a dog).*

Bring (give me, take) ..., on the table.

Täze material: "Table" sözünü girizmek üçin mugallym surat we predmet ulanýar.

"on" predlogyny düşündirende, onuň nämäni aňladýandygyny hereketleri bilen görkezmeli.

"To put" işligini şeýle sözlemde: *"Maral, take the ball. Put the ball on the table."* düşündirmek bolýar.

Berkitmek

1. Mugallym dürli predmetleri görkezip sorag berýär. Çagalar hor bilen we ýekelikde jogap berýärler:

Is this a table? Yes, it is. No, it is not.

Is the table big? Yes, it is. No, it is not.

Is the doll (ball) on the table?

Yes, it is. No, it is not.

2. Mugallym çagalardan dürli predmetleri görkezmekligi sorayar: *"Show me a table (a doll, a ball, a car, a star, a dog, a fox, a box)?"* Çagalar predmetleri görkezip: *"This a table. This is a red ball. This is a yellow box. This is a white dog."* diýip jogap berýärler.

3. Mugallym: *Bring (give) me a ...* – diýip buýruk berýär. Çagalar aýdylan zady getirýärler we şeýle diýýärler: *"Take the ..., please."*

4. Mugallym çagalara oýnawajy almagy (*take*), getirmegi (*bring*) ýerine goýmagy (*put*) buýurýar. Soňra çagalar oýny özleri dowam etdirip biler.

5. Mugallym çagalary hatara duruzýar we oýnawajy görkezilen ýere getirip goýmaklygy buýurýar. Eger dogry ýerine ýetirip bilmese, oýundan çykýar. Oýun 2-3 sany çaga galýança dowam etdirilýär.

28-nji sapak (28-nji hepde)

Gaýtalamak: *This is a box. This is a table.*

Put the box on the table.

Täze material: *A chair, a cupboard, a cat, in.*

Chair, cupboard, cat – sözleri suratlaryň kömegi bilen girizilýär.

In – predlogyny görkezip düşündirmeli. Goşgy:

One, two, three.

One, two, three.

The cat is in the cupboard

And she can't see.

Berkitmek

1. Mugallym sorag bermeli: *"What is this? It is a table (a chair). Is the table (chair, cupboard) big (litle, brown, green, white)? What colour is the table (chair, cupboard)?"*

2. Mugallym 1-nji çaga şeýle diýýär: *"Take a doll. Put the doll on the chair."* 2-nji çaga: *"Take a doll. Put the doll on the table."* 3-nji çaga: *"Take a doll. Put the doll on the cupboard."* diýmeli.

3. Mugallym dürli reňkdäki gutulary (dürli ululykda) ýa-da kubikleri taýýarlaýar we çagalara olary piramida görnüşinde goýmaklygy tabşyrýar. *"Put the red box on the green box. Put ... ."* Çagalar piramidany goýandan soň şeýle diýmeli: *"The red box is on the green box."*

4. Mugallym oýnawaçlar duran şakfy açyp, şeýle diýmeli: *"The red box is on the green box. The blue box is on the yellow box."*

Çagalar gezekleşip jogap bermeli: *"Yes, it is. The dog is in the cupboard."*

5. Mugallym oýnawaçlaryň käbirini stoluň üstüne, oturgyjyň üstüne, şakfýň içine goýýar. Oýnawaçlaryň birini görkezip, mugallym sorayar: *"Is the cat on the table?"* Çagalar jogap gaýtaryrlar: *"Yes, it is. The cat is on the table."*

29-njy sapak (29-njy hepde)

Gaýtalamak: *This is a table. This is a cupboard. The box is on the table. The box is in the cupboard. The cupboard is on the floor.*

Täze material: *a door; Open the door! Shut the door!*

Täze sözleri hereketler arkaly görkezmeli.

Berkitmek

1. Mugallym çagalardan (soňra çagalar biri-birinden) sorayarlar: **"Show me the floor (the door)."** **Sit down on the floor. Put the dog on the floor (table...).**"
2. Çagalar tegelenişip oturýarlar. Mugallym şeýle diýýär: **"Open (shut) the door (cupboard, box, table)."**
3. Oýun **"Please"**. Çagalar mugallymyň ýa-da öz ýoldaşlarynyň aýdanlaryny diňe **"Please!"** sözi bilen aýdan wagty ýerine ýetirmeli. **(Open! Shut! Take! Give! Show! Bring!).**
4. **"One, and two, and three, and four"** – aýdymyny gaýtalamaly. (sapak 10)
5. Çagalar **"in"** we **"on"** *predloglary bilen sözlem düzmeli.*

30-njy sapak (30-njy hepde)

Gaýtalamak: *a cupboard, a door, a floor, a table, a chair.*

The dog (the cat, the fox, the doll, the car, the star, the cock, the hen is on (in) the floor (cupboard, chair, table).

Täze material: *Come here; a window, a wall. Go to the door! Where is the ... ? "Go"* düşündirilende **"Come in!"** buýrugy bilen deňeşdirilip düşündirmeli. Ilki mugallymyň stolunyň ýanyna gelmegi, soň gapa gitmegi buýurmaly. **"A wall, a window"** sözlerini geçende [w] – sesiniň aýdylyşyny öwretmeli: **"Window, wall, what, where."**

Berkitmek

1. **"Please. Go. Come here."** buýruklary bilen oýun. Oýunda 4-5 çaga gatnaşmaly.
2. Çagalar biri-birine buýruk berýärler: **"Go (come) to the window (the door, the wall, the cupboard, the chair, the table). Open the window (the door, the cupboard, the chair, the table) Put the doll, the ball, the cat, the dog, the car, the star, the box, the fox) on (in) the table (chair, cupboard, floor, window)."**
3. Mugallym çagalary iki topara bölýär we aşakdaky sözlemleri doldurmagy tabşyrýar: **Open (shut, come, go, show ... ! Here is (are) ...! (ball(s), dog(s), boxe(s), car(s) ...)**
4. Mugallym sorag berýär: **"Where is Maral (Aman)? Maral is on the chair (floor)."**

Soňra çagalaryň özleri sorag-jogap alşyp başlaýarlar. *"Where is the table (chair, door, window, ball, box, fox ...)? Is the ball in the cupboard? Is the picture on the wall? Yes, it is. No, it is not. Is the ball on the table? No, it is not. Is the ball on the chair? No, it is not. Where is the ball (door)?"*

31-nji sapak (31-nji hepde)

Gaýtalamak: *Come (go) to the window (door). I see ... .*

Put the box on (in) the cupboard. Where is ... ?

Täze material: *a picture, near. What do you see?*

"near" predlogy görkezmek arkaly düşündirilýär.

Berkitmek

1. Mugallym soraglar berýär, çagalar jogap gaýtarýarlar. Soňra çagalaryň özleri ýerine ýetirýärler. *What do you see on (in, near) the table (chair)? I see a dog (a doll, a cock, a chick) near ...*

2. Bir çaga predmeti ýygnaýar: *What do I see?* – diýip sorayar. Çagalar 3 sany predmetiň adyny tutýarlar. Kim tapsa, şol onuň ýerini çalyşýar.

3. Çagalara oýnawaçlaryň we mebelleriň suraty berilýär. Olar biri-birlerine surat görkezip: *"What do you see in my picture?"* diýip sorayarlar.

4. Çagalar iki topara bölünýärler. Her topardan gezekleşip, öz bilýän predmetlerinden: *"I see ... "* – diýip, sözlem aýdýarlar. Haýsy topar köp predmeti aýtsa ýeňiji bolýar.

5. Mugallym oýnawaç suratlary bolan diafilmi peýdalanmaly. Çagalar: *"I see ... "* – diýip gören zatlaryny aýtmaly.

6. Bir çaga otagdan çykýar. Galanlary otagda ýerleşýän bir predmeti gizleýärler we: *"Come in."* – diýip çagyryarlar.

Girensoň: *"Is it on the table? " "Is it on the cupboard?" "Is it near the window?"* – diýip sorayar. Eger ol 3 gezekde hem tapyp bilmese: *"Where is it?"* – diýip soramaly. Çagalar: *"It is on the floor."* – diýip aýdýarlar. Eger 3 gezekde hem bilmese: *"What is it?"* – diýip sorayar.

Gaýtalamak: *I see a picture. The picture is on the wall. What do you see in the picture?*

Täze material: *a room, our; What do you like?*

1. Mugallym birnäçe suratlary görkezip, şeýle sorag berýär: *"What do you see in the picture?"* Soňra otagyň suratyny görkezip: *"I see a room."* – diýip özi aýdýar.

2. Oturgyçlary görkezip, şeýle diýmeli: *"This is your chair. This is his (her) chair. This is my chair. This is our table."* we otagy görkezip: *"This is my room."* – diýmeli.

3. Mugallym dürli predmetleri görkezip, şeýle diýýär: *"I like this doll. I like this dog."* Çagalar sözlemleri hor bilen gaýtalaýarlar.

4. Haçan-da sözlem düşnükli bolan wagty, mugallym şu soragy berýär: *"What do you like?"*

Berkitmek

1. Mugallym aşakdaky soraglary berýär: *"Have you a room? Is your room big? Have you a table in your room? Have you chairs (windows, doors) in your room? What colour is the door in your room? What do you see in your room? What do you like in your room?"*

2. Mugallym sorag berýär: *"What do you see on our table?"* Çagalar oýnawaçlary sanap, şeýle jogap gaýtarýarlar: *"I see a doll on our table. I see a dog on our table. I see a box on our table."*

3. Mugallym çagalara şeýle soragy berýär: *"What do you see in the room? What do you see in the cupboard?"*

Çagalar gezekleşip, sözleme bir sözden goşup, sözlemi aýdýarlar. Kim köp söz goşsa, şol ýeňji bolýar; Meselem: *"I see a window ... . I see a window and a door ... . I see a window, a door and a cupboard ... "*

4. Çagalar biri-birlerini görkezip, şeýle sözlemleri aýdýarlar: *"I like Maral. You like Aman. You like me. I like her. I like him."*

5. Mugallym dürli oýnawaçlary galdyryp: *"What do you like?"* diýip sorayar. Çagalar: *"I like the car. I like the star."* diýip jogap gaýtarýarlar.

6. Goşgy:

*I like cars, you like stars.
I like dolls and you like balls.
I like Ann and you like Dan.
I like Mick and you like Dick.*

33-nji sapak (33-nji hepde)

Gaýtalamak: *It is warm (cold), (hot). It is winter. I like ...*

What do you like?

Täze material: *It is spring. Do you like ...? Yes, I do. No, I do not.*

1. Mugallym "Gyş" diýen suraty görkezýär we sorayar: *"Is it winter?"* Çagalar şeýle jogap bermeli: *"Yes, it is."* Soňra mugallym "Bahar" diýen suraty görkezip: *"Is it winter?"* diýip sorayar, çagalar: *"No, it is not"* – diýip jogap berýärler. Mugallym bolsa: *"It is spring"* – diýmeli, çagalar gaýtalamaly. [w] sesine üns bermeli.

2. *"I do not like ..."* sözlemi aşakdaky ýaly sözlemleriň üsti bilen berilýär: *"It is cold in winter. The snow is cold. I do not like winter. It is warm in spring. I like spring."*

Berkitmek

1. Mugallym "Gyş" we "Bahar" temasyna degişli dürli suratlary görkezýär, çagalar bolsa hor bilen: *"It is winter. It is spring"* – diýmeli.

2. Mugallym şeýle soraglar berýär: *"Is it cold (hot, warm) in spring (winter)? Do you like winter (spring)?"*

3. Çagalar sözlemleriň yzyny doldurmaly: *"It is ... (cold, hot, warm, spring, winter). I like ... I do not like ..."*

4. Çagalar biri-birlerine sorag berýärler we jogap gaýtarýarlar: *"Do you like ...? Yes, I do. No, I do not."*

5. Oýny alyp baryjy ortada durýar we topy yzyna zyňýar. Alyp baryjy jogap berýär: *"Do you like dogs (cats)?"* Kim sorag bermekde ýalňyssa, alyp baryjynyň ýerine geçýär.

6. Çagalar tegelenişip durýarlar we biri-birlerine top zyňýarlar, *"I like ..."* bilen başlanýan sözlem aýtmaly.

34-nji sapak (34-nji hepde)

Gaýtalamak: *It is winter. It is spring. It is hot, cold, warm.*

Täze material: *It is the first of May.*

Today, today

Is the first of May.

On this happy day in May

Little children dance and play.

Mugallym goşgyny okaýar we çagalardan nämä düşündiklerini sorayar. Mugallym goşgynyň her bir setirini çagalar bilen gaýtalaýar. Soňra mugallym diňe sözlemi aýdyp başlaýar, çagalar ilki hor bilen, soňra ýekelikde sözlemi ýatdan dowam etdirmeli.

Berkitmek

The first of May we *let us* bilen sözlem düzmeli.

It is the first of May. I like the first of May. I play on the 1st of May. I dance on the 1st of May. I am happy on the 1st of May. Let us dance (sing, play).

Bu hepde-de öň öwredilen oýunlar, aýdymlar, goşgular gaýtalanylýar.

35-nji sapak (35-nji hepde)

Gaýtalamak: *It is spring. It is warm. I like spring.*

Täze material: *a tree-trees; grass.*

The tree (s) is (are) green. The grass is green.

Sözler suratlaryň kömegi bilen girizilýär.

Berkitmek

1. Mugallym dürli soraglar berýär: *"What is this? Is this a tree? What do you see in the picture? Do you see a tree (many trees, grass)? What colour are the trees (white, green, brown)? Do you see grass in winter (spring)? Do you sit (play) on the grass? (white, green, yellow, brown).*

2. Mugallym "Gyş" we "Bahar" temalaryna degişli köpräk surat almaly. Sapakda mugallym suratlary gezekleşdirip görkezýär.

Çagalar: *"It is winter. It is a tree. It is snow. It is grass. It is spring"* – diýen sözlemlerini aýtmaly.

36-njy sapak (36-njy hepde)

Gaýtalamak: *red, blue, yellow, white, black. It is spring. It is warm.*

The trees are green. The grass is green. I like green trees. I like spring. Come here.

Täze material: *a flower, a bird.*

The birds fly (away). Come back.

1. Mugallym dürli reňkde birnäçe suratlary görkezip: *"This is a flower. This is a bird. One flower. Two flowers."* diýmeli.

2. **"a bird"** sözi hem suratlaryň kömegi bilen düşündirilýär.

Berkitmek

1. Mugallym dürli reňkli suratlary görkezip: **"What is this? Is this a flower (a bird)? What colour is the flower?** – diýip sorayar.

2. Mugallym şeýle soraglar berýär: **"Do you like flowers? Have you flowers in your room? Has your mother flowers?"**

3. Çagalar **a bird, a flower** sözleri bilen sözlem düzýärler.

4. Mugallym 3-4 sany suraty görkezýär. Soňra bir suraty gizleýär. Çagalar ýok suraty tapmaly.

5. **Gosgy:**

Two little black birds

Sitting on the wall.

One named Peter.

One named Poul.

Fly away, Peter.

Fly away, Poul.

Come back, Peter.

Come back, Poul.

6. "Reňkler" oýny. (14-nji sapaga seret). Reňkleriň ýerine çagalar "gül" satyn alýarlar.

37-nji sapak (37-nji hepde)

Gaýtalamak: *It is spring. It is warm. The tree (grass) is green. The flowers are yellow, blue, red, white.*

The birds are brown (black).

Täze material: *a garden, a park. Look.*

Do you like to play? I like to play.

1. **a garden, a park** sözleri suratlaryň kömegi bilen girizilýär. Mugallym iki sany suraty görkezip: **"This is a garden. This is a park"** diýmeli. Çagalar bu sözlemleri gaýtalaýarlar.

2. Mugallym otagyň içinde çagalaryň ünsüni dürli predmetlere **Look here!** diýip çekýär. Soňra bolsa: **"What do you see?"** diýip soramaly. Çagalar: **"I see a doll (a ball, a box, a fox, a dog, a cat, a table, a chair, a window)"** diýip jogap bermeli.

Berkitmek

1. Mugallym sorag berýär: **"What do you see? (a garden, a park) What do you see in the garden? (trees, grass, flowers).**

2. Mugallym flanelografy görkezip: **"This is a garden. What do you see in the garden?"** diýip soraýar. Çagalar gezekleşip, suratyň ýanyna gelip: **"I see a tree (flower, grass, a table, a chair, a dog, a cat) in the garden."** – diýip aýdýarlar.
3. Çagalar suratda gören bagyny suratlandyrýarlar.
4. Çagalar: **I like to ...** bilen başlaýan sözlem düzýärler.
5. Çagalar otagda tegelenişip oturýarlar. Mugallym töweregindäki predmetleri görkezip, şeýle diýmeli: **Look at the door. Look at the cupboard. Look at the table. Look at the window.**
6. Mugallym çagalardan **Winter** we **Spring** saýlaýar, olar otagdan çykyp durýarlar. Çagalar öz aralarynda: **I am a tree. I am snow, ... I am Father Frost. I am the New Year. I am a flower. I am a bird** we ş.m. paýlanýarlar. **Winter** we **Spring** gelýärler we: **I like snow. I like flowers...** diýip aýdýarlar. Ady tutulan çaga baryp, onuň yzyndan durmaly. Soňra iki tarap bolup çekişýärler.
7. Parka (baga) gezelenje gitmeli.

38-nji sapak (38-nji hepde)

Gaýtalamak: *red, green, blue, yellow, white, black; a car, a star, a doll, a tall, a dog, a cat, a box, a fox.*

Täze material: *a tram, a truck. Look at ...*

Sözler suratlaryň we oýnawaçlaryň kömegi bilen girizilýär. Çagalar: **"This is a tram. This is a truck"** diýip gaýtalaýarlar.

Berkitmek

1. Mugallym çagalara suratlary görkezip, şeýle soraglar berýär: **What is this? Is this a tram? What colour is the tram? Where is the tram? (on the floor, on the table, in the box ...)**
2. Çagalar biri-birinden: **Give (show, bring) me the tram ...** diýip aýdýarlar.
3. Mugallym çagalaryň ýarysyna maşyn, galanlaryna tramwaý berýär. Mugallym: **a tram (a car)** diýende, kimde maşyn (tramwaý) bolsa, elini galdyryp: **This is a tram (a car)** diýmeli.
4. Mugallym birnäçe suratlary (**a tram, a car ...**) stoluň üstünde goýýar. Çagalar ony ýadynda saklamaly. Bir surat gizlenilýär, çagalar ony tapmaly.

5. Çagalar iki topara bölünýär. Her topardan çagalar: *I see ... a cat ...* – diýip sözlem aýtmaly. Haýsy topar köp predmetiň adyny tutsa, şol ýeňiji bolýar.

39-njy sapak (39-njy hepde)

Gaýtalamak: *a car, a truck, a tram. Come. Go. Bring. Put. Take.*

Täze material: *a bus, a trolley-bus. Get on ... . Get off ... .*

1. Mugallym stoluň üstüne (maşyn, tramwaý, awtobus, trolleýbus) oýnawaçlary goýýar we aşakdaky sözlemleri aýdýar: *This is a car. This is a tram. This is a trolley-bus.*

2. *Get on* we *Get off* geçmek üçin sapagy oýun meýdançasynda geçmek amatly.

Berkitmek

1. Oýnawaçlar (tramwaý, awtobus, trolleýbus, maşyn) bir guta salynýar. Çagalar olary bir-birden çykaryp, adyny aýtmaly.

2. Mugallym çagalary daşaryk alyp çykýar we: *What do you see?* diýip sorayar. Çagalar: *I see a bus (a tram, a car, a truck)* diip jogap bermeli. *What colour is the tram (car, truck)?* diýen soragy bermeli.

3. Çagalar biri-birine buýruk berýärler: *Get on (get off). Maral, get on (off) the bus.*

4. Mugallym buýruk bermeli: *Get on (get off).*

Çagalar oturgyja münýärler. Mugallym buýrugy gezekleşdirip gaýtalaýar.

5. Bir çaga orta çykýar we transporty (awtobus, trolleýbus) özüne belleýär. Galanlary gezekleşip soramaly: *Are you a bus (trolley-bus, car)?* Kim tapsa, şol ýerini çalyşmaly.

40-njy sapak (40-njy hepde)

Gaýtalamak: *one, two, three, four. I see a tram, 2 trucks, 3 buses, 4 trolley-buses.*

Täze material: *a street, a house, a policeman.*

Täze sözler suratlaryň üsti bilen girizmeli. Çagalaryň *A street* sözüne düşündiklerini barlamak üçin, mugallym şu soragy bermeli: *"What do you see in the street?"*

Berkitmek

1. Mugallym çagalary penjiräniň ýanyna getirýär ýa-da daşaryk çykarýar, şu soragy berýär: **"What do you see in the street?"** Soňra çagalar özleri biri-birlerine şol soragy berýärler.
2. Aşakdaky soraglaryň kömegi bilen çagalar suraty gürrüň berýärler:
"What do you see in the picture? – I see street.
What colour is the car? – The car is blue. The tram is red."
"Do you see one car?" – "I see two cars."
3. **a street, a house, a policeman** – sözleri bilen sözlem düzmeli.
4. Çagalara uly ýa-da kiçi jaýlaryň suraty berilýär. Her haýsy öz suratyny görkezýär we şeýle sözlemi aýdýar: **"I have a big (little) house. My house is big (little)."**
Çagalar biri-birlerine suraty görkezip, şeýle diýmeli: **"Aman's house is big (little)."**
5. Mugallym jaýyň suratyny getirýär, aşakdaky soraglary berýär:
"What do you see in the picture?"
"Is the house big?"
"Are the walls white?"
"Are the windows big?"

41-nji sapak (41-nji hepde)

Gaýtalamak: *One, two, three, four. I see a tram. What do you see in the street?*

Täze material: *many, five; How many houses do you see?*

"many" sözi tanyş bolan predmetler arkaly girizilýär. Mugallym şeýle sözlemleri aýdýar: **"I see one boy; two boys; three boys; four boys. I see many boys"**. Çagalar **"many"** sözünüň manysyna düşünerler.

Berkitmek

1. Mugallym çagalara bir hili predmetden birnäçesini berýär we aşakdaky ýaly sözlemde sanamagy tabşyrýar: **"I have one ball. I have two (three, four, five) balls. I have many balls. Aman has many balls."**

Mugallym: **"How many balls have you?"** – diýen sorag berýär.

2. Mugallym bir predmetiň suratyny görkezýär we: **"How many cars do you see?"** – diýip sorayar, hem-de şol bir predmetiň birnäçe suratyny görkezýär. Çagalar: **"I see one car. I see many cars."** – diýip aýtmaly.

3. Mugallym çagalary penjiräniň golaýyna eltýär we çagalar: **"I see many cars (buses, trolley-buses, trams, boys...)"** – diýýärler.

4. Mugallym otagyň içindeki predmetleri görkezýär. Çagalar: *"I see many windows, chairs, doors, tables."* – diýip aýdýarlar.
5. Mugallym şeýle soraglary bermeli: *"How many brothers (sisters) have you? How many boxes (cars, stars, dolls, balls) do you see?"*

42-nji sapak (42-nji hepde)

Gaýtalamak: *This is a street. We are in the street. We see many (five) buses, cars ...*

Täze material: *Count ... Let us count. Quickly.*

Cross ... Let us cross.

Mugallym oturgyçlaryň kömegi bilen "köçe" gurýar we ondan 2 sany çagany elinden tutup geçip barýarka: *"Let us cross the street."* – diýýär. Çagalar sözlemi gaýtalaýarlar. Mugallym soňra hemme çagalary turzup: *"Cross the street"* – diýýär. Çagalar "köçeden" geçýärler.

Berkitmek

1. Çagalar *"quickly"* sözi bilen sözlem düzýärler: *"Count quickly. Cross quickly. Come here quickly."*
2. Çagalar biri-birine buýruk berýärler: *"Come here. Take ... Bring. Cross. Count."*
3. Çagalar biri-birine buýruk berýärler: *"Count. Sing. Cross."*

43-nji sapak (43-nji hepde)

Gaýtalamak: *Cross quickly. Stand up quickly. Count quickly.*

Täze material: *Walk. Run. Slowly. Let us walk. Let us run.*

Mugallym buýruk berýär: *"Maral, walk"* we Maraly ýöredýär. Soňra Marala: *"Maral, walk slowly."* – diýip, ony ýuwaşja ýöredýär, soňra: *"Maral, walk quickly."* – diýip, gaty ýöredýär, *"Maral, run."* – diýip Maraly ylgamaga buýurýar.

Berkitmek

1. Çagalar biri-birlerine sorag berýärler: *"Run (quickly, slowly). Walk (count, cross, come, go ...)."*
2. Çagalaryň hemmesi hatara durýarlar, yzyndakylar öndäki duran çaganyň aýdanyny ýerine ýetirýärler: *"Let us walk (slowly, quickly). Let us run. Let us stand up. Let us sit down. Stop."*

3. Mugallym: **"Count (sing, run, walk) quickly (slowly)"**. – diýýär, çagalar mugallymyň aýdanlaryny ýerine ýetirmeli.

4. Çagalar otagyň bir burçunda durýarlar: **"It"** ortada durýar we **"Chickens, Chickens."**

Run, run, run,

Come and have with me some fun." diýýär.

Çagalar jogap berýärler we otagyň beýleki burçuna gaçýarlar. **"It"** olary tutýar: **"Doggie, doggie, Go away"** ýa-da (**take a coat, without**) Mugallym ýyldyzjygy görkezip, sorag berýär we soragyna özi jogap berýär. Başga reňkdäki ýyldyzjygy görkezip, ýalňyş jogap berýär.

Berkitmek

1. Çagalar biri-birlerine şeýle sorag berýärler: **"Is the star (the box, the fox, the doll, the ball, the dog, the car) red (yellow, white)?"** Şeýle jogap gaýtarmaly: **"Yes, (No), it is not."**

2. Mugallym oýnawaçlary goýýar we: **"Give (bring, take) the star (the car, the box)"** – diýýär. Yerine ýetiriji bolsa: **"The star is red."** – diýýär. Soňra oýny çagalaryň özleri mugallymsyz dowam edýärler.

3. Mugallym iki çagany "alyjy" we "satyjy" saýlaýar. "Alyjy" otagdan çykýar. "Satyjy" 3 reňki saýlaýar. "Alyjy" gelýär we aşakdaky gepleşik dowam edýär:

Alyjy: **Knock, knock.**

Satyjy: **Come in.**

Alyjy: **Good morning.**

Satyjy: **Good morning.**

Alyjy: (reňki görkezip) **Is this red (yellow, black ...)?** diýip sorayar. Alyjy 3 sapa reňki tapýar. Tapylan "reňk" alyjynyňky bolýar. Tapylmadyk satyjynyň zyndan durýar. Soňra iki tarap çekişýärler.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Андреева М.Э., Войкова А.В., Златогорская Р.Л. и др.* Внеклассная работа по иностранным языкам в средней школе. Л., Учпедгиз, 1958.
2. *Л.С. Андреевская-Левенстерн Л.С., Михайлова О.Э.* Методика преподавания французского языка в средней школе. М. 1958.
3. *Aniçkow E.I., Saakýans W.N.* Orta mekdepe iňlis dilini öwretmegiň metodikasy.(iňlis dili) . М., 1966.
4. *Антонова И.И., Рыжова Л.Н.* Усвоение лексики английского языка с помощью ЭВМ в старших классах. Ж. «ИЯШ», 1989, № 5, с. 37-39.
5. *Барышников Н.В.* О преемственности целей обучения иностранному языку в средней школе и в вузе. Ж. «ИЯШ», 1989, № 5, с. 34-35.
6. *Бекиев А.* Интернациональное воспитание учащихся средних школ во внеклассной работе по иностранным языкам. Чарджоу, 1978.
7. *А. Бекиýew, Daşary ýurt dilleriniň sözlerini öwrenmek.* Ž. «Diller dünýäsi» 1995, № 1, с. 3-7
8. *Беляев Б.В.* Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М., 1965.
9. *Бим И.Л.* Методика обучения иностранным языкам как наука и проблемы школьного учебника. М., 1977.
10. *Бутко Г.В.* Наглядные пособия на уроках английского языка. Ж. «ИЯШ», 1988, № 2, с. 51-55.
11. *Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролюбов А.А. и др.* Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1982.

12. Горбунькова Т.Ф., Грачева Н.П., Злотоницкая С.П. и др. Кабинет иностранного языка в средней школе. М. 1986.
13. Греков Б.Д. Культура Киевской Руси. М., 1914.
14. Грузинская И.А. Методика преподавания английского языка. М., 1938.
15. Гурвич П.Б. Теория и практика эксперимента в методике преподавания иностранных языков. Владимир, 1980.
16. Гурвич П.Б. К вопросу о специфике методики преподавания иностранных языков как науке. Ж. «ИЯШ», 1967, № 3.
17. Гуревич В.В. Об употреблении английских временных форм глагола. Ж. «ИЯШ», 1975, № 2, с. 110-112.
18. Гурдов А. Структура и семантика грамматических форм английского языка. Ашхабад, 1986.
19. Демьяненко М.Я., Лазаренко К.А., Кислая С.В., Основы общей методики обучения иностранным языкам. Киев, 1976.
20. Дидактика средней школы. Под. ред. М.Н. Скаткина. М. 1982.
21. Елухина Н.В. Обучение аудированию в русле коммуникативно ориентированной методики. Ж. «ИЯШ», 1989, № 2, с. 28-36.
22. Калинина В.С., Наседкин А.И. Изготовление самодельных визуальных пособий. Ж. «ИЯШ», 1975, № 1, с. 62-62.
23. Кардашова В.А., Сахчинский С.К., Ниязова Р.И. и др. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. (Методические указания) Ашхабат, 1985.
24. Касьяник М.М. Конкурсы на лучшее произношение. Ж. «ИЯШ» 1975, № 1, с. 48-49.
25. Квинтилиан. О воспитании оратора. СПб, 1954.
26. Клементьева Т.Б. Грамматические игры для самостоятельных знаний учащихся. Ж. «ИЯШ» 1986, № 5, с. 89-93.

27. *Комков И.Ф.* Методика преподавания иностранных языков. Минск, «Высшая школа» 1979.
28. *Кондорф Б.Ф.* Методика преподавания английского языка. М., 1958.
29. *Коростелев В.С.* Пути совершенствования процесса формирования лексических навыков говорения. Ж. «ИЯШ» 1976, № 1, с. 39-45.
30. *Кузьмичева Т.Н.* Технические средства в обучении английскому языку. Л. 1978.
31. *Курбанов А.* Самостоятельная работа студентов в процессе профессиональной подготовки учителя. Автореферат докт. дисс. М., 1993.
32. *Курбанов А.* Педагогические основы формирования самостоятельного логического мышления будущего учителя. Ашхабад., Ылым 1992.
33. *Курбанов А.* Самостоятельная работа студентов педагогических институтов. Ашхабад., Ылым 1991.
34. *Курбанов А.* Самостоятельная работа студентов – языковедов в теории и практике обучения. Ашхабад., Ылым 1991.
35. *Курбанов А.* Психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов в пед.вузе. Ашхабад., Ылым 1990.
36. *Курбанов А.О.* самостоятельной работе студентов пед.вузов. Ашхабад., Ылым 1991.
37. *Курбанов А.* Организация самостоятельной работы будущих учителей. Ашхабад., Ылым 1989.
38. *Курбанов А.* Некоторые психологические вопросы организации самостоятельной работы студентов. Ашхабад., Ылым 1992.
39. *Курбанов А.* Задания для развития навыков самостоятельной деятельности студентов на завершающем этапе профессиональной подготовки в вузе. Ашхабад., Ылым 1991.

40. Курбанов А. Мотивы, цели и способы самостоятельной работы студентов. Ашхабад., Ылым 1992.
41. Курбанов А., Курбанова Л.Н. «English», Türkmen mekdepleriniň 8-nji synp okuwçylary üçin okuw kitaby. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
42. Курбанов А., Курбанова Л.Н. «English», Türkmen mekdepleriniň 9-nji synp okuwçylary üçin okuw kitaby. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
43. Курбанов А., «English», Türkmen mekdepleriniň 5-nji synp okuwçylary üçin okuw kitaby. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2007.
44. Курбанова Л.Н. Некоторые вопросы организации занятий по домашнему чтению на 1 курсе факультета иностранных языков. Ашхабад, 1979.
45. Курбанова Л.Н. Профессионально направленное обучение домашнему чтению художественных текстов на 1 курсе. Ашхабад, 1982.
46. Курбанова Л.Н. Борьба общеобразовательной школы Туркменистана за повышение качества знаний учащихся в 20-е годы. Известия Академии Наук Туркменской ССР. 1986, № 3.
47. Курбанова Л.Н. Борьба школы, семьи и общественности за знания учащихся туркменских школ и 20-30 годы. Деп. ИНИОН АН СССР, 1987.
48. Курбанова Л.Н. Вопросы повышения качества знаний учащихся Туркменской общеобразовательной школы в 30-е годы. Чарджоу, 1989.
49. Курбанова Л.Н. Повышение качества знаний учащихся туркменской Общеобразовательной школы в 20-30 годы. Автореф. Канд.дисс.М., 1990.
50. Кыркалов В.П., Шпитальник П.Э. Воспитание школьников во внеурочное время. М. «Просвещение», 1971.

51. *Лавровский Н.О.* О древне русских училищах. Харьков, 1854.
52. *Локшина С.М.* Словарь иностранных слов. М., 1966.
53. *Ляховицкий М.В.* Методика преподавания иностранных языков. М., «Высшая школа» 1981.
54. Методика преподавания иностранных языков за рубежом. Сост. *Е.В. Синявская, М.М. Васильева, Е.В. Мусницкая.* М., «Пргресс», 1976.
55. Метод психологических исследований. М., 1971.
56. *Мороз И.К.* Контроль знаний учащихся на уроках английского языка. Ж. «Diller dünýäsi» 1994, № 2, с. 32-35.
57. Методика преподавания русского языка в национальной школе. Под. ред. Л.З. Шакировой. Л., «Просвещение», 1990.
58. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. Под. ред. А.А. Миролубова, И.В. Рахманова, В.С. Цетлин. М., 1967.
59. Общая методика обучения иностранным языкам. Хрестоматия. Сост. А.А. Леонтьев. М., «Русский язык», 1991.
60. Обучение чтению на немецком языке. М., 1969.
61. Основы дидактики. Под. ред. Проф. Б. П. Есипова. М., 1967.
62. *Пассов Е.И., Колова Т.И., Волкова Т.А. и др.* Беседы об уроке иностранного языка. Л., 1975.
63. *Пассов Е.И.* Основы методики обучения иностранным языкам. М., 1977.
64. *Рабинович Ф.М.* Контроль на уроке английского языка. Ж. «ИЯШ», 1987, № 1, с. 10-16.
65. *Раушенбах В.Э.* Краткий обзор основных методов преподавания иностранных языков с 1 по 20 век. М., 1971.
66. *Рогова Г.В.* Цели и задачи обучения иностранным языкам. Ж. «ИЯШ», 1974, № 4, с. 75-76.
67. *Рогова Г.В.* О принципах обучения иностранным языкам. Ж. «ИЯШ», № 6, с. 85-95.

68. *Рогова Г.В.* Методика обучения английскому языку (на англ. яз.). Л., 1975.
69. *Рогова Г.В.* Устная речь как средство обучения. Ж. «ИЯШ», 1976, № 3, с. 64-69.
70. *Рогова Г.В., Рабинович Ф.М., Сахарова Т.Е.* Методика обучения иностранным языкам в средней школе. М., 1991.
71. *Савина С.Н.* Внеклассная работа по иностранным языкам в средней школе. М., «Просвещение», 1991.
72. *Саломатов К.И., Волкова Т.А., Добронравова Т.Н. и др.* Первые шаги в профессию учителя иностранного языка. Л., 1979.
73. *Слободчиков В.А.* Контроль в обучении иностранным языкам в средней школе. М., «Просвещение», 1986.
74. Содержание обучения иностранным языкам в средней школе. Под. ред. А.Д. Климентенко. М., 1984.
75. *Солдатов Г.А.* Об оценках. Ж. «ИЯШ», 1972, № 2, с. 100-102.
76. *Старков А.П.* Обучение английскому языку в средней школе. М., 1978.
77. *Стронин М.Ф.* Обучающие игры на уроке английского языка. М., 1981.
78. Теоретические основы обучения иностранным языкам в средней школе. Под. ред. А.Д. Климентенко. М., А.А. Миролюбова М., 1981.
79. Хрестоматия по методике преподавания английского языка. Сост. А.П. Грызулина. (İn lis dilinde) М., «Просвещение», 1983.
80. *Шатилов С.Ф.* Методика обучения немецкому языку в средней школе. М., 1986.
81. *Шемарулина Л.А.* Об экзаменах по иностранному языку в общеобразовательной школе. Ж. «ИЯШ», 1974, № 2, с. 9-11.
82. *Штульман Э.А.* Основы эксперимента в методике обучения иностранным языкам. Воронеж. 1971.

83. *Щерба Л.В.* Преподавание иностранных языков в средней школе. М., 1974
84. *Языкова Н.В.* Сборник задач и заданий по методике преподавания иностранных языков. Л., 1977.
85. *Якушина Л.З.* Методика построения урока иностранного языка в средней школе. М. «Педагогика», 1974.

MAZMUNY

Giriş	7
I BÖLÜM. DAŞARY ÝURT DILLERİNİN	
TARYHY HAKYNDAMAGLUMAT	8
I bap. XVI asyra çenli daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	
§ 1. Gadymy Rim döwletinde daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	8
§ 2. Orta asyrlarda daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	9
§ 3. Orta asyryň galkynyş döwründe daşary ýurt dilleriniň öwrenilişi. ...	9
II bap. XVI-XVII asyrlarda daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň	
usullary	10
§1. Germaniýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	10
§ 2. Angliýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	11
§ 3. Fransiýada daşary ýurt dillerini öwredilişi	12
§ 4. Moskwa döwletinde daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	12
§ 5. Çehiýada daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	13
III bap. XVIII asyrda daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň	
usullary	14
§ 1. Russiýada daşary yurt dilleriniň öwredilişi	14
§ 2. Şwesariýada daşary yurt dilleriniň öwredilişi	15
§ 3. Germaniýada daşary yurt dilleriniň öwredilişi	16
IV bap. XIX asyrda daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň	
usullary	17

§ 1. Ýewropada daşary yurt dilleriniň öwredilişiniň usullary	17
§ 2. Russiýada daşary yurt dilleriniň öwredilişi	18
§ 3. ABŞ-da daşary yurt dilleriniň öwredilişi	19
V bap. XX asyrdaky daşary ýurt dilleriniň öwredilişi	20
§ 1. Berlisiň we Gueniň usullary	20
§ 2. G.Palmeriň we Maikl Westiň usullary	21
§ 3. Öňki SSSR-de daşary ýurt dilleriniň öwredilişiniň esasy döwürleri	22

II BÖLÜM. DAŞARY ÝURT DILLERINI

ÖWRENMEGIŇ USULYÝETINIŇ NAZARY ESASLARY.	25
---	-----------

I bap. Usulyýet özbaşdak ylym hökmünde	25
---	-----------

§ 1. Usulyýet hakynda düşünje, umumy we hususy usulyýet	25
§ 2. Usulyýetiň ylmy barlag usullary	26
§ 3. Esasy usuly kategoriýalar	29
§ 4. Usulyýetiň ýakyn ylmlar bilen baglanyşygy.	30

II bap. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň maksatlary	34
--	-----------

III bap. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň mazmuny	40
--	-----------

§ 1. Daşary yurt dillerini öwretmegiň mazmuny hakynda umumy düşünje. Onuň düzümi böllekleri	40
--	----

§ 2. Daşary yurt dillerini öwretmekde minimum meselesi	41
--	----

IV bap. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň ýörelgeleri	44
---	-----------

§ 1. Daşary yurt dillerini öwretmekde didaktiki ýörelgeleriň ulanylyşy	44
---	----

V bap. Daşary ýurt dillerini öwretmegiň serişdeleri	54
--	-----------

§ 1. Daşary yurt dillerini öwretmegiň serişdeleri hakynda umumy düşünje	54
--	----

§ 2. Okuw kitaby daşary ýurt dillerini öwretmegiň esasy serişdesi hökmünde	56
§ 3. Tehniki serişdeler	58
§ 4. Görkezme esbaplar we olaryň taýýarlanylşy	61
III BÖLÜM. DILIŇ ESASY BÖLÜMLERINI ÖWRETMEK	65
I bap. Fonetikany öwretmek	65
§ 1. Fonetikany öwretmegiň ähmiýeti	65
§ 2. Fonetikany öwretmegiň usullary	66
§ 3. Fonetik gönükmeler	69
§ 4. Fonetik oýunlar	71
II bap. Grammatikany öwretmek	72
§ 1. Grammatikany öwretmegiň ähmiýeti we maksatlary. Grammatik materialyň saýlanyp alnyşy	72
§ 2. Grammatik materialynyň üstünde işlemegiň tapgyrlary we usullary	74
§ 3. Grammatik gönükmeler	77
§ 4. Grammatik oýunlar	81
III bap. Leksikany öwretmek	83
§ 1. Sözleri öwretmegiň ähmiýeti we maksatlary	83
§ 2. Sözleri öwretmegiň mazmuny, sözlük minimumy we ony kesgitlemekde berjaý edilmeli ýörelgeler	85
§ 3. Sözleri öwretmegiň tapgyrlary	86
§ 4. Sözleriň manysyny düşündirmegiň usullary	88
§ 5. Sözleri öwretmegiň usullaryny kesgitleýän şertler	91
§ 6. Sözleri öwretmekde ulanylýan gönükmeler	93
§ 7. Sözleri berkitmekde we gaýtalamakda ulanylýan gönükmeler	95

IV BÖLÜM. DAŞARY ÝURT DILINDE

GEPLEŞİK BAŞARNYKLARYNY WE ENDIKLERINI

DÖRETMEK HEM-DE ÖSDÜRMEK 97

I bap. Gepleşigi öwretmek 97

§ 1. Gepleşik hakynda düşünje 97

§ 2. Gepleşik okatmagyň maksady we serişdesi hökmünde 98

§ 3. Diňlemegi öwretmek. Diňlemegi öwretmegiň ähmiýeti 99

§ 4. Dialog gepleşigini öwretmek 102

II bap. Okatmagy öwretmek 111

§ 1. Okamaklygyň ähmiýeti 111

§ 2. Daşary ýurt dilinde okamagyň görnüşleri 112

§ 3. Sesli okamagy öwretmek 114

§ 4. Sesli okamagy öwretmekde ulanylýan gönükmeler 117

§ 5. Sessiz okamagy öwretmek 121

III bap. Ýazmagy öwretmek 132

§ 1.Ýazmagy öwretmegiň ähmiýeti 132

§ 2.Ýazuwyň görnüşleri 133

§ 3. Barlag ýazuw işleri, olaryň görnüşleri, guralyşy we geçirilişi 144

IV bap. Daşary ýurt dili sapagy 150

§ 1. Daşary ýurt dili sapagynyň aýratynlyklary 150

§ 2. Daşary ýurt dili sapagynyň tipleri we görnüşleri 151

§ 3. Sapagyň temasy 154

§ 4. Sapagyň maksady 155

§ 5. Sapagyň abzallaşdyrylyşy 158

§ 6. Sapagyň guralyşy we geçirilişi 159

V bap. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamak

hem-de bahalandyrmak 171

§ 1. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň hem-de bahalandyrmagyň ähmiýeti, olardan edilýän talaplar 171

§ 2. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň obýektleri 174

§ 3. Bilimleri, başarnyklary we endikleri barlamagyň görnüşleri	175
§4. Bilimleri, başarnyklary, endikleri barlamagyň formalary we usullary	177
§ 5. Bilimleri, başarnyklary we endikleri bahalandyrmagyň normalary	178
VI bab. Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepeden daşary işler	181
§ 1. Synpdan we mekdepeden daşary işleriň ähmiýeti, maksatlary we mazmuny	181
§ 2. Daşary ýurt dilleri boýunça synpdan we mekdepeden daşary işleriň ýörelgeleri	183
§ 3. Synpdan daşary işleriň görnüşleri	187
Peýdalanylan edebiýatlar	244

DAŞARY ÝURT DILLERINI OKATMAGYŇ USULYÝETI

Ýokary okuw mekdepleri üçin synag okuw kitaby

Redaktor	<i>N. Atayewa</i>
Surat redaktory	<i>G. Orazmyradow</i>
Teh. redaktory	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Neşir üçin jogapkärler	<i>J. Gökleňow</i>
	<i>M. Töräýewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 07. 01. 2011. Möçberi 60x90 1/16. Ofset kagyzy.
Edebi garniturasy. Ofset çap ediliş usuly. Şertli çap listi 15,5.
Şertli reňkli ottiski 30,19. Hasap-neşir listi 16,21.
Çap listi 15,5. Sargyt 1840. Sany 500.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744004. Aşgabat, 1995-nji köçe, 20.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Lebap welaýat çaphanasy.
746100. Türkmenabat ş., Bitarap Türkmenistan köçesi, 105.